

2

КИЇВ-1987

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Діяльність інтелігенції по прискоренню науково-технічного прогресу
- Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. на Україні

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова 4
Телефони 229 14 66 228 52 34

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічні редактори С. С. Грабовська, О. В. Дивуля

Коректор Т. П. Захарченко

Здано до набору 12.12.86. Підп. до друку 27.01.87. БФ 23514. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,39. Тираж 2780 пр. Зам. 0-173.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 2 (311), февраль, 1987. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 2 (311)

ЛЮТИЙ

1987

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Курносів Ю. О. Діяльність інтелігенції по прискоренню науково-технічного прогресу 5
- * * *
- Харитонов В. Л. (*Харків*). Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. на Україні 18

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Мельник О. М. (*Полтава*). Радянська історична література з проблем раннього колонату 28

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії селянства

- Якименко М. А. (*Полтава*). Селянська колонізація Південної України в другій половині XIX ст. 37
- Карагодін А. І. (*Запоріжжя*). Заселення і господарське освоєння Калмицького степу російськими та українськими селянами в першій половині XIX ст. 44
- * * *
- Лях В. І. (*Донецьк*), Шевченко В. О. (*Донецьк*). Партійне керівництво організаційним зміцненням ЛКСМУ (1933—1937 рр.). 51
- Гусаров В. К. I Всесвітній конгрес МОДР 58
- Устименко В. М. Ради — організатори трудящих мас України на боротьбу проти контрреволюційних виступів у 1919 р. 65
- Буравченков А. О. Зміни у соціальному складі офіцерського корпусу в Росії (1914—1917 рр.). 73
- Щербак В. О. До питання про еволюцію класово-станової структури феодального суспільства України в XIV — першій половині XVII ст. 83
- Іванов О. Г. (*Краснодар*). Східна Європа в антирадянській стратегії Великобританії напередодні другої світової війни 91

ЗАМІТКИ

- Беліков В. О. (*с. Волоська Балаклія Харківської обл.*). Про поділ князя Ігоря на половців у 1185 р. 102

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Новак В. М. (<i>Хмельницький</i>). Залізничники Південно-Західної магістралі в роки соціалістичної реконструкції народного господарства	107
Юрченко О. Ф. Співробітництво республіканських молодіжних організацій СРСР та СФРЮ (70-ті — перша пол. 80-х років)	113
Тараненко М. С. Участь Української РСР у боротьбі Радянського Союзу за прийняття до ООН Болгарії, Румунії та Угорщини	122

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Логвин Г. Н. Про час спорудження Софійського собору в Києві	129

НАШ КАЛЕНДАР

Кічий І. В. (<i>Луцьк</i>). Василь Іванович Чапаєв (До 100-річчя з дня народження)	137
Попов М. Я. (<i>Москва</i>). Гая Дмитрович Гай (До 100-річчя з дня народження)	141

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Лихолобова З. Г. (<i>Донецьк</i>). Сторінки історії київського «Арсеналу»	144
Хорошайлов М. Ф., Готун М. Ю. На шляху відродження	146
Кульчицький С. В. В дружній сім'ї радянських народів	148
Горбань Ю. А. На шляхах соціалістичного творення	149
Луньов А. Л. Книжкова справа в УРСР	150
Варгатюк П. Л. Провідна сила Лютневої революції	151
Плющ М. Р. Методичний посібник з історії України	152
Сохань П. С., Чернявський Г. Й. (<i>Харків</i>). Непорушна єдність радянських і болгарських комуністів	154
Смолій В. А. Суспільно-політичні і культурні зв'язки народів Росії та Італії	156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Репринцев В. Ф. Відзначення 50-річчя Інституту історії АН УРСР	158
Зінченко А. Л. (<i>Вінниця</i>). Четверта Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція	160
Теми дисертацій і монографій	3 стор. обклад.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Курносоев Ю. А. Деятельность интеллигенции по ускорению научно-технического прогресса 5
- * * *
- Харитонов В. Л. (*Харьков*). Февральская буржуазно-демократическая революция 1917 г. на Украине 18

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Мельников А. М. (*Полтава*). Советская историческая литература по проблемам раннего колониата 28

СООБЩЕНИЯ

Из истории крестьянства

- Якименко Н. А. (*Полтава*). Крестьянская колонизация Южной Украины во второй половине XIX ст. 37
- Карагодин А. И. (*Запорожье*). Заселение и хозяйственное освоение Калмыцкой степи русскими и украинскими крестьянами в первой половине XIX ст. 44
- * * *
- Лях В. И. (*Донецк*), Шевченко В. А. (*Донецк*). Партийное руководство организационным укреплением ЛКСМУ (1933—1937 гг.) 51
- Гусаров В. К. I. Всемирный конгресс МОПР 58
- Устименко В. М. Советы — организаторы трудящихся масс Украины на борьбу против контрреволюционных выступлений в 1919 г. 65
- Буравченков А. А. Изменения в социальном составе офицерского корпуса в России (1914—1917 гг.) 73
- Щербак В. А. К вопросу об эволюции классово-становой структуры феодального общества Украины в XIV — первой половине XVII ст. 83
- Иванов А. Г. (*Краснодар*). Восточная Европа в антисоветской стратегии Великобритании накануне второй мировой войны 91

ЗАМЕТКИ

- Беликов В. А. (*с. Волошская Балаклея Харьковской обл.*). О походе князя Игоря на половцев в 1185 г. 102

Трибуна молодого автора

- Новак В. М. (*Хмельницкий*). Железнодорожники Юго-Западной магистрали в годы социалистической реконструкции народного хозяйства 107
- Юрченко А. Ф. Сотрудничество республиканских молодежных организаций СССР и СФРЮ (70-е — первая пол. 80-х годов) 113
- Тараненко Н. С. Участие Украинской ССР в борьбе Советского Союза за принятие в ООН Болгарии, Румынии и Венгрии 122

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

- Логвин Г. Н. О времени сооружения Софийского собора в Киеве 129

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Кичий И. В. (*Луцк*). Василий Иванович Чапаев (К 100-летию со дня рождения) 137
- Попов М. Я. (*Москва*). Гая Дмитриевич Гай (К 100-летию со дня рождения) 141

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Лихолобова З. Г. (<i>Донецк</i>). Страницы истории киевского «Арсенала»	144
Хорошайлов Н. Ф., Готун Н. Е. На пути возрождения	146
Кульчицкий С. В. В дружной семье советских народов	148
Горбань Ю. А. На путях социалистического созидания	149
Лунев А. Л. Книжное дело в УССР	150
Варгатюк П. Л. Ведущая сила Февральской революции	151
Плющ Н. Р. Методическое пособие по истории Украины	152
Сохань П. С., Чернявский Г. И. (<i>Харьков</i>). Нерушимое единство советских и болгарских коммунистов	154
Смолий В. А. Общественно-политические и культурные связи народов России и Италии	156

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Репринцев В. Ф. Празднование 50-летия Института истории АН УССР	158
Зииченко А. Л. (<i>Винница</i>). Четвертая Винницкая областная историко-краеведческая конференция	160
Темы диссертаций и монографий	3 стр. облож.

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Ю. О. КУРНОСОВ (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПО ПРИСКОРЕННЮ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Проблеми науково-технічного прогресу (НТП), участь у його прискоренні інтелігенції, в тому числі й нашої республіки, були предметом дослідження багатьох суспільствознавців, зокрема й істориків. У результаті радянська історіографія збагатилася цілим рядом видань, в яких висвітлюються всі основні напрями прогресу науки і техніки.

Однак праці з даної тематики створювалися, як правило, за умов, коли в науці і практиці існувала тенденція до полегшених уявлень про шляхи і строки вирішення завдань комуністичного будівництва, у той час, коли ми тишили себе досягнутим¹. Тому в багатьох з них науково-технічний прогрес розглядався насамперед як процес, що практично виключає будь-які серйозні труднощі й негативні явища.

З огляду на це в даній статті головну увагу буде зосереджено на висвітленні діяльності інтелігенції Української РСР по прискоренню науково-технічного прогресу з урахуванням зробленого в рішеннях квітневого (1985 р.) Пленуму Центрального Комітету партії, XXVII з'їзду КПРС, інших партійних документах останнього часу аналізу процесів, які були притаманними у попередні роки розвитку радянського суспільства в цілому, науки і техніки — зокрема. Разом з тим автор мав на меті показати місце інтелігенції республіки у здійсненні тих завдань, які партія поставила перед трудящими нашої країни на нинішньому — переломному етапі в житті радянського суспільства.

XXVII з'їзд КПРС зробив наголос на тому, що кардинальне прискорення науково-технічного прогресу є корінним питанням економічної стратегії партії. Він визначив основні напрями нової технічної реконструкції народного господарства і перетворення на цій основі матеріально-технічної бази радянського суспільства. Згадані напрями водночас являють собою і найважливіші шляхи застосування творчих та організаційних зусиль інтелігенції, зайнятої в науково-дослідних інститутах технічного профілю, проектно-конструкторських і технологічних установах, а також інженерно-технічного і планово-економічного персоналу промислових підприємств та працівників відповідних міністерств і відомств. Розв'язання поставлених партією завдань неможливе без широкої кооперації зусиль науково-технічної інтелігенції й робітників, у ході якої в діяльності інженерно-технічних працівників зростає частка фізичної праці, а робітників і селян — інтелектуальної. Таким чином відбувається зближення за характером праці робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, що зумовлюється значним підвищенням рівня освіти всього населення, зайнятого в різних галузях народного господарства.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 111; Рад. Україна.— 1986.— 2 серп.

Як підкреслюється в новій редакції Програми КПРС, першорядне значення для прискорення науково-технічного прогресу має швидке оновлення виробничого апарату шляхом широкого впровадження передової техніки, найбільш прогресивних технологічних процесів і гнучких виробництв². Науковці та інженерно-технічна інтелігенція Української РСР в минулі десятиріччя набули значного досвіду по створенню нової техніки і технології та впровадженню її у виробництво. Так, у 1966—1985 рр. ними було розроблено й разом з робітниками створено 16,7 тис. нових типів машин, обладнання, апаратів, приладів і засобів автоматизації. Це дало можливість у 1971—1983 рр. збільшити з 16,6 тис. до 29,1 тис. чисельність механізованих поточкових і з 1,6 тис. до 4,8 тис. автоматичних ліній. Як бачимо, найшвидше зростає автоматизація, що відповідало потребам науково-технічного прогресу. В зазначені роки кількість комплексно механізованих і автоматизованих дільниць, цехів і виробництв зросла з 8,2 тис. до 19,3 тис., а таких підприємств стало на 100 більше³.

Створення нової техніки та освоєння її промисловістю було значним вкладом науково-технічної інтелігенції республіки у здійснення НТП. Забезпечила вона його, виконуючи свої професійні функції і беручи участь у діяльності таких громадських організацій, як Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів (ВТВР) та науково-технічні товариства (НТТ), до складу яких разом з інженерно-технічними працівниками входять робітники різних професійних та кваліфікаційних груп.

В результаті такої співдружності на харківському заводі «Серп і молот», наприклад, було здійснено механізацію й автоматизацію виробництва, що поряд з його спеціалізацією вже в 60-ті роки дало цьому підприємству можливість зайняти провідні позиції в країні по виробництву тракторних і комбайнових двигунів. В ці ж роки у машинобудуванні спільно з досвідченими інженерами і техніками активну участь у створенні нового устаткування брали молоді спеціалісти⁴. Проведена в 70-ті роки на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського робота по технічному оновленню виробництва сприяла зменшенню на 40% кількості зайнятих на ньому. Випуск продукції при цьому зріс удвічі. Різко підвищилися якість і продуктивність праці завдяки повній механізації арматурного цеху на Дніпропетровському заводі домобудівного комбінату № 1, зокрема впровадженню тут маніпуляторів і автоматів⁵.

Творча співдружність інженерно-технічних працівників і робітників на Київському експериментально-механічному заводі виробничого об'єднання «Союзтранспрогрес» у першій половині 80-х років сприяла створенню більш як 30 моделей нових машин і засобів контролю зварювання стиків труб різного діаметру, впровадженню ряду нових технологічних процесів. Важливе значення в цьому мало, зокрема, й те, що заводська організація НТТ, чимало інженерів-конструкторів і технологів, інших спеціалістів підприємства за прикладом своїх білоруських колег взяли активну участь в інженерному забезпеченні успішного виконання виробничими бригадами планових завдань і соціалістичних зобов'язань⁶.

Однак темпи створення нової техніки ще відстають від наявних потреб, в результаті чого виробничий апарат як у країні в цілому, так і в УРСР за минулі роки значно постарів. На кінець 1985 р. зношеність

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 168.

³ Народное хозяйство Украинской ССР в 1970 году: Стат. ежегодник.— К., 1971.— С. 146; Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году: Стат. ежегодник.— К., 1985.— С. 58, 59, 62 (підрозрахунки автора).

⁴ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1966.— С. 20, 21.

⁵ Днев.: Горбачев М. С. Избранные речи и статьи.— М., 1985.— С. 140.

⁶ Правда Украины.— 1986.— 9 февр.

виробничих фондів у промисловості республіки перевищувала 43%⁷. Значна частина відповідальності за це лежить і на науково-технічній інтелігенції. В результаті різних обставин об'єктивного й суб'єктивного характеру кількість створюваних зразків нових типів машин, устаткування, апаратів, приладів і засобів автоматизації знижувалася. Якщо за восьму п'ятирічку їх було розроблено 4353, то за одинадцять — 4000⁸.

Немало проблем існує з якісними характеристиками нової техніки. Як відзначалося на червневому (1986 р.) Пленумі ЦК КПРС, склалася хибна філософія наслідування і посередності, причому наслідування зарубіжним моделям не першої свіжості⁹. В результаті цього, наприклад, у вугільній промисловості відсутні надійні машини для роботи в умовах залягання міцних порід і крутоспадаючих пластів. На автоматизованих же комплексах, що є в розпорядженні гірників, третину всієї праці доводиться виконувати вручну. Тому так актуально прозвучав з трибуни XXVII з'їзду Компартії України заклик бригадира однієї з шахт Донбасу І. Ф. Манекіна до вчених і конструкторів — частіше спускатися в забій, цікавитися думками гірників, враховувати їх пропозиції. А спеціалісти, які проектує сільськогосподарські машини, повинні регулярно бути на полях і фермах, бо ще не створена досконала техніка для комплексної механізації тваринництва. Про це також з трибуни з'їзду говорила оператор машинного доїння з Київщини Г. Д. Одинець. Не забезпечують своєчасного впровадження нової або реконструйованої техніки керівництво та інженерно-технічні працівники Стахановського вагонобудівного, Івано-Франківського арматурного, Дніпропетровського важких пресів та інших заводів¹⁰.

Після квітневого (1985 р.) Пленуму Центрального Комітету партії, XXVII з'їзду КПРС партійні органи республіки конкретизували напрями діяльності науково-технічної інтелігенції по прискоренню НТП, зажадавши від неї вивчати передовий досвід, думати і рішуче діяти вже сьогодні, нині, негайно. Адміністрація, партійні та профспілкові організації багатьох підприємств спрямовують свою роботу на перебудову мислення інженерно-технічних працівників, особливо керівників дільниць, цехів, відділів, націлюють їх на рішуче подолання всього, що зжило себе, що заважає прискореному руху вперед.

Однак кінцевий результат не завжди залежить від інженерно-технічних працівників того чи іншого підприємства. Так, багатогранне життя виробничих, наукових і конструкторських колективів по-бюрократичному регламентується надуманими вказівками, численними інструкціями, положеннями й методиками. Вони стримують ініціативу керівників підприємств та розроблювачів нової техніки і технології, позбавляють їх можливості оперативно вирішувати назрілі господарські і технічні питання. Ось чому червневий (1986 р.) Пленум ЦК КПРС вказав на необхідність вироблення обґрунтованих економічних нормативів, без яких не можна позбутися гніту різного роду інструкцій, що сковують діяльність підприємств, важко буде перейти від адміністративних прийомів керівництва до економічних методів¹¹.

З вимогами застарілих інструкцій нерідко доводиться вступати в конфлікт людям ініціативним, тим, кому притаманний новаторський дух, хто ставить знак рівності між поняттями перебудова і революція.

⁷ Робітнича газ.— 1986.— 12 лип.

⁸ Народное хозяйство Украинской ССР в 1970 году.— С. 146; Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году.— С. 58, 59; Рад. Україна.— 1986.— 29 січ. (підрахунки автора).

⁹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 16 червня 1986 року.— К., 1986.— С. 16.

¹⁰ Коммунист.— 1986.— № 10.— С. 73; Правда України.— 1986.— 7, 9 февр.; 12 люля.

¹¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 16 червня 1986 року.— С. 31, 32.

Про це переконливо свідчать події, які відбулися в м. Черкаси. Тут є завод Мінелектротехпрому і науково-дослідний інститут того ж профілю, який очолював А. І. Чабанов. Інститут розробив нові типи верстатів і систем управління ними. Вони дістали визнання на міжнародних виставках, на них почали надходити замовлення як від підприємств нашої країни, так і зарубіжних фірм. Ігнорував їх тільки згаданий місцевий завод, який, здавалося б, мав використати ці розробки одним з перших. Коли в липні 1985 р. А. І. Чабанова призначили тимчасово виконувати також і обов'язки директора цього заводу, він, не чекаючи затвердження технічних умов на нову продукцію, вирішив організувати її випуск. Так було дано життя новій техніці, поліпшено фінансове становище підприємства.

Однак місцеве партійне керівництво не підтримало новаторських дій директора. Більше того, в результаті необгрунтованих звинувачень його звільнили з роботи і виключили з партії. Тільки завдяки втручанню ЦК КПРС становище було виправлене, а винні у розправі над спеціалістом-комуністом притягнуті до суворої відповідальності¹².

Та подібні труднощі не зупиняють багатьох творців нової техніки і передової технології. Вони не тільки на словах, а й на ділі докладають усіх зусиль до перебудови роботи, подолання закоренілої інертності, фактів окозамилування, орієнтації на посередність, до усунення перешкод, що заважають пошукові найбільш ефективних методів і шляхів розробки високоякісних технічних засобів виробництва.

Так інтелігенція республіки працює над здійсненням одного з програмних завдань партії у сфері економіки.

В новій редакції Програми КПРС записано також, що партія всемірно сприятиме дальшому нарощуванню та ефективному використанню науково-технічного потенціалу країни, розгортанню наукових досліджень, які відкривають нові можливості великих, революційних зрушень в інтенсифікації економіки, забезпеченню повсюдного впровадження найновіших досягнень науки і техніки у життя¹³.

Успішне виконання завдань, пов'язаних з новою технічною реконструкцією народного господарства країни, його інтенсифікацією, значною мірою залежатиме від наявності та ступеня використання могутнього наукового потенціалу, який, за словами Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова, в сучасних умовах стає найважливішим, невичерпним за своєю природою ресурсом суспільства¹⁴.

Значні кадри вчених зосереджено на Україні. Вони становлять сьому частину їх загальносоюзної чисельності. В республіці постійно зростає кількість наукових співробітників. У 1960—1985 рр. їх кількість збільшилася в 4,4 раза, в тому числі найбільш висококваліфікованої частини науковців — докторів і кандидатів наук — відповідно в 4,5 та в 5 разів. На авангардних позиціях науково-технічного прогресу перебувають учені Академії наук Української РСР, де в 1984 р. працювало 14,7 тис. наукових співробітників (у 1970 р. — 10,1 тис.), з них 1,3 тис. докторів і 7,6 тис. кандидатів наук (в 1970 р. — відповідно 0,6 тис. і 3,9 тис.), що становило 12,4% від загальної їх кількості в республіці¹⁵. Академія наук УРСР, відзначав М. С. Горбачов, це чудовий, передовий загін радянської науки, він вносить значний вклад у галузі науково-технічного прогресу, в зміцнення інтеграції науки з виробництвом¹⁶.

АН УРСР тісно взаємодіє з Академією наук СРСР і академіями братніх союзних республік. Вона концентрує зусилля своїх учених та матеріальні ресурси насамперед на магістральних напрямках дослі-

¹² Правда.— 1986.— 28 сент.

¹³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 168.

¹⁴ Див.: Промова товариша Горбачова М. С. на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук // Рад. Україна.— 1986.— 2 жовт.

¹⁵ Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году.— С. 54 (підрахунки автора).

¹⁶ Див.: Горбачев М. С. Избранные речи и статьи.— С. 166.

джен, де тільки й може бути забезпечено вихід на провідні позиції у вітчизняній і світовій науці. В результаті одержано справді вагомі, фундаментальні результати. На основі ряду з них створено нові ефективні технології для машинобудування, металургії та інших галузей промисловості. Близько 40 безвідходних і енергозберігаючих технологій, розроблених в АН УРСР для промисловості, будівництва і сільського господарства, Держплан СРСР рекомендував до впровадження у виробництво в масштабах всієї країни, а ще 90 — направив міністерствам і відомствам для вивчення можливостей наступного освоєння. В роки одинадцяті п'ятирічки співробітники інститутів АН УРСР створили більш як 350 видів нових матеріалів, з яких 275 вже використовуються в народному господарстві¹⁷.

Постійно зростає економічний ефект від впровадження наукових розробок у виробництво, збільшується кількість винаходів, патентів і ліцензій на нову техніку і технологію, які продаються за кордон. Вже в 60-і роки матеріалознавчі установи академії щороку давали від 3 до 6 крб. прибутку на кожний затрачений карбованець¹⁸. В одинадцятій п'ятирічці у народне господарство було впроваджено більш як 7,5 тис. їх розробок з економічним ефектом понад 3 млрд. крб., одержано 10,6 тис. авторських свідоцтв на винаходи, укладено 95 ліцензійних угод, що в 1,5—2 рази перевищує досягнуте в попередній п'ятирічці¹⁹.

Зростання вкладу вчених Академії наук республіки у розвиток народного господарства значною мірою сприяло формуванню на базі ряду провідних її установ великих науково-технічних комплексів, до складу яких входять інститут, конструкторське бюро, дослідні виробництва і дослідні заводи. Ці комплекси дають значну частку економічного ефекту, що його одержує АН УРСР у цілому. Для прискорення відповідних досліджень, широкомасштабного впровадження та ефективного використання в народному господарстві принципово нових технологій, матеріалів, устаткування, автоматизованих систем управління у 1984 р. в ряді провідних науково-технічних комплексів Академії наук Української РСР було організаційно оформлено спеціальні структурні підрозділи — інженерні центри, яких на початку 1986 р. налічувалося вісім. Їх створення схвалили ЦК КПРС і ЦК Компартії України.

Шість таких центрів діє в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона. Вони зосереджують свою діяльність на швидшому впровадженні у виробництво результатів наукових пошуків, що ведуться на найважливіших напрямках науково-технічного прогресу. Це є ще одним переконливим свідченням того, що інститут не тільки багато років був, а й залишається одним з флагманів радянської науки. М. С. Горбачов неодноразово звертав увагу партійних працівників, учених країни на необхідність ширшого використання досвіду патонівців, які успішно розв'язують великі проблеми народного господарства, науково-технічного прогресу, знайшли ефективні форми зв'язку фундаментальних досліджень, творчої думки і творчої праці з потребами господарського будівництва, створення нової техніки і технології, впровадження їх у виробництво²⁰.

Значними, а подекуди й унікальними є результати діяльності інших установ АН УРСР. Так, розроблений Інститутом матеріалознавства новий антифрикційний матеріал дає можливість не тільки спростити обслуговування вузлів тертя парових турбін і замінити традиційне мастило водою, а й на 20—30% знизити вагу й розміри агрегата. Близько 300 кг на тонну промислової арматури економиться завдяки

¹⁷ Правда.— 1986.— 19 апр.

¹⁸ XXIV з'їзд Комуністичної партії України: Стеногр. звіт.— К., 1972.— С. 182; Правда.— 1986.— 5 марта.

¹⁹ Правда.— 1986.— 5 марта.

²⁰ Див.: Горбачев М. С. Избранные речи и статьи.— С. 124, 171.

використанню нової корозієстійкої високоміцної сталі, створеної вченими Фізико-механічного інституту ім. Г. В. Карпенка. Розроблені ще в минуле десятиріччя в Інституті кібернетики ім. В. М. Глушкова загальна теорія цифрових автоматів, а також принципи структур малих машин для інженерних розрахунків відкрили нову сторінку у світовому електронному машинобудуванні. Тільки в роки одинадцятої п'ятирічки в інституті народилося 749 винаходів, з них на початок 1986 р. 740 вже були використані у виробництві²¹.

Ці та інші факти свідчать, що академічна наука в республіці має вагомі здобутки. Однак, якщо врахувати нові завдання, які стоять перед країною, то зробленого явно недостатньо. Сьогодні дуже гостро стоїть питання про те, щоб не тільки забезпечувати випереджаючий розвиток фундаментальних досліджень, а й значно посилити їх орієнтацію на розв'язання науково-технічних проблем великого народногосподарського значення, насамперед у машинобудівному комплексі. Адже технічні характеристики та надійність багатьох машин, ступінь їх автоматизації ще не відповідають потребам дня. На цьому шляху, відзначав у своєму виступі на XXVII з'їзді КПРС президент АН УРСР академік Б. Є. Патон, належить подолати інерцію та деяку несміливість, що стоять на перешкоді переорієнтації відділів, лабораторій, а інколи й цілих інститутів на нову важливу, вирішальну проблематику, заважають відмовитися від застарілої, традиційної тематики, яка розроблялася десятиріччями, тобто здійснити перехід до інтенсивного розвитку самої науки²². Складність перебудови пов'язана з тим, що в академії були і є такі наукові колективи, які працюють у відриві від життя, розпоршують свої сили, займаються дрібними, малоактуальними темами²³.

Інтенсифікація науки передбачає прискорене проходження нових розробок від ідеї до її втілення в життя, що, однак, усе ще залишається найслабкішим місцем у діяльності як окремих учених, так і цілих наукових колективів. В Академії наук УРСР, наприклад, створено принципово нову технологію виготовлення металорізального інструменту, армованого твердим сплавом. Міцність таких різців порівняно із звичайним твердосплавним інструментом збільшується в 2—5 разів, швидкість різання — у 2 рази, трудомісткість виготовлення знижується в 3—4 рази. З приводу випуску цих різців вчені зверталися до багатьох підприємств, де їх на словах підтримали, дали високу оцінку новинці, але нічого не зробили для її впровадження у виробництво²⁴. Так відомчі бар'єри гальмують широке використання багатьох корисних розробок.

Важливим резервом практичної віддачі науково-дослідної роботи є розвиток вузівського сектора науки, де зосереджено більше половини всіх учених країни. У ряді вузів республіки сформувалися наукові школи, які ведуть фундаментальні і прикладні дослідження як у рамках планів та програм АН СРСР і АН Української РСР, так і безпосередньо за замовленнями виробничників. Широке визнання в нашій країні та за кордоном вже давно здобули дослідження вчених Харківського і Київського університетів у галузі фізики, Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту по створенню захисних покриттів. Перспективні методи обробки металів розробляють у Київському і Харківському політехнічних інститутах²⁵.

Однак у цілому віддача вчених, які працюють у вищих навчальних закладах, недостатня: вони виконують не більше 10% наукових

²¹ Вісн. АН УРСР.— 1971.— № 7.— С. 6; 1974.— № 5.— С. 26; Правда.— 1986.— 19 апр.; Правда України.— 1986.— 19 апр.

²² Правда.— 1986.— 5 марта.

²³ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1976.— С. 35.

²⁴ Рад. Україна.— 1986.— 30 берез., 12 лип.

²⁵ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України.— С. 36.

досліджень, до того ж не завжди масштабного характеру. Щодо вкладу в науково-технічній і соціальній прогрес відповідно до вимог часу, то, як говорив М. С. Горбачов, вузівська наука ще у великому боргу перед суспільством²⁶.

Її роль у розв'язанні назрілих науково-технічних проблем може бути значно підвищена за рахунок зміцнення зв'язків з академічними установами, поліпшення організації науково-дослідної роботи за госп-договірною тематикою, а також швидшого впровадження результатів наукових досліджень у практику. Вчені Львівського політехнічного інституту, наприклад, розробили ефективний засіб захисту металу від корозії, використання якого обіцяє мільярдну економію, але вони ніяк не можуть добитися його широкого застосування у виробництві. З 1957 р. ведуть безуспішну боротьбу вчені Дніпропетровського сільськогосподарського інституту за виготовлення і впровадження в практику вперше створених ними ґрунтообробних машин, які дістали високу оцінку радянських та зарубіжних спеціалістів²⁷.

Усунення перепон на шляху вузівської науки сприятиме виконанню завдань, поставлених перед нею ХХVII з'їздом Компартії України: збільшити обсяг науково-дослідних робіт у 2—2,5 рази і значно підняти їх народногосподарську віддачу²⁸. Ще ширші перспективи накресли перед ученими вузів ХХVII з'їзд КПРС, який спрямував їх на пошук принципово нових науково-технічних рішень і якнайшвидше впровадження розробок у виробництво. Шляхи розв'язання цих завдань чітко визначені в проекті ЦК КПРС «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні». Вони полягають у тісній інтеграції освіти, виробництва й науки, переході до нових принципів їх взаємодії та посиленні взаємної заінтересованості в успіхах одне одного і відповідальності за долю наукових розробок.

Значна частина вчених — більше третини докторів і кандидатів наук — зосереджена у відомчих науково-дослідних інститутах, проектно-технологічних і конструкторських установах, у заводському секторі науки. Це масштабний науковий потенціал, на утримання якого держава витрачає чималі кошти. Однак деякі галузеві НДІ і технічні організації відірвані від виробництва, результати їх діяльності дуже низькі. Це відзначалося на нараді в ЦК КПРС з питань науково-технічного прогресу (червень 1985 р.)²⁹. Минуло чимало часу, але перебудова тут, як вказувалося на ХХVII з'їзді КПРС, йшла неприпустимо повільно, багато інститутів залишалися продовженням апарату міністерств, нерідко виступали в ролі адвокатів відомчих інтересів, погрузли в рутині і паперотворчості³⁰.

Подібна обстановка певною мірою характерна й для Української РСР, де поряд з багатьма прикладами плідної, ініціативної роботи цих установ є чимало фактів, що свідчать про незадовільний стан справ у них. Зокрема, високою ефективністю відзначається діяльність творчих колективів Харківського НДІелектромашу, Київського інституту «Діпробудмашина» та ін. Позитивний досвід розширення досліджень з урахуванням інтересів виробництва ще в 70-ті роки нагородив Всесоюзний науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут трубної промисловості³¹.

Водночас розв'язання завдань прискорення науково-технічного прогресу стримувалося незадовільною роботою галузевих інститутів і конструкторсько-технологічних установ. Так, працівники НДІ «Дон-

²⁶ Див.: Промова товариша Горбачова М. С. на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук // Рад. Україна.— 1986.— 2 жовт.

²⁷ Коммунист.— 1986.— № 10.— С. 89; Правда України.— 1986.— 25 февр.

²⁸ Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1986.— С. 15.

²⁹ Див.: Горбачев М. С. Избранные речи и статьи.— С. 125.

³⁰ Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 33.

³¹ Матеріали ХХVI з'їзду Комуністичної партії України.— С. 23—24.

діпровуглемаш» протягом шістдесятих років займалися питаннями механізації процесів видобутку вугілля на тонких пластах, але й до початку сімдесятих не створили необхідного комплексу машин. В наступні роки немало наукових колективів продовжували проектувати устаткування, яке було вчорашнім днем техніки, відчутно не впливали на технічну досконалість виробництва. І сьогодні не можуть задовольнити сучасних вимог деякі з цих установ, у тому числі львівські інститути й конструкторсько-технологічні бюро автобусобудування, Мінавтопрому, Мінлегхарчопрому³² та багато інших установ цього сектора науки. Деякі колективи галузевих науково-дослідних інститутів, проектно-конструкторських і технологічних організацій, відзначалося на XXVII з'їзді Компартії України, відірвані від практики, роками тупцюють на місці, слабо впливають на технічне переозброєння галузей, а часом просто перетворюються в управлінський придаток. Вони ще не стали на ділі сполучною ланкою між фундаментальною наукою та виробництвом³³.

Обгрунтованій критиці були піддані працівники багатьох галузевих інститутів на липневому (1986 р.) Пленумі ЦК Компартії України за те, що не справляють істотного впливу на прискорення науково-технічного прогресу. Деякі з них взагалі не мають розробок, які б перевершували кращі вітчизняні й зарубіжні аналоги. Найбільша кількість таких наукових колективів зосереджена в Запорізькій, Кіровоградській областях та у м. Києві. Наприклад, у Всесоюзному інституті зварювального виробництва, який знаходиться в столиці України, за останні дві п'ятирічки не виконано жодної такої розробки, а створені тут 10 роботизованих комплексів виявилися зовсім неідеальними³⁴.

Значний вклад у підвищення якості й технічного рівня продукції вносять працівники заводського сектора науки, де також народжується нова техніка і технологія. Так, у співдружності з 30 інститутами країни Миколаївський дослідний завод змашувальних систем створив власну науково-технічну базу, спроможну вирішувати всі завдання — від виникнення наукової ідеї до її втілення в життя. В результаті тут розроблені системи змащення, які не мають аналогів у світі. Вони безвідмовно працюють на багатьох підприємствах країни. Ряд технічних новинок запатентовано у США, ФРН, Франції³⁵. Одеське науково-виробниче об'єднання «Кисеньмаш», зберігши без змін протягом останніх десяти років споживання металопрокату, збільшило обсяг виробництва в 1,8 раза. Та не скрізь справи йдуть успішно. Немало хороших електричних машин створив у недалекому минулому один з провідних у галузі науково-дослідний проектно-конструкторський і технологічний інститут харківського заводу «Електроважмаш». Однак в останні роки він виявився не на рівні сучасних вимог³⁶. Так що резерви зміцнення зв'язків з виробництвом є і в цьому секторі науки.

Відзначаючи те позитивне, що роблять вчені Української РСР для прискорення науково-технічного прогресу, не можна не помітити в цій справі й серйозних недоліків. Вони насамперед даються взнаки у сфері використання досягнень науки. І в 1986 р. лише третина винаходів і половина завершених наукових розробок впроваджувалися у виробництво³⁷. А це, в свою чергу, негативно впливало на підвищення продуктивності праці. Останнє ж, як визначено в новій редакції Програми КПРС, також є одним з напрямів у здійсненні технічної рекон-

³² Там же; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України.— С. 19; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України.— С. 36; Львов. правда.— 1985.— 14 дек.

³³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— С. 16.

³⁴ Рад. Україна.— 1986.— 12 лип.

³⁵ Правда.— 1986.— 19 февр.; Правда України.— 1986.— 31 янв.

³⁶ Див.: Горбачев М. С. Избранные речи и статьи.— С. 171.

³⁷ Рад. Україна.— 1986.— 30 берез.

струкції народного господарства на основі головним чином докорінних перетворень у техніці й технології³⁸.

У 60-ті роки продуктивність праці в республіці зростала стабільними темпами і підвищилася в промисловості на 62%. У наступне десятиріччя з'явилася тенденція до їх зниження: зростання становило 45%. Ще нижчими вони були на початку 80-х років³⁹. Значною мірою це стало наслідком уповільнення темпів впровадження у виробництво винаходів і раціоналізаторських пропозицій, зменшення середньорічної кількості створюваних зразків нових типів машин, устаткування, апаратів і, природно, їх практичного застосування. В цьому наочно виявився тісний взаємозв'язок між зростанням продуктивності праці і створенням та впровадженням нової техніки у виробництво, що неможливо без творчої діяльності науково-технічної інтелігенції.

Прискорення науково-технічного прогресу і, зокрема, підвищення продуктивності праці найбезпосередніше залежить від того, які ідеї закладуть конструктори і проектувальники у свої розробки. Результативно в цьому плані працювало багато представників науково-технічної інтелігенції республіки. Так, творчий колектив Всесоюзного проектно-конструкторського технологічного інституту будівельного, шляхового і комунального машинобудування (Київ) спільно з інженерно-технічним персоналом і робітниками київського заводу «Ленінська кузня» розробив прогресивну технологію вакуумноплівкової формовки при виготовленні відливків з кольорового металу. Її впровадження дало змогу на одному з найбільш важких і трудомістких процесів — обрубці — збільшити продуктивність праці в два рази⁴⁰.

Однак не скрізь і не завжди робота проектувальників свідчила про високий ступінь їх професіоналізму і справді громадянські позиції. Як наслідок деякі з розробок, а також комплексних програм місцевого і навіть республіканського значення відбивали технічний рівень учорашнього дня, були невинуватими дорогими або ж зводилися до суми дрібних заходів. Більш як 10 років тому було розроблено ряд широко розрекламованих республіканських науково-технічних програм. З сучасних же позицій видно, що, наприклад, у такій з них, як «Праця», прийнято занижені завдання по зростанню продуктивності праці за рахунок використання досягнень науки і техніки. Зокрема, в результаті впровадження 11 тис. роботів та більш як 200 гнучких автоматизованих виробництв планувалося звільнити лише 16,5 тис. чол. — ледь не один робот замість одного робітника. А в деяких інших програмах було передбачено багато дрібних, розрізаних заходів, давав про себе знати відомчий підхід до розв'язання важливих науково-технічних завдань. Тому на березневому (1986 р.) Пленумі ЦК Компартії України вказувалося на необхідність доопрацювати ці програми з урахуванням вимог XXVII з'їзду КПРС, більшою мірою зорієнтувати їх на широке використання найновіших базових і міжгалузевих технологій⁴¹.

Особливої уваги проблема зростання продуктивності праці потребує при складанні проектів реконструкції підприємств. В минуле десятиріччя в республіці та країні в цілому на заміну застарілого устаткування витрачалися мільярди карбованців, однак належний ефект досягався не завжди. Одна з головних причин цього полягає в низькій якості проектів, які «узаконювали» малоефективну технологію, відсталу організацію праці, використання техніки минулих років. А це все разом розширювало фронт технічного відставання.

Такими є найважливіші проблеми й завдання, що стоять перед науково-технічною інтелігенцією у справі підвищення продуктивності праці.

³⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 169.

³⁹ Народное хозяйство Украинской ССР в 1970 году.— С. 113; Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году.— С. 86 (підрахунки автора).

⁴⁰ Прапор комунізму.— 1986.— 18 січ.

⁴¹ Рад. Україна.— 1986.— 30 берез.

Важливого значення партія надає такому напрямку в реконструкції народного господарства, як економія ресурсів. Науково-технічний прогрес, відзначається в новій редакції Програми КПРС, повинен бути націлений на радикальне поліпшення використання природних ресурсів, сировини, матеріалів, палива та енергії, тобто на ресурсозбереження⁴².

Партійні організації України, трудівники республіки, в тому числі й науково-технічна інтелігенція, ставляться до питань економії та бережливості як до найважливішої справи, розуміючи, що завдяки цьому в господарській оборот додатково включаються величезні матеріально-сировинні ресурси. Адже зменшення в УРСР матеріальних витрат на карбованець продукції лише на одну копійку рівнозначне збільшенню національного доходу приблизно на 2 млрд. крб.⁴³

В результаті наукової та організаційної роботи, проведеної в цьому напрямі вченими та інженерно-технічними працівниками останнім часом, вдалося подолати тенденцію до зростання матеріальних витрат на одиницю продукції, що була характерною для 70-х років. Матеріаломісткість виробництва в 1981—1985 рр. знижено на 3,4% проти 1,9% за п'ятирічним планом. Це дало можливість зберегти матеріально-технічних ресурсів на 3,7 млрд. крб.⁴⁴ Досягнуте зниження матеріаломісткості суспільного продукту, відзначив М. С. Горбачов, слід занести в актив республіки⁴⁵.

Багато зробила для збереження природних ресурсів науково-технічна інтелігенція. Так, спеціалісти Ворошиловградського територіального управління Держкомнафтопродукту УРСР виступили ініціаторами економії палива та мастила. На основі розроблених ними заходів в області було досягнуто переконливих результатів: при зростанні авто-тракторного парку витрати бензину, наприклад, зменшилися на 8%. Цей досвід активно поширювали інженерно-технічні працівники й економісти відповідного відомства у Запорізькій та Івано-Франківській областях⁴⁶.

Значний вклад у зменшення витрат матеріально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів внесли вчені України. Завдяки впровадженню розроблених ними безвідходних і маловідходних технологій, матеріалів підвищеної виробничої готовності в республіці в роки одинадцятої п'ятирічки економія прокату чорних металів збільшилася порівняно з попередньою в 1,3 раза, цементу — в 1,5 і лісоматеріалів — в 1,8 раза⁴⁷.

В нинішній п'ятирічці перед трудящими Української РСР стоять у цій галузі ще більші завдання. Щоб їх успішно виконати, радикально знизити матеріаломісткість виробництва, необхідні насамперед прогресивні конструкторські розробки, нові економічні технології, зокрема безвідходні та маловідходні, така організація виробництва, яка б виключила безгосподарність і марнотратство. Без істотного повороту в господарському мисленні керівних кадрів та інженерно-технічних працівників, без перебудови діяльності колективів багатьох науководслідних установ та прискороного впровадження досягнень науки у виробництво все це залишиться тільки побажанням.

Вже перші місяці роботи після XXVII з'їзду КПРС показали, що позитивних результатів в економії ресурсів досягнуто далеко не скрізь.

Інженерно-технічні та економічні служби ряду підприємств Мінвуглепрому, Головнафтохімпрому, Полтавської і Ровенської областей виявилися неспроможними відвернути перевитрату електроенергії на-

⁴² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 169.

⁴³ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— С. 20.

⁴⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— С. 9, 93.

⁴⁵ Див.: Горбачев М. С. Избранные речи и статьи.— С. 167.

⁴⁶ Робітнича газ.— 1986.— 12 лип.

⁴⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— С. 14.

віль у літні місяці. А на Лисичанському нафтопереробному заводі та Ковельській компресорній станції виділеній ліміт на неї було підвищено у червні 1986 р. в 1,5—2 рази ⁴⁸.

На багатьох металургійних і машинобудівних підприємствах продовжують використовуватися старі енергомісткі печі. І це незважаючи на те, що Інститут газу АН УРСР розробив, а інженерно-технічні працівники Костянтинівського металургійного заводу успішно запровадили в себе нові конструкції нагрівачів для термічних печей, які дають по 60 тис. крб. економії на рік, а служать вони в 4—5 разів довше, ніж існуючі ⁴⁹. Це є свідченням того, що не всі організатори та спеціалісти виробництва, керівні працівники міністерств і відомств ділом підтримують всенародний рух за створення в республіці у дванадцятій п'ятирічці десятизмільярдного фонду економії.

Наступним важливим напрямом прискорення науково-технічного прогресу, як записано в новій редакції Програми КПРС, є всемірне підвищення технічного рівня і якості продукції. Це завдання партія висуває у центр своєї економічної політики і всієї практичної роботи. Якість продукції вона розглядає як предмет професійної і патріотичної гордості радянських людей ⁵⁰. У тому числі й інтелігенції.

В республіці, як і в усій країні, робилися певні кроки до підвищення якості виробів, виховання у трудящих почуття гордості за свою професію, прагнення працювати ефективно. В останні роки на підприємствах УРСР освоювався серійний випуск нових видів промислової продукції більш як тисячі найменувань, на початок 1985 р. державний Знак якості мали 17,6 тис. виробів ⁵¹. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР не тільки схвалили, а й рекомендували узагальнити й поширити, в числі інших підприємств та організацій, і досвід роботи Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, який досяг значних результатів у підвищенні технічного рівня виробництва і випуску сучасної продукції високої якості ⁵².

Однак, незважаючи на ці досягнення, в розробці та виробництві техніки, як й іншої промислової продукції, були досить помітними тенденції до зниження якісних критеріїв і навіть випадки браку. Це стара проблема. Ще в 60-ті роки неодноразово відзначалося, що в республіці нерідко створюються машини і прилади низької якості, технічно недосконалі. Від випуску бракованої продукції промисловість УРСР тільки в 1965 р. зазнала збитків на 60 млн. крб. Недостатня увага до питань якості призвела на кінець зазначеного десятиріччя до того, що третина виробів машинобудування відставала від технічного рівня того часу ⁵³.

Мало поліпшився стан справ і в 70-ті роки. Зокрема, продовжувала відставати технічна дисципліна. В результаті на середину 80-х років морально застарілі вироби становили чверть усієї продукції підприємств машинобудування. Через низьку якість машин і устаткування Держстандарт СРСР неодноразово забороняв їх реалізацію. Значними залишалися втрати від браку ⁵⁴. Одночасно знижувалися питома вага виробів вищої категорії якості в загальному випуску продукції та частка виробів з державним Знаком якості в масштабі країни.

Серед причин такого становища була відсутність спеціального господарського механізму, покликаного заохочувати створення й випуск

⁴⁸ Рад. Україна.— 1986.— 13 лип.

⁴⁹ Правда України.— 1986.— 23 лип.

⁵⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 169.

⁵¹ Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году.— С. 61.

⁵² Правда.— 1986.— 2 июля.

⁵³ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України.— С. 11; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України.— С. 19.

⁵⁴ Див.: Горбачев М. С. — Избранные речи и статьи.— С. 170; Робітнич газ.— 1986.— 12 лип.; Прапор комунізму.— 1986.— 18 січ.

саме високоякісної продукції, насамперед машин, механізмів, апаратури. Внаслідок цього на деяких підприємствах навіть планувався низький рівень якості виробів. Знижувалися ці показники і в Києві, Харківській, Донецькій, Дніпропетровській, Львівській областях, де зосереджена значна частина науково-технічної інтелігенції, в тому числі більше половини всіх інженерів республіки⁵⁵. Науково-дослідна робота з питань підвищення якості, надійності та довговічності промислової продукції в 60—70-х роках була організована недостатньо. Явно не підготовленими до зрослих вимог, які ставляться до якості продукції, виявилися колективи ряду наукових та конструкторських організацій і сьогодні⁵⁶.

Щоб добитися вирішального перелому в боротьбі за якість уже в дванадцятій п'ятирічці, утвердити високий технічний рівень продукції і якості всієї роботи як норму життя радянських людей, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР визначили комплекс організаційних, економічних та правових норм і виклали їх у своїй постанові «Про заходи щодо докорінного підвищення якості продукції»⁵⁷. В ній встановлюється повна відповідальність насамперед розроблювачів, творчих колективів науково-дослідних, проектно-конструкторських, проектно-технологічних та інших організацій при створенні або докорінній модернізації машин і устаткування та технологічних процесів. Визнано за доцільне встановити також персональну адміністративну і матеріальну відповідальність керівних службових осіб за організаційну роботу та реалізацію перспективних вимог до технічного рівня і якості. Дальшому підвищенню якості, насамперед новостворюваної техніки, сприятиме й запровадження з 1 січня 1987 р. державного приймання продукції в об'єднаннях і на підприємствах промислових міністерств.

Останнім часом науково-технічна інтелігенція республіки дещо активізувала організаційну роботу, спрямовану на підвищення якості продукції. Так, харківські спеціалісти-машинобудівники разом з ученими розробили комплексну цільову програму «Якість». Згідно з нею в роки дванадцятій п'ятирічки в 1,5 раза збільшиться виробництво продукції вищої категорії якості та підвищиться конкурентоспроможність її на світовому ринку, в 2—2,5 раза зростуть темпи оновлення продукції, що випускається. Інженерно-технічні працівники, робітники виробничого об'єднання «Новокраматорський машинобудівний завод ім. В. І. Леніна» розробили і технічно обґрунтували заходи, реалізація яких дасть змогу на кінець п'ятирічки випускати практично всі вироби, що підлягають атестації, тільки з державним Знаком якості. Ініціатива трудівників Сумського машинобудівного науково-виробничого об'єднання ім. М. В. Фрунзе по мобілізації внутрішніх джерел удосконалення організації та методів господарювання на основі здійснення сучасних техніко-технологічних заходів, високо оцінена ЦК КПРС, сприятиме не тільки забезпеченню високих економічних показників у роботі, а й виходу на передові рубежі технічного прогресу, підвищенню якості продукції⁵⁸. Та це, по суті, лише перші кроки науковців, інженерно-технічних працівників республіки до рішучого поліпшення якісних показників. Зримо ж результати їх діяльності у цій сфері виявляться тільки на кінець п'ятирічки.

Програмний напрям прискорення науково-технічного прогресу, отже й творчих та організаційних зусиль виробничої інтелігенції, полягає також у кращому використанні основних фондів, що дасть можливість

⁵⁵ Народное хозяйство Украинской ССР в 1975 году.— С. 364; Рад. Україна.— 1986.— 12 лип.

⁵⁶ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України.— С. 49; Робітничка газ.— 1986.— 12 лип.

⁵⁷ Правда.—1986.—2 юля.

⁵⁸ Коммунист.— 1986.— № 10.— С. 64; Правда.— 1986.— 17 юля; Правда України.— 1986.— 7 февр., 30 марта.

подолати тенденцію зниження фондівіддачі, яка склалася, а в перспективі — добитися її підвищення⁵⁹.

У промисловості Української РСР основні фонди постійно збільшуються. В 1970—1984 рр. вони зросли в 2,6 раза, що трохи менше, ніж у країні в цілому. Однак динамізм їх темпів у цей період було втрачено через затримку в переведенні економіки з екстенсивних на інтенсивні рейки розвитку. Одночасно із зростанням основних фондів фондівіддача в промисловості протягом досить тривалого часу постійно знижувалася. Щоправда, в роки одинадцятої п'ятирічки темпи її падіння дещо уповільнилися⁶⁰.

Зниження фондівіддачі зумовлюється організаційними і техніко-технологічними аспектами ведення виробництва, які насамперед залежать від діяльності інженерно-технічного персоналу та керівних кадрів підприємств, міністерств і відомств. Недоліки саме в їх роботі призвели до того, що на машинобудівних заводах республіки у 1986 р. щодня простоювало 13% устаткування, а загалом у промисловості країни практично не функціонувало близько 300 тис. робочих місць (з 700 тис.). Це стало наслідком того, що керівники багатьох міністерств і відомств віддавали перевагу введенню нових потужностей, додаткових робочих місць і не вживали необхідних заходів до повнішого використання наявних, мало робили для ліквідації простою устаткування. В результаті більше половини об'єктів, введених в дію за останні 10 років, відставали в освоєнні потужностей і щороку не додавали продукції на 2 млрд. крб.⁶¹

На сучасному етапі перед інтелігенцією, насамперед виробничою, постали нові найвідповідальніші завдання, пов'язані з надійністю створюваної нею та ввіреної їй техніки. В умовах дальшого розгортання науково-технічної революції, говорив М. С. Горбачов, питання надійності техніки, її безпеки, питання дисципліни, порядку й організованості набувають першорядного значення⁶².

Це зумовлюється тим, що нині в руках людини зосереджено силу такої величезної могутності, що практичне використання її без всебічного наукового та інженерного з'ясування усіх можливих наслідків неприпустиме, а то й злочинне, оскільки може призвести до глобальних катастроф. Значних матеріальних і моральних збитків суспільству завдає також ігнорування наукових рекомендацій через сиюхвилинні відомчі інтереси. Це, наприклад, далось взнаки при виборі для будівництва Київського та Каховського морів найдешевших, а тому й, здавалося б, найбільш прийнятних проектів. Однак, як показав час, збитки від їх реалізації вже набагато перевищили тогочасну економію, не кажучи вже про екологічні та моральні проблеми. Такий підхід трапляється ще й сьогодні, що, зокрема, виявляється у виношуванні планів спорудження водоканалу Дунай—Дніпро, при здійсненні іригаційних робіт тощо. На кончу необхідність враховувати ці проблеми, прислуховуватися до рекомендацій науки вказував президент АН УРСР академік Б. Є. Патон⁶³.

Будь-яке втручання в природу вимагає найретельніших, науково обгрунтованих аналізів і прогнозів його найвіддаленіших соціальних, економічних та екологічних наслідків. А це насамперед є справою спеціалістів-науковців, інженерно-технічної інтелігенції, які останнім часом усе настійніше виступають проти безвідповідального ставлення до природи, до розвитку та використання нової техніки й технології.

Таким чином, науково-технічна інтелігенція Української РСР ра-

⁵⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 170.

⁶⁰ Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году.— С. 95; Робітнича газ.— 1986.— 7 лют.

⁶¹ Правда.— 1986.— 17 люля; Правда України.— 1986.— 7 февр., 13 люля.

⁶² Виступ М. С. Горбачова по радянському телебаченню // Рад. Україна.— 1986.— 15 трав.

⁶³ Патон Б. Е. Безопасность прогресса // Лит. газ.— 1986.— 29 окт.

зом з інтелігенцією всієї країни вносила і вносить помітний вклад у розвиток тих напрямів науково-технічного прогресу, які Комуністична партія визначила у своїй Програмі як основні. Вже перші кроки на цьому шляху показали, що вона повною мірою підтримує політичну лінію квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії. Як відзначав під час зустрічі з групою діячів світової культури М. С. Горбачов, радянська інтелігенція не просто включилася в процес перебудови, а стала її палким поборником⁶⁴. Вона виявляє дедалі більше творчої ініціативи, не мириться з тим, що застаріло, що гальмує наш рух уперед і затьмарює нашу дійсність.

Ю. А. Курносів

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ
ПО УСКОРЕНИЮ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА

Резюме

Статья написана на основе сделанного XXVII съездом КПСС анализа процессов развития страны в предшествующие годы, а также с учетом задач, поставленных на современном, переломном этапе в жизни советского общества. В ней раскрывается вклад интеллигенции республики в ускорение научно-технического прогресса по основным направлениям технической реконструкции народного хозяйства, которые определены в новой редакции Программы КПСС. Автор указывает на трудности, еще нерешенные проблемы в этой сфере деятельности интеллигенции и рассматривает некоторые пути и средства их преодоления.

⁶⁴ Время требует нового мышления // Лит. газ.— 1986.— 5 нояб.

* * *

В. Л. ХАРИТОНОВ (Харків)

ЛЮТНЕВА БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р.
НА УКРАЇНІ

Гегемонія робітничого класу була однією з найважливіших закономірностей світового революційного процесу початку ХХ ст., характерною рисою буржуазно-демократичних революцій, які відбулися в той період у Росії—центрі революційного руху нової епохи. Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р., як і перша російська революція, стала яскравим відображенням процесу здійснення провідної ролі пролетаріату. «Революцію здійснив пролетаріат, він виявив героїзм, він проливав кров, він повів за собою найширші маси трудящого і біднішого населення...», — рішуче твердив В. І. Ленін у «Листах з далека», оцінюючи рушійні сили революції¹⁻².

Для Лютневої революції на Україні, що стала складовою частиною загальноросійського революційного процесу, також була характерна гегемонія робітничого класу. Це питання вже певною мірою висвітлене в індивідуальних та колективних монографіях³.

¹⁻² Ленін В. І. Листи з далека // Повне збір. творів.—Т. 31.—С. 24.

³ Щербина Й. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 роках.— К., 1963.— 368 с.; Кошик А. К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции.— К., 1965.— 324 с.; Харитонов В. Л. Лютнева революція 1917 року на Україні.— Харків, 1966.— 259 с.; Победа Советской власти на Украине.— М., 1967.— 579 с.; Більшовицькі організації України у боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях.— К., 1976.— 176 с.

Автор даної статті зосереджує увагу на ще недостатньо висвітлених аспектах проблеми: впливі гегемонії пролетаріату в центрі і на периферії країни, а також поведінці антиподу пролетаріату — буржуазії.

Робітничий клас України був одним з найбільших загонів загальноросійського пролетаріату, становлячи близько п'ятої частини його чисельності. Приблизно такою ж була питома вага промислових робітників України у загальноросійському балансі⁴. Висока їх концентрація (на підприємствах, де працювало понад 500 чол., було зосереджено 66% промислового пролетаріату⁵) сприяла активізації політичної та економічної боротьби проти царизму, розвитку революційного руху широких народних мас.

Виступами робітників проти експлуатації та гноблення в основному керували більшовики. Напередодні Лютневої буржуазно-демократичної революції в лавах більшовицької партії на Україні налічувалося понад 2 тис. чол.⁶. Характерно, що такі партійні організації, як Харківська, Катеринославська, Київська, ряду населених пунктів Донбасу, у березні 1917 р. вийшли з підпілля більшовицькими й успішно протидіяли об'єднавчим тенденціям. Боездатність більшовиків України напередодні Лютневої революції знайшла вияв у керівництві рядом великих страйків, бойкоті військово-промислових комітетів у великих робітничих центрах.

За роки першої світової війни вони випустили близько 50 нелегальних прокламацій і газет, тобто в 1,5 раза більше, ніж усі українські партії та націоналістичні групи, разом узяті.

Гегемонія пролетаріату на Україні формувалася під впливом загальноросійського робітничого руху. Велике значення мав той факт, що на початку світової війни російський пролетаріат, на думку В. І. Леніна, «загалом і в цілому... виявив себе імунізованим проти шовінізму»⁷. Приклад братам по класу подавав пролетаріат Петрограда, який ішов в авангарді класової боротьби. З ряду причин напередодні Лютневої революції його провідна роль зросла. Адже, незважаючи на істотні зміни в складі робітничого класу Росії в роки першої світової війни, основна його частина в Петрограді збереглася⁸. А саме кадрові робітники — ця найбільш свідомо й організована частина столичного пролетаріату — найактивніше виступали проти самодержавства. Крім того, чисельність робітничого класу Петрограда постійно зростала. Його боротьбою керувала сильна більшовицька організація, діяльність якої в роки війни В. І. Ленін розцінював як «...зразок соціал-демократичної роботи під час реакційної війни, за найтяжчих умов»⁹.

Провідна роль робітничого класу України напередодні Лютневої революції знаходила вияв насамперед у страйковій боротьбі. Після різкого спаду робітничого руху на початку війни він знову поступово став наростати і в 1916 р. перевищив рівень 1906 р.¹⁰. Збільшилося число страйкарів, що брали участь в одному виступі, і тривалість останніх. В авангарді революційного руху йшли металісти Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Луганська, Маріуполя, Єнакієвого, Макіївки. Ідейне та організаційне керівництво багатьма страйками здійснювали більшовики. В 1916 р. на Україні відбулися два великі страйки — на заводі

⁴ Победа Советской власти на Украине.— С. 35.

⁵ История Украинской ССР.— К., 1984.— Т. 6.— С. 13.

⁶ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 171.

⁷ Ленін В. І. Соціалізм і війна: (Ставлення РСДРП до війни) // Повне збір. творів.— Т. 26.— С. 312.

⁸ Партия большевиков в Февральской революции 1917 года.— М., 1971.— С. 180.

⁹ Ленін В. І. Кілька тез // Повне збір. творів.— Т. 27.— С. 45.

¹⁰ Щербина Й. Т. Назв. праця.— С. 245, 272; Лось Ф. Є. Робітничий клас України в революції 1905—1907 років // Робітничий рух на Україні в період імперіалізму.— К., 1961.— С. 105.

«Наваль» у Миколаєві і в Горлівсько-Щербинівському районі Донецького басейну.

У переддень Лютневої революції широкого розмаху та якісно нових рис набули виступи пролетаріату України. В січні — лютому 1917 р. тут страйкували 42 тис. робітників, тобто майже стільки ж, як протягом усього 1915 р. Причому приблизно 40% страйків мали політичний характер¹¹. Уперше за роки війни день 9 січня був відзначений масовими страйками, які відбулися в кількох містах України. В Харкові пройшла перша на Україні у воєнний період демонстрація робітників. У той час в місті страйкувало близько 10 тис. чол.

Більш активним стало партійне керівництво, зріс безпосередній вплив Російського бюро ЦК РСДРП і Петербурзького комітету більшовиків. Так, роз'їзний агент цих організацій за кілька тижнів побував у ряді міст, в тому числі у Харкові, Києві та Катеринославі¹². Виступ харківських робітників 9 січня 1917 р. був підготовлений за активною участю представників Російського бюро ЦК і Петербурзького комітету РСДРП.

Поряд із зростанням числа страйків характерною рисою робітничого руху передодня революції стали відкриті сходки робітників — рідкісні для воєнних років явище на Україні, які відбувалися після закінчення зміни, безпосередньо поблизу заводських воріт. Це були провісники грандіозних мітингів Лютневої революції.

Під впливом пролетарського руху, наполегливої копіткої роботи більшовиків розвивався селянський рух, проходив процес революціонування армії і флоту. Незважаючи на деяке зменшення кількості селянських виступів на початку війни, в українському селі напередодні революції проходила досить гостра класова боротьба. Біднота рішуче виступала проти свавілля поміщиків і куркулів, а також проти зростання цін на продовольчі товари та їх недостачі. За роки війни на Україні відбулося понад 200 таких виступів¹³. Частина селянства, що перебувала в роки війни в армії і на флоті, також засуджувала агресивну зовнішню політику царизму. Протест солдатів тиллових гарнізонів, розміщених на території України, проти кривавої бойні набирав дедалі активніших форм. Вони висловлювали свою солідарність з революційно настроєними робітниками і студентами. Так, 6 жовтня 1916 р. у Харкові групи солдатів взяли участь у студентській демонстрації. Губернатор був змушений вислати офіцерські патрулі для їх затримання¹⁴. Інколи солдати відмовлялися застосовувати зброю проти страйкарів. Як згадував учасник страйку горлівських шахтарів (1916 р.), «солдати не тільки не стали нас розганяти, але навіть ми, крім співчуття, нічого не бачили і не чули. Солдати відмовлялися виконувати накази свого начальства, одна лише поліція шаленіла»¹⁵. Найбільший збройний виступ солдатів відбувся в жовтні 1916 р. у Кременчуку. Під впливом боротьби робітничого класу наростав революційний процес на Південно-Західному фронті і Чорноморському флоті.

Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції в Петрограді, де вирішальну роль відіграв столичний пролетаріат, була необхідною передумовою для її успіху в усій країні. За прикладом Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів повсюди створювалися подібні Ради, що сприяло згуртуванню революційних сил. На Україні протягом першої половини березня 1917 р. було створено 43

¹¹ Щербина Й. Т. Назв. праця.— С. 172.

¹² Лейберов И. П. О революционных выступлениях петроградского пролетариата в годы первой мировой войны и Февральской революции // Вопросы истории.— 1964.— № 2.— С. 73—74.

¹³ Кирьянов Ю. И. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (до Февральской революции 1917 г.) // Ежегодник аграрной истории Восточной Европы.— К., 1962.— С. 538.

¹⁴ Держ. арх. Харківської області, ф. 3, оп. 286, спр. 5912, арк. 4.

¹⁵ Монсеенко П. А. Воспоминания.—М., 1924.— С. 184.

робітничі і 18 солдатських Рад¹⁶, у тому числі в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Полтаві та інших містах. Солдатські Ради були новим явищем в історії революційного руху на Україні. Водночас виникали буржуазні органи влади. Таким чином, у країні виникло двовладдя.

Гегемонія пролетаріату на Україні в період Лютневої революції виявлялася насамперед у тому, що робітники організовували масові мітинги і демонстрації, створювали революційні організації, виступали на підтримку петроградських братів по класу. Найбільші заводи — паровозобудівний у Харкові, «Арсенал» у Києві, Брянський у Катеринославі, «Наваль» у Миколаєві та деякі інші стали форпостами революційного руху мас. На окремих підприємствах уже в березневі дні 1917 р. виникли бойові робітничі дружини — зародки майбутньої Червоної гвардії.

Велике значення для здійснення гегемонії пролетаріату на Україні мав вихід більшовиків з підпілля. На початку березня було створено легальні більшовицькі комітети в Києві, Харкові, Катеринославі, Луганську та інших промислових центрах. До їх складу ввійшли активні учасники революційної боротьби М. К. Афонін, В. О. Бистрянський (Ватін), Т. Л. Бондарев, С. Ф. Буздалін, А. К. Войцехович, С. І. Гопнер, О. В. Ємельянов (Сурик), К. Й. Кіркїж, І. М. Крейсберг, М. В. Копилов, А. З. Каменський, Ю. Х. Лутовінов, З. Ф. Ляпін, І. Г. Ніколаєнко, М. О. Савельєв (Петров), О. Г. Скороход, Ю. Д. Тиняков, І. І. Шмиров¹⁷. Більшовики проводили значну роз'яснювальну роботу в масах. Учасниця тих подій пізніше згадувала, що вони були «охоплені величезною стихією революції, яка вимагала, щоб наші сили цілком і повністю належали заводам, площам, казармам»¹⁸.

Під впливом революційної боротьби пролетаріату на її бік переходили солдати тилових гарнізонів, розміщених на Україні. Вони брали участь у перших демонстраціях і мітингах, створювали солдатські організації, добивалися усунення реакційно настроєних офіцерів.

У українське село революція прийшла пізніше, що пояснювалося його віддаленістю від промислових центрів і мобілізацією прогресивно настроєної частини селянства в армію. Проте антицаристські настрої на Україні були сильнішими, ніж у центральних районах Росії, що зумовлювалося не лише соціальним, а й національним гнобленням трудящих мас.

Не залишилася осторонь революційних подій і демократична інтелігенція, яка вбачала в поваленні самодержавства шлях здійснення мрії про краще майбутнє. Вона взяла активну участь у Лютневій революції. Так, 11 березня під головуванням відомого письменника В. Г. Короленка у Полтаві пройшов перший мітинг солдатів місцевого гарнізону¹⁹.

Гегемонія пролетаріату на Україні знайшла вияв і в створенні Рад, фабзавкомів, профспілок. Робітники були ініціаторами створення Рад. В їх перших засіданнях брали участь і солдати. Деякі Ради одразу стали об'єднаними, хоч до їх складу входила незначна кількість солдатів. Це було характерним для невеликих міст і військових гарнізонів — Житомира, Сум, Олександрівська, Микитівки, Слов'янська, Великого Токмака. Протягом березня 1917 р. відбулося об'єднання робітничих і солдатських Рад у ряді міст України.

Крім Рад, під час Лютневої революції пролетарі України створювали фабзавкоми. Частина з них виникла явочним шляхом ще до

¹⁶ Харитонов В. Л. Назв. праця.— С. 144, 158.

¹⁷ Нариси історії Комуністичної партії України.— С. 172.

¹⁸ Гопнер С. И. Первые недели революции // Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сб. статей и воспоминаний.— Днепрпетровск, 1927.— С. 79.

¹⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сб. документов и материалов.— К., 1957.— Т. I.— С. 388.

відомої угоди між Петроградською Радою і столичним Товариством заводчиків і фабрикантів. Результатом революційної творчості пролетаріату стало створення нових і відновлення діяльності раніше існуючих професійних спілок. Наприкінці березня їх уже діяло близько ста. Робітники України наполегливо боролися за встановлення восьмигодинного робочого дня і досягли значних успіхів у цій справі, незважаючи на серйозну протидію союзу гірничопромисловців Півдня Росії.

Перемога Лютневої революції в Росії, здобута завдяки гегемонії пролетаріату, сприяла піднесенню національно-визвольного руху. Прагнення українського народу звільнитися від національного гноблення знаходило вияв у численних демонстраціях, мітингах, маніфестаціях, учасники яких вимагали національної автономії, вільного розвитку мови тощо.

Однак національний рух не був єдиним. У ньому виділялося дві течії: пролетарська, революційно-демократична, а також буржуазно-націоналістична. Остання в період Лютневої революції посилилася за рахунок дрібнобуржуазних елементів. Керівництво національним рухом намагалася захопити українська буржуазія, щоб використати його в своїх вузькокласових інтересах. З цією метою 4 березня 1917 р. було створено Центральну раду, а згодом — ряд нових українських політичних партій.

Під безпосереднім впливом революційно настроєних робітників і солдатів у боротьбі проти царизму на Україні брали участь представники різних національностей, зокрема латиші і поляки, кількість яких у роки війни тут зросла в зв'язку з евакуацією підприємств і населення із західних районів Росії. Збори латиських і польських трудящих проходили в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Кам'янському. Відкривалися національні клуби і будинки. Масова демонстрація польських робітників, які підтримували боротьбу пролетаріату Росії, відбулася 5 березня в Харкові. Комітет польських робітників прийняв рішення створити в місті свою організацію — польське соціалістичне об'єднання. 19 березня в Києві було створено польську Раду робітничих депутатів. Польські пролетарі активно виступали на підтримку Лютневої революції в Краматорську, Слов'янську, Кривому Розі та інших містах України²⁰.

Позитивною стороною програми латиських і польських робітників на Україні була підтримка ними революційної боротьби російського пролетаріату. «Сприяння російській демократії в досягненні намічених цілей», — так сформулювала своє завдання польська спілка «Єдність» у Харкові²¹. Учасники мітингу польських робітників, який відбувся в Києві 12 березня, висловилися на підтримку боротьби пролетарів «усіх народів Росії за демократичну перебудову»²². Аналогічних позицій дотримувалися латиські робітники. Національно-визвольний рух поляків і латишів на Україні став складовою частиною масового руху, що розгорнувся під впливом Лютневої революції.

Буржуазні ідеологи, намагаючись заперечити гегемонію пролетаріату в другій буржуазно-демократичній революції в Росії, твердять, нібито справжнім її вершителем була буржуазія. В зв'язку з цим певний інтерес становить поведінка останньої в лютому — березні 1917 р. на Україні.

У той час буржуазні кола закликали народні маси до спокою. «Усвідомлюючи небувалу важливість подій, не ускладнюйте хід життя розрізненими і необережними виступами. Зберігайте спокій!», — поспі-

²⁰ Белякевич И. И. Участие польских трудящихся в Февральской революции в России // Научная сессия, посвященная 50-летию свержения самодержавия в России. Секция II. — М.: Л., 1967. — С. 149.

²¹ Известия Харьковского губернского общественного комитета. — 1917. — 25 марта.

²² Киевская мысль. — 1917. — 15 марта.

шив заявити в першій відозві буржуазний виконком київської «Ради об'єднаних громадських організацій»²³. Учасник тих подій, характеризуючи поведінку «верхів» і соціал-угодовців в Катеринославі, зазначав: «Всі, буквально всі, починаючи від губернатора і кінчаючи РСДРП (меншовиків) і соціалістами-революціонерами, всіх заклачили до спокою. Важко було зрозуміти, що це за революція, яка для своєї повної перемоги вимагає абсолютного спокою»²⁴. Буржуазний громадський комітет у Маріуполі діяв так несміливо, що його існування багато в чому залежало від начальника місцевого гарнізону, який затвердив склад цього комітету²⁵. Подібні факти були характерні для невеликих містечок, де виникали «обивательські комітети», сама назва яких відображала прагнення їх членів уникати політичної відповідальності і обмежуватися чеканням.

Більш досвідчені буржуазні кола Києва, Харкова та інших великих центрів України діяли енергійніше. Однак і вони боялися вжиття яких-небудь радикальних заходів. Характерно, що майже скрізь перші збори місцевих буржуазних органів з приводу подій у Петрограді відбувалися лише з санкції цивільних або військових властей.

Політична інертність буржуазії на Україні проявилася й при створенні громадських комітетів. Якщо Ради створювалися на основі загальних виборів, широкого залучення мас до їх проведення, то буржуазні громадські комітети, як правило, виникали келейно, в надрах міських дум, місцевих військово-промислових комітетів та інших старих установ. До речі, навіть угодовські «Известия» Одеської Ради робітничих депутатів, есеро-меншовицькі члени якої входили до складу міського громадського комітету, критикували цю організацію як неподприємливу. В одному з номерів газети зазначалося, що Одеський громадський комітет «складається з представників різних установ, а не обраний усім населенням міста на рівних засадах», що він є «випадковою установою»²⁶. В невеликих населених пунктах громадські комітети створювалися після відповідних розпоряджень губернських і повітових властей.

Непоследовність буржуазії наочно виявилася і в її ставленні до царського апарату управління та його представників. 4 березня 1917 р. Тимчасовий уряд визнав бажаним «збереження в межах можливого всього існуючого адміністративного механізму»²⁷. Виконуючи цю вказівку, місцева влада стала на шлях пристосування старого державного апарату до своїх потреб. Міські думи, земські управи продовжували існувати відповідно до вказівок губернських і повітових комісарів Тимчасового уряду, а також місцевих буржуазних органів. «Ідея нової влади зовсім не виключає можливості збереження і підтримки органів попередньої влади», — відверто заявив один з членів лубенського громадського комітету²⁸. З допомогою старих установ буржуазія розраховувала протидіяти розвитку революції. Досягненню цієї ж мети служило використання колишніх царських чиновників у громадських комітетах.

Широко практикувалося залишення на попередніх місцях роботи представників старого апарату. 5 березня на об'єднаному засіданні полтавського губернського і міського громадських комітетів було вирішено «визнати за доцільне усунення... посадових осіб лише в тих

²³ Известия исполкома Киевского Совета объединенных общественных организаций.— № 1.— 1917.— 16 марта.

²⁴ Ра в и ч. Черкасский М. Февраль-декабрь 1917 года в Екатеринославе // Летопись революции.— 1922.— № 1.— С. 74.

²⁵ Мариупольская жизнь.— 1917.— 14 марта.

²⁶ Известия Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота г. Одессы.— № 4.— 1917.— 28 марта.

²⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция: Хроника событий.— М., 1957.— Т. 1.— С. 72.

²⁸ Вестник Лубенского городского общественного комитета.— 1917.— 16 марта.

випадках, коли буде доведено протидію їх успішному втіленню в життя засад нового політичного ладу»²⁹. Місцева буржуазія звільняла з роботи представників старого апарату лише тоді, коли вони скомпрометували себе в очах народних мас або за розпорядженням Тимчасового уряду, який змушений був іноді вживати половинчастих заходів.

Політичний консерватизм буржуазії в період Лютневої революції знайшов найхарактерніший вияв у її ставленні до царської поліції і створення міліції, адже ці важливі ланки старого і нового державного апарату становили певну збройну силу, в боротьбі за яку буржуазія докладала особливих зусиль. На думку В. І. Леніна, Тимчасовий уряд не міг утримати в своїх руках владу, не відновивши «...відокремленої від народу і противопоставленої йому, організації озброєних людей, що перебувають під командою буржуазії»³⁰.

Буржуазні органи влади на Україні, створені в період революції, не хотіли роззброювати і розпустити поліцію. Змушена під тиском мас зробити певні кроки в цьому напрямі, буржуазія всіляко затягувала остаточне розв'язання даного питання. У Києві лише 5 березня було видано розпорядження громадського комітету про роззброєння поліції³¹. Виконком Катеринославського громадського комітету змушений був визнати 21 березня, що, «незважаючи на всі вжиті заходи, поліція далеко ще не знешкоджена і продовжує хвилювати населення, з'являючись у своїй попередній ролі і виконуючи попередні обов'язки»³². Залишив поліцію під своїм контролем, звільнивши лише тих поліцейських, які можуть бути «небажаними для збереження громадського спокою і нового порядку», громадський комітет Єлисаветграда³³. Залишалася на своїх місцях поліція в Донбасі. Недаремно на Бахмутській конференції Рад робітничих і солдатських депутатів Донецького басейну було прийнято спеціальну резолюцію «Про поліцію», в якій містилася вимога «негайно звільнити з посади всіх колишніх службовців і охоронців порядку»³⁴.

Однак під тиском революційно настроєних мас буржуазія була змушена відмовитися від збереження поліції у незмінному вигляді. Щоправда, в деяких населених пунктах буржуазні кола навіть прагнули прискорити процес заміни поліції новою міліцією, розраховуючи цим самим зменшити протести широких народних мас, незадоволених репресіями, що їх чинили царські посіпаки.

В цілому ж буржуазія, боячись радикальної ломки старого апарату, чіпляючись за його уламки, прийняла половинчасте рішення. Суть його полягала в тому, щоб створити таку організацію місцевих збройних сил, яка, по-перше, включала б (наскільки це можливо) елементи старого поліцейського апарату, по-друге, перебувала під контролем буржуазії, по-третє, мала демократичну вивіску. Нею стала так звана «народна міліція». Розкриваючи її сутність, В. І. Ленін писав у «Листах з далека»: «...Новий уряд мусить зважати на революційний народ, годувати його напівпоступками й обіцянками; зволікати час. Через це він іде на напівзахід: він утворює «народну міліцію» з виборними властями (це звучить страшенно благовидно! страшенно демократично, революційно і красиво!)...»³⁵.

Ідею «народної міліції» буржуазія на Україні реалізувала кількома шляхами. Один з них був дуже простий і зводився до зарахування поліцейських до міліції, що набувала, таким чином, лише деякі зовнішні атрибути. В Полтаві на основі постанови буржуазного комітету про

²⁹ Полтавський день.— 1917.— 6 марта.

³⁰ Ленін В. І. Листи з далека // Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 39.

³¹ 1917 год на Киевщине.— К., 1927.— С. 7.

³² Бюллетени Екатеринославского временного исполкома общественных и рабочих организаций.— 1917.— 28 марта.

³³ Голос Юга. — 1917. — 9 марта.

³⁴ Борьба за власть Советов в Донбассе.— Донецк, 1957.— С. 18—19.

³⁵ Ленін В. І. Листи з далека // Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 39.

«реорганізацію» поліції в міліцію до складу останньої були введені всі поліцейські, які, за словами місцевої газети, дали «урочисту обіцянку вірою і правдою чесно служити новому ладу»³⁶. Рішення про залишення поліції прийняла і чернігівська буржуазія. Щоб надати городовим хоча б видимість відповідності з новою обстановкою, їм наказали носити нарукавні пов'язки³⁷. Подібних «заходів» було вжито в багатьох містах України.

Всупереч намірам буржуазії у деяких населених пунктах Донбасу, Харкові, Катеринославі, Одесі та інших містах створювалася робітнича міліція. Однак вона існувала недовго, оскільки буржуазія, боячись, щоб міліція не перетворилася на збройну силу революційного народу, з допомогою угодовських Рад добилася виведення пролетарів з неї.

Таким чином, очолювали «народну міліцію» представники «верхів» буржуазного суспільства. В Юзівці, наприклад, на чолі її перебували інженери металургійного заводу і присяжні повірені³⁸. В Олександрівську комісаром міліції став товариш місцевого прокурора³⁹. Адвокати, лікарі, інженери були призначені міськими і дільничними комісарами міліції в Одесі, Полтаві, Єлисаветграді, Києві, Харкові та інших містах. Інколи на чолі міліції ставали відверті захисники старих порядків. Так, великий поміщик Бржезовський очолив губернську міліцію в Житомирі⁴⁰. Розкриваючи класову суть «народної міліції», В. І. Ленін писав про те, що Тимчасовий уряд ставить цю організацію «...під начало поміщиків і капіталістів, обраних за законами Миколи Кривавого і Столипіна-Вішателя»⁴¹.

Отже, історичні факти переконливо свідчать, що буржуазія на Україні, як і у всій країні, не лише не була гегемоном революції, а навпаки, всіляко перешкоджала її послідовному розвитку. Вона лише приєдналася до Лютневої революції, коли переконалася в неминучості перемоги останньої, і тим самим сприяла прискоренню революційного процесу в лютнево-березневі дні 1917 р.

Гегемонія пролетаріату на Україні під час Лютневої революції певною мірою дає ключ для аналізу проблеми співвідношення революційного руху в центрі країни і на її периферії. Значення цієї проблеми в умовах царської Росії очевидне. Політичний потенціал таких національно-територіальних регіонів, як Україна, Польща, Фінляндія, був дуже великим. Неабияку роль відігравали й географічні масштаби цих периферійних регіонів країни. Це надавало особливого значення фактору підтримки на місцях революційної ініціативи центру.

Співвідношення центру і периферії в революційному процесі перебувало в тісному зв'язку з національно-визвольним рухом. Часовий збіг буржуазно-демократичної революції в Росії з піднесенням національного руху збільшував питому вагу національно-територіальних регіонів у загальному балансі революції. Крім того, загалом селянський характер периферії царської Росії зумовлював здійснення союзу робітничого класу і селянства. В зв'язку з цим В. І. Ленін вказував на необхідність підтримки революційної ініціативи в центрі масовим рухом на периферії країни: «Столиці або взагалі найбільші торговельно-промислові центри... в значній мірі вирішують політичну долю народу,— звичайно, при умові підтримки центрів достатніми місцевими, сільськими силами, хоч би це була не негайна підтримка»⁴².

³⁶ Полтавский день.—1917.—10 марта.

³⁷ Черниговская земская газета.—1917.—13 марта.

³⁸ Горнозаводское дело.—1917.—№ 11—12.—С. 15538.

³⁹ Известия Александровского уездного исполнительного комитета общественных и рабочих организаций.—1917.—21 марта.

⁴⁰ Май С. Я., Заславский А. Е. Начало революции на Волыни // Летопись революции.—1927.—№ 1.—С. 48.

⁴¹ Ленин В. И. Листы с далека // Повне збір. творів.—Т. 31.—С. 39.

⁴² Ленин В. И. Выборы до Установчих сборов и диктатура пролетариату // Там же.—Т. 40.—С. 6.

Нарешті, проблема співвідношення революційного процесу в центрі і на периферії становить інтерес з точки зору конкретного досвіду всесвітньої історії. Досвід буржуазно-демократичних революцій у Росії має бути співвіднесений з досвідом буржуазно-демократичних революцій у Західній Європі. Практика цих революцій, особливо французької 1848 р., переконує в тому, що баланс сил між політичним центром революції і реакційними силами провінції складався на користь останніх і вів до придушення контрреволюцією масового руху. Контрреволюційна роль провінції (периферії) яскраво виявилася в період Паризької Комуні і стала однією з головних причин її поразки. Практика буржуазно-демократичних революцій у Росії була іншою. Лютнева буржуазно-демократична революція, як і революція 1905—1907 рр., свідчила про нове співвідношення революційного процесу в центрі і на периферії. Як зазначав В. І. Ленін, революція на місцях зайшла далі, ніж у центрі країни⁴³⁻⁴⁴. «На місцях,— заявляв Володимир Ілліч у квітні 1917 р.,— рух показує, що там більшість за селян, за робітників, там найменше вийшло керівництва з буржуазії, там маси не розгубились»⁴⁵.

Це зумовлювалося широким розвитком революції на місцях у лютнево-березневі дні 1917 р. і знайшло вияв у революційній творчості мас, зокрема в особливому статусі ряду місцевих Рад. Характерною рисою Лютневої революції на місцях була її надзвичайна швидкість. Як відомо, В. І. Ленін назвав її «восьмиденною»⁴⁶. На периферії, головним чином у великих промислових центрах Росії, Лютнева революція розгорталася ще швидше, ніж у столиці. Показовою у цьому відношенні була і Україна. Так, у Харкові революційні події проходили 3 дні, Києві — 4, Катеринославі — 5, Одесі — 6. Швидкість революції на периферії зумовлювалася революційним натиском пролетаріату, перемогою революції в столиці, відносною слабкістю реакційних сил на місцях.

Ще однією стороною нового співвідношення центру і периферії була відносна безкровність революції на місцях. Це не означає автоматичного краху старої влади, яка відступила під натиском революційних сил. Всупереч твердженням буржуазних ідеологів безкровність революції на периферії не була свідченням «класової єдності» буржуазії і широких народних мас, а зумовлювалася новою роллю периферії щодо центру. Не заперечуючи важливого значення прикладу революційного Петрограда і Москви, впливу керівних органів більшовицької партії, слід враховувати спонтанний характер революційних процесів на місцях, «що свідчили про загальні глибокі корені революційної кризи, які зумовили її загальний характер»⁴⁷.

До речі, напередодні Лютневої революції рівень робітничого руху на периферії значно відставав від столиці. Так, у 1914—1916 рр. в Петрограді страйкувало в 5,5—6,5 рази більше робітників, ніж у південному промисловому районі (Донбас, Катеринослав, Харків, Кривий Ріг). З часу першої російської революції пропорція між розмахом страйкового руху в столиці і в названому районі зростає як у 2 рази⁴⁸. Але, як відомо, сила впливу пролетаріату значно зростає в період революції, що є однією з характерних рис гегемонії робітничого класу.

Отже, по-перше, нове співвідношення центру і периферії в буржуазно-демократичних революціях у Росії початку ХХ ст., на нашу

⁴³⁻⁴⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 369.

⁴⁵ Ленін В. І. Промова про ставлення до Рад робітничих і солдатських депутатів 25 квітня (8 травня) // Там же.— С. 363.

⁴⁶ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 12.

⁴⁷ Очерки истории исторической науки в СССР.— М., 1985.— Т. V.— С. 395.

⁴⁸ Кирьянов Ю. И. Влияние первой мировой войны на изменения численности и состава рабочего класса // Вопросы истории.— 1980.— № 10.— С. 101.

думку, слід вважати однією з характерних рис революцій нового типу. Вирішальну роль при цьому відіграла гегемонія пролетаріату, яка була основною ознакою революційного процесу в нову епоху.

По-друге, нове співвідношення «центр — периферія» позбавляє однієї з істотних складових частин реформістську теорію «відкату» буржуазно-демократичних революцій. Як відомо, демократичні революції нового типу набули тенденцію до переростання в революції соціалістичні в тій чи іншій формі. Зміна балансу «центр — периферія» в революціях — одна з складових частин такої тенденції.

По-третє, співвідношення «центр — периферія» в буржуазно-демократичних революціях в Росії було відображенням співвідношення інтернаціонального і національного в епоху імперіалізму. Якщо в ранніх буржуазно-демократичних революціях національне було домінуючим, то в умовах імперіалістичної Росії при гегемонії пролетаріату національне стає частиною інтернаціональної справи повалення самодержавства, перемогли буржуазно-демократичної революції в масштабі всієї країни. При вирішальній участі робітничого класу відбувалося поєднання національного та інтернаціонального в боротьбі за перемогу Великого Жовтня. На Україні в 1917 р. соціальна боротьба українських і російських робітників і селян під керівництвом більшовиків поєднувалася з розв'язанням національних питань.

По-четверте, нове співвідношення «центр — периферія» відображає особливості сучасного світового революційного процесу. Два важливих фактори визначають нове співвідношення: перехідний характер нашої епохи, дедалі зростаючий вплив світового соціалізму на прискорення революційного процесу і залучення до нього все ширших мас.

Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. стала можливою тільки тому, що її основною рушійною силою виступив керований більшовиками робітничий клас, який, маючи великий досвід революційної боротьби, повів за собою мільйонні маси селянства. Буржуазія залишалася контрреволюційною силою. Вона приєдналася до революції на короткий час лише тоді, коли крах самодержавства став неминучим, і намагалася використати революційний рух у своїх класових інтересах, для захоплення влади, для продовження імперіалістичної війни.

Лютнева революція — перша переможна народна революція доби імперіалізму. Вона здійснила небачений в історії стрибок від царизму до революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства — Рад робітничих і солдатських депутатів. Лютнева революція створила найважливіші суспільно-політичні передумови для переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

В. Л. Харитонов

ФЕВРАЛЬСКАЯ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ 1917 г. НА УКРАИНЕ

Резюме

В статье основное внимание уделено гегемонии рабочего класса в Февральской революции, его влиянию в центре и на периферии страны, а также поведению антипода пролетариата — буржуазии.

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА З ПРОБЛЕМ РАНЬОГО КОЛОНАТУ

Серед проблем історії ранньої Римської імперії питання про еволюцію колонату завжди становило значний інтерес, оскільки останній відіграв важливу роль у розвитку рабовласницького способу виробництва і сприяв визріванню в його надрах елементів нової суспільно-економічної формації, що тоді зароджувалася, — феодалізму. Не втратила ця тематика своєї актуальності й нині, в умовах загострення ідеологічної боротьби з буржуазною історіографією, яка ігнорує формаційний підхід до вивчення історії стародавнього Риму, не вважає колонат інститутом, що справив важливий вплив на розвиток соціально-економічної структури римського суспільства. Буржуазні історики більшу увагу звертають на юридичні й інші аспекти проблеми. Радянська історична наука досягла великих успіхів у розкритті значення цієї особливої форми виробничих взаємовідносин між безпосереднім виробником і великим землевласником, її органічного зв'язку з рабовласницькою формацією.

При дослідженні античності загальноприйнятою є така періодизація радянської історіографії: 1917 р. — середина 30-х років; середина 30-х років — середина 50-х років; середина 50-х років і до нинішнього часу¹. Дотримуючись цієї періодизації, автор даної статті поставив собі за мету дати огляд радянської історіографії раннього колонату, оскільки дана тема, по-перше, містить ряд аспектів, які потребують дальшого поглибленого вивчення, і, по-друге, тому що в плані історіографічного аналізу ця проблема ще не порушувалася.

Методологічною основою у дослідженні останньої є твори К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. В їх працях у концентрованому вигляді розкриваються об'єктивні закономірності еволюції історичного процесу. У розробці історії колонату, зокрема, найбільшу цінність становить праця Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», 100-річчя написання якої було широко відзначене радянською науковою громадськістю². У ній докладно проаналізовано кризисні явища, які мали місце в Римській імперії, й у зв'язку з цим дано коротку характеристику колонату³.

У 20—30-ті роки в нашій країні існували два напрями дослідників античності: стара школа вчених, які ще з дореволюційного періоду перебували на ліберально-буржуазних позиціях, і нова, представники якої, вивчаючи історію стародавнього Риму, успішно застосовували марксистсько-ленінську методологію й закони історичного матеріалізму.

На початку 20-х років, зокрема, пильно вивчалася економічна історія античності. У той час з'явилися праці С. О. Жебелєва та А. В. Чаянова⁴. Однак ранньому колонату в них приділялося мало уваги.

¹ Докладніше про становлення радянської історіографії історії стародавнього світу див.: Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. Нечкиной М. В.— М., 1966.— Т. 4.— С. 577—589; 60-летие Великой Октябрьской социалистической революции и развитие советской исторической науки о древнем мире // Вестн. древн. истории.— 1977.— № 4.— С. 5—6 (далі — ВДИ).

² Див., напр.: Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ / Отв. ред. Генниг В. Ф.— Киев, 1984.— 255 с.

³ Энгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 141—150.

⁴ Жебелєв С. А. Древний Рим: Императорская эпоха.— М., 1923.— Ч. 2.— 189 с.; Чаянов А. В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства.— М., 1924.— 226 с.

Обидва дослідники перебували на модерністських позиціях. Так, на думку С. О. Жебелєва, у I ст. н. е. формувалися великі поміщицькі володіння, власники яких частину землі здавали в капіталістичну оренду колонатам⁵. В дослідженнях названих авторів немає докладного аналізу становлення цієї категорії населення, не визначено його соціальний статус, не зовсім зрозуміло, як же вона з'явилася в імперії. У той же час вийшла й праця М. Вебера⁶, в додатку до якої було вміщено статтю М. Ростовцева «Колонат». Поява їх тільки підтвердила, що позиції ліберально-буржуазної школи були тоді ще досить міцними.

Другий напрям представляли В. С. Сергєєв, С. І. Ковальов та О. В. Мішулін. Молода радянська історична наука на той час вже «оволоділа марксистсько-ленінською методологією..., розробила концепцію рабовласницької суспільно-економічної формації..., дала нове розуміння особливостей античної економіки»⁷. Серед її різноманітних аспектів певна увага приділялася й колонату. Однак початкова стадія його розвитку ще не дістала тоді належного висвітлення. Та й сама проблема не виділилася в об'єкт для дослідження. Позитивним моментом було те, що історики зробили спробу подолати ідеалістичні, методологічно неправильні положення буржуазної історіографії, прагнули дати інституту колонату таке трактування, яке б логічно включало його до соціально-економічної структури рабовласницької формації. Насамперед це стосується твердження про те, що він виник у зв'язку з кризою рабства. Співіснуючи з ним на ранній стадії свого розвитку, колонат докорінно змінював відносини між землевласниками й безпосередніми виробниками. Виникнення його було об'єктивно зумовленим, сприяло дальшому розвитку продуктивних сил і наступному переходу до феодалізму. Незважаючи на те, що на марксистських дослідженнях античності того періоду ще позначався вплив буржуазної історичної науки, висновки, зроблені їх авторами, дістали дальшу розробку.

Важливу роль у закріпленні марксистсько-ленінського розуміння об'єктивних закономірностей історичного процесу відіграла дискусія з питань соціально-економічної природи стародавнього світу. У зв'язку з цим становить інтерес праця Л. Л. Ракова⁸. Криза рабовласницької системи господарства, на його думку, привела до закабалення дрібних вільних виробників і виникнення колонатних відносин⁹. Розвиток дрібного виробництва в поєднанні з великим землеволодінням створював умови для генезису феодального ладу. За своєю економічною й соціальною структурою колонат, стверджував Л. Л. Раков, був однією з перехідних форм феодальної експлуатації¹⁰. Незважаючи на це й ряд інших помилкових суджень, він у цілому правильно розглядав еволюцію колонату в зв'язку з кризою рабовласництва. Заслужувала схвалення вже сама спроба визначити місце цього інституту в системі тодішніх виробничих відносин. Майже одночасно вийшла у світ і праця О. І. Тюменєва, який повторив тезу про зростання великого землеволодіння латифундистського типу в ранній Римській імперії. Наслідком цього було витіснення колонатом рабства¹¹.

У 30-х роках з'явилося кілька хрестоматій з історії стародавнього світу. Серед них заслуговують на увагу насамперед праця А. Рановича та видана під редакцією С. О. Жебелєва і С. І. Ковальова хресто-

⁵ Жебелєв С. А. Указ. соч.— С. 71—77.

⁶ Вебер М. Аграрная история древнего мира / Под ред. Петрушевского Д. М.— М., 1925.— 457 с.

⁷ Историография античной истории. / Под ред. Кузищина В. И. — М., 1980.— С. 335.

⁸ Раков Л. Л. К проблеме разложения рабовладельческой формации.— Л., 1933.— Вып. 66.— С. 15—32.

⁹ Там же.— С. 20.

¹⁰ Там же.— С. 32.

¹¹ Тюменев А. И. История античных рабовладельческих обществ // Известия ГАИМК.— М.; Л., 1935.— Вып. 3: Рим.— С. 234.

матія із соціально-економічної історії античності¹². А. Ранович дав у своїй книзі підбірку джерел з історії раннього колонату, до якої, зокрема, включив ряд листів Плінія Молодшого, висловлювання юристів I—II ст., що містилися в Дигестах*, тощо.

Велику роль у розвитку історичної науки відіграла постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» від 16 травня 1934 р. Створення Інституту історії АН СРСР й у його складі сектора стародавньої історії та відродження університетів стимулювали вивчення історії стародавнього Риму. Партия поставила перед вченими завдання створити нові підручники з даного предмета. В 30-х роках цим займалися В. С. Сергеев і С. І. Ковальов. Перший, зокрема, створив навчальний посібник, один з розділів якого було одночасно надруковано в «Вестнике древней истории»¹³. Докладно спинившись на питанні генезису колонату, автор стверджував, що він виріс з «багатьох історичних коренів», і піддав при цьому різкій критиці «теорії» таких буржуазних істориків, як Фюстель де Куланж, Ф. К. фон Савіні, Р. Пельман, І. М. Гревс та ін. На думку В. С. Сергеева, колонат являв собою нову форму виробничих відносин, яка була прогресивнішою порівняно з рабством і загальмувала розпад Римської імперії¹⁴. Рабовласницька система, підкреслив він, виявила симптоми розкладу вже наприкінці існування республіки¹⁵. Поширення магнатських маєтків, на його думку, вело до виникнення колонату, оскільки у той час зберегли своє значення два типи ведення господарства в них — інтенсивний і екстенсивний. До того ж перший витіснявся другим, що особливо чітко проявилось в I—II ст. н. е.¹⁶ В. С. Сергеев дав характеристику самого терміну «колонат», розглянув статус колона як вільного наймача землі, а також строки оренди¹⁷. Широко використавши праці римських письменників Колумелли та Плінія Молодшого, він дослідив процес збідніння колонів, умови їх переведення на сплату оренди з частки продукту (парціарний колонат) і зробив висновок, що останній набув значного поширення вже у I—III ст. і водночас оформився юридично¹⁸.

Майже одночасно з розглянутими вище з'явився ряд праць, присвячених історії римського сільського господарства, зокрема статті М. Ю. Сергеевко¹⁹. Однак глибокий аналіз генезису колонату був зроблений тільки В. С. Сергеевим. Широке охоплення проблем раннього колонату, показ його місця в системі рабовласницької формації, переконлива, із знанням джерел аргументація фактів і явищ роблять його працю етапною, такою, що на тривалий час визначила напрям вивчення проблеми.

З кінця 40-х років інтерес до цієї форми виробничих взаємовідносин знову посилювався. З'явився ряд праць і статей, у яких прямо чи посередньо розглядалися окремі аспекти історії колонату I—II ст.²⁰ Яскравий

¹² Ранович А. Первоисточники по истории раннего христианства.— М., 1933.— С. 96—108; Античный способ производства в источниках. / Под ред. Жебелева С. А., Ковалева С. И. — М., 1933.—596 с.

* Дигести — звід систематично зібраних і тематично об'єднаних уривків з творів римських юристів.

¹³ Сергеев В. С. Очерки по истории древнего Рима.— М., 1938.— Ч. I.— 829 с.; Сергеев В. С. Разложение рабовладельческой системы и начало колоната в Римской империи // ВДИ.— 1938.— № 3.— С. 121—130.

¹⁴ Сергеев В. С. Очерки по истории древнего Рима.— Ч. II.— С. 604—605.

¹⁵ Там же.— С. 570.

¹⁶ Там же.— С. 578, 583.

¹⁷ Там же.— С. 593.

¹⁸ Там же.— С. 598—599.

¹⁹ Сергеевко М. Е. Два типа в сельском хозяйстве Италии в I в. н. э. // Известия АН СССР. — Сер. VII.—1935.—№ 6.—С. 58—73; Сергеевко М. Е. К истории итальянской агрономии эпохи республики // Проблемы истории докапиталистических обществ.—1935.—№ 9—10.—79—95 с.

²⁰ Мишулин А. В. О некоторых проблемах истории античности // ВДИ.— 1946.—№ 3.—С. 11—12. Юдикис Н. Римский колонат ранней империи // Уч. зап.

аналіз відомостей Марціала про підношення колонів зробила, зокрема, М. Ю. Сергєєнко. Їхні «дари», вважає дослідниця (а перелік останніх досить значний), були зародком майбутньої натуральної ренти²¹. Н. Юдикіс вперше ретельно проаналізував літературні джерела, що стосувалися історії колонату. У підручниках з історії стародавнього Риму, створених С. І. Ковальовим та Н. О. Машкіним, розвивалася думка про те, що виникнення колонату було наслідком появи латифундій²². На їхній погляд, протягом I—II ст. він поширився практично в усіх провінціях імперії й відігравав провідну роль у господарській структурі імператорських сальтусів*. Дослідники простежили також процес збідніння колонів і підкреслили зростання їх економічної залежності від власників маєтків. У цілому запропонована ними концепція генезису колонату не виходила за межі тієї, яку розробив В. С. Сергєєв. Вона відповідала принципам марксистсько-ленінського вчення про суспільно-економічні формації.

У 1951 р. було опубліковано статтю А. Рановича, який на джерельній основі досить повно показав юридичний статус колонів у період ранньої Римської імперії і простежив процес прикріплення їх до землі²³. Особливо цінним був зроблений ним аналіз терміну «*religua colopum*». Класифікуючи його як «поточні платежі», а не як «борги», А. Ранович спростував точку зору на це питання буржуазних істориків²⁴. Досить переконливо розкривши юридичні основи походження й розвитку колонату, дослідник підкреслив, що головною причиною його зміцнення були економічні фактори, які виникли у зв'язку з кризою рабовласництва²⁵. Використання такого джерела, як Дигести, чітка послідовність доказів дали А. Рановичу можливість виявити нові аспекти проблеми.

У 50-х роках дослідники продовжували вивчати історію колонату, пов'язуючи його з кризою рабовласницьких відносин і зростанням великого землеволодіння²⁶. Водночас розширилася тематика досліджуваної проблеми. Певний інтерес становить, зокрема, зроблений О. Б. Алєсковською огляд вітчизняної історіографії історії аграрних відносин у Римі, де приділялася увага й колонату²⁷. В рецензії О. М. Штаєрман на книгу буржуазного історика М. Палласа різкій критиці піддано спроби відірвати цю форму виробничих взаємовідносин між безпосереднім виробником і великим землевласником від «...загальних проблем економіки, політики, класової боротьби»²⁸. Однак не лише еконо-

Вологодского государственного пед. ин-та им. Молотова.—1948.—№ 4.—С. 37—40; Бокшагин А. Г. Социальный кризис Римской империи в I в. н. э.—М., 1954.—С. 48—50.

²¹ Сергєєнко М. Е. К истории колонатных отношений // ВДИ.—1949.—№ 2.—С. 58.

²² Ковалев С. И. История Рима.—Л., 1948.—С. 606—607; Машкин Н. А. История древнего Рима.—М., 1956.—Гл. 29.—С. 435—438.

* Сальтуси — у Стародавньому Римі великі ділянки лісів і пасовищ на державній землі, які здавалися в оренду приватним особам. Багато сальтусів належало імператорам. Згодом сальтусами називалися також великі маєтки, рівнозначні латифундіям.

²³ Ранович А. Колонат в римском законодательстве II—V вв. // ВДИ.—1951.—№ 1.—С. 83—109.

²⁴ Там же.—С. 86—87, 96—97.

²⁵ Там же.—С. 98—99.

²⁶ Путный К. Политика императоров династии Юлиев-Клавдиев в области землевладения // Уч. зап. Саратовского ун-та.—Вып. исторический.—1947.—Т. XVII.—С. 240—251; Виноградов В. В. Отражение аграрных отношений ранней Римской империи в кодексе Юстиниана // Уч. зап. Горьковского пед. ин-та им. А. М. Горького.—1956.—Т. 18.—С. 199—201; Кузьмин А. Н. Начало кризиса рабовладельческого строя древнего Рима: Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук.—М., 1955.—С. 13—16; Гольденберг В. А. Очерки по истории Римской империи I в. н. э.—Харьков, 1958.—С. 45—51.

²⁷ Алєсковская О. Б. Римский аграрный вопрос в русской историографии XIX в.: Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук.—М., 1951.—С. 7—8.

²⁸ Штаєрман Е. М. М. Pallase. Orient et occident: A propos du colonat Romain en bas-Ettrire.—Lyon, 1950 // Византийский временник.—1953.—№ 7.—С. 319.

мічні й соціальні питання колонату перебували в центрі уваги дослідників. Порушувалися також правові його аспекти²⁹. Продовжувалася публікація джерел. Так, О. М. Штаерман підготувала збірку документів, що проливали світло на соціально-економічну історію ранньої Римської імперії, в тому числі й на колонатні відносини³⁰.

Деякі питання історії раннього колонату було порушено в ході дискусії з проблем рабовласницького ладу, яка розгорнулася на сторінках журналу «Вестник древней истории»³¹. Розглянувши еволюцію цього інституту в період пізньої імперії, дослідники порівняли його з раннім і висвітлили економічне становище колонів у I—II ст., процес формування їх юридичного статусу, відношення до засобів виробництва. Було простежено форми залежності цієї категорії населення від землевласників. На думку деяких учених, кризові явища в рабовласницьких відносинах у сільському господарстві в I ст. н. е. (С. І. Ковальов) і початок їх загальної кризи у другій половині II ст. н. е. (О. М. Штаерман) вели до скорочення праці рабів і заміни її працею колонів.

З повною підставою можна стверджувати, що в середині 30-х — на початку 50-х років радянська історична наука зробила значний крок вперед у дослідженні розглядуваної проблеми. З позицій марксистсько-ленінської методології було висвітлено питання генезису й еволюції колонату в системі рабовласницької формації, дано характеристику господарства колонів і визначено їх місце в структурі римської латифундії, показано процес пауперизації цієї категорії населення та її поступового економічного закабалення. Мали місце спроби розкрити роль колонів у соціальній структурі давньоримського суспільства, а також чітко визначити їх юридичний статус. Було значно розширено коло досліджуваних джерел, зокрема, введено до наукового обігу нові юридичні документи, літературні пам'ятки, різні написи. Все це дало можливість краще вивчити період раннього колонату.

Пошукам дослідників підбив підсумки вихід у світ «Всемирной истории». В її другому томі підкреслювалося, що колонат виник внаслідок посилення кризових явищ у ранній Римській імперії і набув значного поширення у великих рабовласницьких маєтках; зверталася увага на те, що в I—II ст. формально колони були рівноправними громадянами, а фактично перебували в особистій, поземельній і економічній залежності від латифундистів; простежувалися майнова диференціація колонів (виділялися дві їх групи: багатих наймачів-орендаторів і тих, які обробляли землю рабовласника протягом багатьох років), зростання економічної залежності і процес збідніння колонів³².

У 60-70-х роках проблеми історії античного суспільства вивчалися більш поглиблено. Увага акцентувалася на питаннях рабства, класово-станової структури стародавнього суспільства, античної економіки й властивих їй форм власності. Якісно новим кроком у радянській історичній науці була публікація серії монографій під рубрикою «Дослідження з історії рабства в античному світі»³³. Зокрема, в працях О. М. Штаерман аналізувався розвиток рабовласництва в Римі, починаючи з часів пізньої республіки і до періоду пізньої імперії³⁴. Об-

²⁹ Перетерский И. С. Римское частное право.—М., 1948; Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана: Очерки по истории составления и общая характеристика.—М., 1956.—461 с.; Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права.—М., 1956.—С. 70—73.

³⁰ Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней империи. / Подб., пер. и комм. Штаерман Е. М. // ВДИ.—1955.—№ 3.—С. 223—244.

³¹ Ковалев С. И. К вопросу о характере социального переворота III—V вв. в Западной Римской империи // ВДИ.—1954.—№ 3.—С. 32—45.

³² Всемирная история.—М., 1956.—Т. II.—С. 647—648.

³³ Докладніше див.: Историография античной истории. / Под ред. Кузищина В. И.—М., 1980.—С. 351—353.

³⁴ Штаерман Е. М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи.—М., 1957.—С. 96—116; Штаерман Е. М. Расцвет рабовладель-

грунтовуючи її розвиваючи тезу про різноманіття форм власності в римському рабовласницькому суспільстві, дослідниця підкреслила, що колонат розвивався насамперед там, де внаслідок кризи рабовласницьких відносин відбувся процес концентрації великої земельної власності³⁵. Оскільки колон був зацікавлений у результатах своєї праці, він використовував прогресивні методи обробки землі й досить досконали зброя праці. В зв'язку з цим продуктивні сили діставали можливість для дальшого розвитку³⁶. На основі аналізу юридичних джерел О. М. Штаерман створила переконливу картину економічного закабалення колонів, яке почалося з середини II ст. з переходом їхнього рентаменту, а згодом і їх самих до складу маєтків³⁷. Насамперед цей процес зачепив колонів, які довго «сиділи» на землі. Таким чином, робить висновок дослідниця, наприкінці II — на початку III ст. колони вже відігравали у виробництві велику роль, але «рабовласницька держава і право ще не враховували цього повною мірою»³⁸. Крім того, вона звернула увагу на відмінність форм експлуатації рабів і колонів, підкресливши, що колонат як економічне явище був вигідним тільки у латифундіях, а розвиток останніх підривав античну форму власності³⁹. Цікавою є думка О. М. Штаерман про час походження колонату. Так, дослідниця вважає, що він виник так само давно, як і клієнтела*, й відіграв значну роль у останній період існування республіки⁴⁰.

Дальшого висвітлення набула проблема колонату в праці О. М. Штаерман та М. К. Трофимової, що побачила світ у 1971 р.⁴¹ Ретельний аналіз величезної кількості джерел, глибока розробка ряду спірних питань, відхід від спрощених концепцій античного рабства, розгорнута характеристика давньоримських соціально-економічних інститутів (у тому числі колонату), які стали основою для переходу до феодалізму, справили значний вплив на розвиток радянського антикознавства і стали поштовхом для дальших пошуків істориків. У названій вище праці зроблено висновок про значне поширення колонату в I ст. н. е. і показано, що колони були необхідною приналежністю кожного маєтку, незалежно від його розмірів. Переконливо розкрито процес збідніння колонів, втрати ними економічної спроможності й посилення залежності від землевласників. Ця тенденція в поєднанні з наростанням кризових явищ у сільському господарстві привела до того, що з середини II ст. н. е. почалося нівелювання становища рабів і колонів⁴². Питання еволюції колонату в зв'язку з кризою рабовласницького ладу дістали розробку ще в одній монографії О. М. Штаерман, яка вийшла у 1978 р.⁴³ В ній дослідниця наголошує, зокрема, що «колонат існував у Римі завжди і був старшим за розвинуте рабство». За ступенем майнової диференціації вона виділяє три категорії колонів, визначає їхній соціальний статус, ставлячи в один ряд з основною ма-

ческих отношений в Римской республике.— М., 1964.— С. 68—80; Штаерман Е. М., Трофимова М. К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи (Италия).— М., 1971.— С. 27—66.

³⁵ Штаерман Е. М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи.— С. 99.

³⁶ Там же.— С. 100—101.

³⁷ Там же.— С. 108—110.

³⁸ Там же.— С. 111.

³⁹ Там же.— С. 112, 114—116.

* Клієнтела — форма соціальної залежності, характерна для ранньої стадії рабовласницького суспільства в Італії (VI—III ст. до н. е.).

⁴⁰ Штаерман Е. М. Расцвет рабовладельческих отношений в Римской республике.— С. 72.

⁴¹ Штаерман Е. М., Трофимова М. К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи (Италия).— М., 1971.— С. 30, 58.

⁴² Там же.— С. 62—63.

⁴³ Штаерман Е. М. Древний Рим: проблемы экономического развития.— М., 1978.— С. 113.

сою плебеїв, зайнятих у сільському господарстві й ремеслами⁴⁴. Цікавим є висновок О. М. Штаерман про те, що в Римі періоду ранньої імперії були два експлуатовані класи — раби і колони, а також ряд проміжних соціальних груп⁴⁵. Уже цей факт свідчить про ту велику роль, яку відіграв колонат у господарській і соціальній структурі давньоримського суспільства. Загалом праці цієї дослідниці справили значний вплив на дальшу розробку окремих аспектів розглядуваної проблеми.

У 60—70-х роках вийшов у світ ще ряд праць, що становлять певний інтерес. Зокрема, це стосується статті М. Н. Меймана, який висловлює думку про зниження продуктивності праці рабів і заміну останньої колонатом уже в епоху Августа⁴⁶. З II ст. н. е., твердить дослідник, колони вже займали панівне становище в сільському господарстві. Розвитку колонату в африканських провінціях Римської імперії присвятили свої праці Г. Г. Дилигенський та І. Ф. Головачов. Докладно проаналізувавши джерела, вони викрили ряд положень буржуазних істориків з питань еволюції колонату в Африці, спинилися на відмінностях від італійського, дали характеристику структури місцевої земельної власності⁴⁷.

У той період радянські дослідники знову звернулися до питань класової структури римського суспільства I—III ст. В зв'язку з цим велика увага приділялася аналізу становища різних його верств, зокрема селянства та інших категорій безпосередніх виробників⁴⁸. Дослідники відзначали значну строкатість соціальної структури стародавнього Риму, підкреслюючи, що праця рабів там була головною, але зберігалася значення праці селян та колонів. Специфіка експлуатації цих категорій нащелення визначалася все ж рабовласницьким ладом і не змінювала докорінно його загального характеру.

Питання соціальної диференціації римського суспільства в умовах кризи рабовласницького способу виробництва дістали дальшу розробку в ряді публікацій провідних спеціалістів із соціально-економічної історії стародавнього Риму⁴⁹. Досліджуючи ці кризові явища, вчені зробили висновок про те, що I—II ст. н. е. були періодом «...бурхливого поширення латифундії у децентралізованій формі з великою питомою вагою колонатного землеволодіння»⁵⁰. Ряд аспектів еволюції колонату

⁴⁴ Там же.— С. 186—189.

⁴⁵ Там же.— С. 190.

⁴⁶ Мейман М. Н. Развитие рабовладельческой формации и возникновение элементов феодализма в Западной Римской империи // Средние века.— 1960.— Вып. 17.— С. 90—92.

⁴⁷ Дилигенский Г. Г. Северная Африка в IV—V вв.— М., 1961.— С. 130—132; Головачев И. Ф. О некоторых особенностях колонатных отношений в Римской Африке II в. н. э. // ВДИ.— 1961.— № 1.— С. 120—123; Головачев И. Ф. Мелкое и среднее землевладение в Римской Африке первых трех веков // ВДИ.— 1963.— № 3.— С. 137—158; Головачев И. Ф. Основные направления экономического развития Африки в I—III вв.: Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук.— М., 1964; Головачев И. Ф. К вопросу о владельческих правах африканских колоннов I—IV вв. // ВДИ.— 1966.— № 3.— С. 163—172.

⁴⁸ Штаерман Е. М. О классовой структуре римского общества // ВДИ.— 1969.— № 4.— С. 37—59; Кузищин В. И. О роли крестьянства в Италии во II в. до н. э.— I в. н. э. // Вестн. МГУ.— Сер. 9.— История.— 1973.— № 2.— С. 79—91; Утченко С. Л., Дьяконов И. М. Социальная стратификация древнего общества // VIII Международный конгресс исторических наук.— М., 1973.— С. 63—78; Штаерман Е. М. Еще раз к вопросу о римской сельской общине // ВДИ.— 1978.— № 2.— С. 89—110.

⁴⁹ Кузищин В. И. Некоторые проблемы изучения рабовладельческого способа производства // Вопросы методологии и истории исторической науки.— М., 1978.— Вып. 2.— С. 60—72; Кузищин В. И. Древнеримская латифундия как экономический тип: К вопросу о начале кризиса рабовладельческого способа производства // Проблемы античной истории и культуры: Сб. статей.— Ереван, 1979.— С. 372—379; Штаерман Е. М. Кризис рабовладельческого способа производства // Там же.— С. 335—344.

⁵⁰ Кузищин В. И. Древнеримская латифундия как экономический тип // Проблемы античной истории и культуры.— С. 375.

був порушений також у статтях Т. Г. Вольштейна та М. І. Рижського⁵¹.

У той же період з'явилися праці, в яких розглядалися юридичні й економічні аспекти колонату. Це насамперед стосується книги Ф. Я. Полянського, а також статті А. І. Павловської, в якій порушується проблема продуктивності праці рабів і переваг праці колонів⁵².

Економічне становище колонів у I—II ст. н. е. розглядається в ряді праць В. І. Кузищина, які відіграли певну роль у з'ясуванні значення колонату в рабовласницькій формації. В одній із статей дослідник визначив становище колонів у латифундіях Плінія Молодшого, докладно проаналізував їхнє господарство, звернув увагу на зростання недоїмок⁵³. Результатом дальшої розробки В. І. Кузищином цих аспектів проблеми була підготовка монографій, у яких розкривалися генезис і еволюція рабовласницької латифундії як особливого соціально-економічного організму, що мав специфічні риси⁵⁴. Характеризуючи латифундію як складний господарський осередок, дослідник відзначив, що колони були обов'язковою частиною її структури. В I ст. н. е., коли роль колонів зростає, їхнє господарство часто мало товарний характер і було зв'язане з ринком⁵⁵. Однак у ході дальшої еволюції воно втрачало елементи товарності й набувало рис натурального⁵⁶. Це вело до поступового закабалення колонів. В. І. Кузищин дає докладну характеристику видів оренди, розкриває причини переходу до парціарного колонату. Особливий інтерес становить зроблений ним порівняльний аналіз розмірів земельних наділів у колонів і селян⁵⁷. Досить переконливо обгрунтовуються об'єктивні причини виникнення колонату в I—II ст. н. е., пов'язані із загальною кризою рабовласницького ладу, аналізуються прогресивні елементи, які він у собі ніс⁵⁸.

Величезна робота, здійснена радянськими вченими в справі вивчення й обробки конкретно-історичного матеріалу із соціально-економічної історії ранньої Римської імперії, зокрема колонату, дала можливість зробити важливі висновки, які ввійшли до підручників і монографій останніх років⁵⁹. Еволюція колонату пов'язувалася дослідниками з розвитком латифундій, замкнутий, натуральний характер яких вів до поступового зниження товарності господарства колонів і переходу їх до натуральних видів оренди. Цей процес створював передумови для прикріплення безпосередніх виробників до землі.

Таким чином, історія раннього колонату була об'єктом постійної уваги з боку радянських учених-античників. Керуючись принципами марксистсько-ленінської методології вивчення історії стародавнього світу, вони визначили місце колонату в економічній структурі рабовласницької суспільно-економічної формації й переконливо довели, що він розвивався і зміцнювався в період її кризи. Однією з ознак останньої було скорочення кількості рабовласницьких маєтків товарного типу і

⁵¹ Рижский М. И. Черты кризиса рабского способа производства в сельском хозяйстве Италии I в. н. э. // Античное общество: Сб. статей.— М., 1964.— С. 60—67; Вольштейн Т. Г. Эволюция сельского хозяйства во II в. н. э. // Античная древность в средние века: Сб. статей.— Свердловск, 1975.— Вып. 2.— С. 68—78.

⁵² Полянский Ф. Я. Экономическая мысль древнего Рима.— М., 1978.— С. 137—144, 204—208, 332; Павловская А. И. К вопросу о рентабельности труда рабов и колонатов // ВДИ.— 1977.— № 1.— С. 161—171.

⁵³ Кузищин В. И. Хозяйство Плиния Младшего // ВДИ.— 1962.— № 2.— С. 39—40.

⁵⁴ Кузищин В. И. Римское рабовладельческое поместье.— М., 1973.— 254 с.; Кузищин В. И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии (II в. до н. э.— I в. н. э.).— М., 1976.— 266 с.

⁵⁵ Кузищин В. И. Римское рабовладельческое поместье.— С. 49.

⁵⁶ Там же.— С. 50.

⁵⁷ Там же.— С. 24—25.

⁵⁸ Кузищин В. И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии.— С. 247—249.

⁵⁹ История древнего Рима: Изд. 2-е, перераб. / Под ред. Кузищина В. И.— М., 1981.— С. 238—239; История древнего мира: Изд. 2-е, испр. / Под ред. Дьяконова И. М. и др.— М., 1983.— Т. 3.— С. 67—68.

зміцнення латифундій з господарствами колонів у них. Ввівши до наукового обігу велику кількість джерел, дослідники висвітлили ряд конкретних аспектів раннього колонату. Це насамперед питання майнової спроможності колонів, ступеня товарності їх господарства і зв'язків останнього з ринком, використання праці рабів у них, інтенсивності обробітку землі та його прогресивності. Результати досліджень дали підставу зробити висновок про те, що на ранній стадії свого розвитку господарство колона як економічна одиниця незначною мірою відрізнялося від рабовласницького й іноді відповідало рівню товарно-грошових відносин у ранній імперії. Завдяки теоретичній розробці проблем соціальної структури вчені змогли визначити соціальний статус колонів. Цінною, на наш погляд, є характеристика окремих груп колонів за їх майновим станом. З достатньою повнотою висвітлено процес їх поступової пауперизації і нівелювання становища порівняно з іншими категоріями безпосередніх виробників. Однак у I ст. н. е. колонат ще не відігравав значної ролі. Юридично колон був тоді ще вільним громадянином, який мав певні кошти і навіть рабів. Збільшення питомої ваги цієї категорії виробників у соціальній структурі ранньої імперії створювало передумови для перетворення колонату в такий соціально-економічний інститут, який відіграв провідну роль в останній період існування Римської держави.

О. М. МЕЛЬНИКОВ (Полтава)

3 Історії селянства

СЕЛЯНСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

М. А. ЯКИМЕНКО (Полтава)

Питанню про переселення селян Росії у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. присвячено чимало історико-демографічних досліджень, зокрема, Б. В. Тихонова, В. М. Кабузана, С. І. Брука, П. Д. Верещагіна та Д. І. Ісмаїл-заде¹. І хоч ряд проблем, пов'язаних із заселенням Сибіру, Далекого Сходу, Кавказу, Середньої Азії та інших регіонів країни, висвітлений ними досить повно, дослідникам ще є над чим працювати.

Дальшої розробки потребує, наприклад, процес господарського освоєння півдня України в епоху капіталізму. Науковий пошук у цьому напрямі ускладнюється тим, що матеріали по селянській колонізації цієї території у зведеному вигляді практично відсутні не тільки в опублікованих джерелах, а й в архівах. Освоєння південних районів країни мало цікавило урядові кола. У вказаний період воно здійснювалося в основному стихійно, без істотного втручання у цю справу з боку властей. Поставивши за мету з'ясувати процес селянської колонізації південноукраїнських степів після скасування кріпосного права, автор даного повідомлення розширив коло джерел за рахунок «Списков населенных мест», що склалися по губерніях. В них є дані про кількість населених пунктів, селянських дворів і жителів у них. Істотно доповнили картину переселенського руху в пореформений період на Україні також губернаторські звіти.

Після скасування кріпосного права селянська колонізація Південної України відбувалася не менш інтенсивно, ніж у першій половині ХІХ ст. При першій-ліпшій нагоді селяни тікали з центрально-чорноземної смуги Росії — «цього насидженого містечка кріпосників-последивів»² — до промислових губерній, у столиці, а також на південні й східні окраїни імперії, заселяючи доти безлюдні землі. Великими групами, по кілька десятків, а то і сотень чоловік, вони пішки почали прибувати в південні степи³. Так, вже у 1861 р. в трьох північних повітах Таврійської губернії розселилося 7100 переселенців. У наступному році туди ж прибула велика кількість державних селян з Київської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Естляндської та Лифляндської губерній — усього 9466 чол., з яких 8889 осіли в Дніпровському, Бер-

¹ Тихонов Б. В. Переселения в России во второй половине XIX в.: По материалам переписи 1897 г. и паспортной статистики.— М., 1978.— 214 с.; Верещагин П. Д. Крестьянские переселения из Белоруссии во второй половине XIX в.— Минск, 1978.— 143 с.; Брук С. И., Кабузан В. М. Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма: (Конец XIX в.— 1917 г.) // История СССР.— 1980.— № 3.— С. 74—93; Брук С. И., Кабузан В. М. Этнический состав населения России (1719—1917 гг.) // Советская этнография.— 1980.— № 6.— С. 18—34; Исмаил-заде Д. И. Русское крестьянство в Закавказье: 30-е годы XIX — начало XX в.— М., 1982.— 310 с.

² Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років // Повне зібр. творів.— Т. 16.— С. 212.

³ Тезяков И. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии.— СПб., 1896.— С. 36.

дьянському і Мелітопольському повітах⁴, а решта — 577 осіб (єстонці й латиші) — у Перекопському та Євпаторійському⁵. 1868 р. у Таврію знову прибула велика партія переселенців з Прибалтики (250 сімей єстонців)⁶. Зважаючи на їх злиденне становище, прибулих, хоч і не одразу, розселили на виділеній для цього казенній землі з розрахунку від 6 до 15 дес. на ревізьку душу⁷.

У центральних губерніях країни місцеві власті всіляко обмежували переселенський рух. Це зумовлювалося тим, що латифундисти цього регіону протягом перших пореформених десятиріч продовжували вести господарство переважно напівфеодальними методами. Тому тривалий час вони були рішучими противниками масових селянських переселень, що, на їх думку, призводили до зниження орендних і купівельних цін на землю. На окраїнах, навпаки, селяни в ряді випадків навіть діставали певну допомогу при оформленні документів на поселення. Бурхливий розвиток капіталістичних відносин, зокрема, у сільському господарстві Південної України постійно вимагав дедалі більшої кількості вільнонайманої робочої сили, значна частина якої формувалася саме з переселенців. Висловлюючи побажання місцевого дворянства щодо активізації дій властей по організації переселенського руху, таврійський губернатор навіть звертався особисто до царя з проханням виділити з фондів державного казначейства 300 тис. крб. для здійснення відповідних заходів по «переселенню селян на приватновласницькі землі»⁸. Він пропонував створити спеціальну комісію, до обов'язків якої входило б «запрошення переселенців як з внутрішніх губерній, так і з-за кордону...»⁹. Проте його пропозиції не дістали схвалення центральних властей. І справа була не тільки в коштах, необхідних для організації переселення. «Уряд..., — писав згодом у своїх спогадах тодішній голова комітету міністрів С. Ю. Вітте, — а також найвпливовіші кола в Петербурзі вважали, що ця думка—давати можливість селянству йти з Європ. Росії для того, щоб шукати собі кращого життя,... — є величезна ересь»¹⁰. За тогочасним законодавством навіть спроби переселення каралися арештом на строк від 2-х тижнів до 3-х місяців, а відповідна агітація — ув'язненням від 8-ми місяців до одного року й 4-х місяців¹¹. Закон прирівнював самовільних переселенців до бродяг, яких кожен мусив переслідувати, «ловити і негайно представляти поліції»¹². І це була не просто погроза. Безпаспортних власті, як правило, піддавали арешту¹³.

Таким чином, у 60—80-х роках царизм фактично утримував трудове селянство центральних районів країни від масових переселень¹⁴. І нерідко порушення правил проживання на тій чи іншій території закінчувалося засланням до Сибіру¹⁵. Тому селяни вдавалися до найрізноманітніших способів втеч на окраїни. Досить часто вони відправлялися на пошуки майбутнього місця для поселення під виглядом відходу на заробітки. Знайшовши відповідну земельну ділянку, селяни домовля-

⁴ ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 6, спр. 38, арк. 6, 8—9.

⁵ Список населених мест по сведениям 1864 года: Таврическая губерния.— СПб., 1865.— Т. 41.— С. XLIV.

⁶ Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности министерства государственных имуществ, 1837—1887.— СПб., 1888.— Ч. 2.— С. 32.

⁷ Сборник статистических сведений по Таврической губернии: Днепровский уезд.— Симферополь, 1886.— Т. 2.— С. 31, 61.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 6, спр. 38, арк. 6, 8—9.

⁹ Там же, арк. 12.

¹⁰ Витте С. Ю. Воспоминания.— М., 1960.— Т. 2.— С. 512.

¹¹ Сборник узаконений и распоряжений о переселении.— СПб., 1901.— С. 17.

¹² Свод законов Российской империи.— СПб., 1880.— Т. 14.— С. 73.

¹³ Голос.— 1881.— 1 июня.

¹⁴ Детальніше про це див.: Якименко Н. А. Переселенческая политика царизма в 1861—1881 гг. // Крестьянство Сибири периода разложения феодализма и развития капитализма.— Новосибирск, 1981.— С. 45—67.

¹⁵ Херсонские губернские ведомости.— 1863.— 6 июля.

лися з місцевими поміщиками про умови оренди, після чого вже прибували на нове місце із сім'ями і, таким чином, ставали «піонерами колонізації»¹⁶. Переселення селянських сімей здійснювалося таємно від властей¹⁷.

На новому місці мігранти приписувалися до вже існуючих поселень або засновували нові. Так, у 1863 р. й 1869 р. на так званій «зайвій» землі в Дніпровському повіті Таврійської губернії поселилося 50 безземельних селян Київської і 256 — Подільської губерній. Вони й заснували с. Преображенське. В 1886 р. переселенці з Полтавської та деяких інших губерній України стали першими жителями с. Відрадівка. У 1869 р. на карті Таврійської губернії з'явилися села Олексіївка, Дагмарівка і ряд інших¹⁸.

Безладдя, яке панувало у поземельних відносинах на півдні України, а також настійні прохання місцевої адміністрації примусили урядові кола здійснити деякі заходи по розподілу частини казенних земель серед переселенців¹⁹. Одним з перших таких законодавчих актів став указ від 3 січня 1869 р. «Про надання деяких пільг і допомоги одновірцям південно-західного краю, що переселилися на вільні казенні землі Таврійської губернії»²⁰. Однак він стосувався лише однієї губернії й лише незначної категорії переселенців. А проблема влаштування решти їх існувала не тільки в Таврійській, а й у багатьох інших південних і південно-східних губерніях країни. Тому 10 липня 1881 р. з метою регламентації порядку розселення всіх, хто прибував на цю країну держави, було запроваджено «Тимчасові правила»²¹. Керуючись ними, міністерство державних маєтностей виділило в Херсонській губернії 120 тис. десятин казенної землі, на якій протягом 1882—1897 рр. було розміщено 75 тис. безземельних селян. Вони заснували 161 селище, у тому числі в Єлисаветградському повіті — 75, Олександрійському — 36, Херсонському — 37, Ананьївському — 8 і в Одеському — 5²². Ще більше бажаючих переселитися даремно оббивали пороги державних установ, благаючи про виділення їм земельних ділянок. На всіх землях не вистачало. А в окремих випадках казни було просто не вигідно відводити її у постійне користування селянам, оскільки прибутки від щорічної здачі в оренду тих чи інших ділянок були нерідко значно більшими. Тому досить часто на заявах переселенців з'являлася резолюція «Залишити без наслідків»²³.

За законодавством 1881 р. новосели одержували земельні ділянки в орендне, а через 6—12 років — у постійне користування. Будучи зацікавленими у якнайшвидшому влаштуванні переселенців на виділеній у їх розпорядження землі, власті надавали новоселам деякі пільги. Так, протягом перших двох років вони звільнялися від орендної плати. На такий же період їм надавалася відстрочка військової повинності²⁴. Однак ці пільги мало чим сприяли успішному влаштуванню мігрантів на нових місцях. Саме до такого висновку прийшли херсонські земці, які у 1897 р. здійснили подвірне обстеження новоселів в Олександрій-

¹⁶ Историко-статистический обзор промышленности России. / Под ред. Д. А. Тимряева.— СПб., 1883.— Т. 1.— С. 22.

¹⁷ ЦДА УРСР, ф. 442, оп. 693, спр. 342, арк. 55.

¹⁸ Сборник статистических сведений по Таврической губернии: Днепропетровский уезд.— Симферополь, 1886.— Т. 2.— С. 61.

¹⁹ ЦДА СРСР, ф. 1281, оп. 7, спр. 47, арк. 35.

²⁰ Указатели узаконений, относящихся к устройству сельского состояния с 1856 по 1896 год.— СПб., 1897.— С. 79.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 730, оп. 1, спр. 1605, арк. 10.

²² Статистическое обозрение поселков из безземельных разного звания людей, водворившихся на казенных землях Александрийского уезда, на основании узаконений 10 июля 1881 г. и 17 февраля 1884 г. (по данным местного обследования 1897 г.).— Александрия, 1898.— С. XXIV.

²³ Держ. арх. Одеськ. обл., ф. 20, оп. 1, спр. 39, арк. 2.

²⁴ Полное собрание законов Российской империи: Собрание третье. Т. IX. 1889.— СПб., 1891.— С. 536.

ському повіті. Немає ніякого сумніву в тому, що одержані в його ході статистичні дані були типовими не лише для Херсонської, а й для інших південних губерній. Адже з 36 обстежених переселенських селищ 28 була засновані протягом 1887—1889 рр. Отже, коли брати до уваги фактор часу, то його було цілком досить, щоб налагодити господарство. І якщо основна маса новоселів усе ж не змогла цього зробити, то виною цьому були не самі переселенці, як це твердила реакційна дворянсько-буржуазна історіографія²⁵, а ті умови існування трудящих мас, у які вони були поставлені в самодержавній Росії.

Дріб'язкова опіка, регламентування життя стали для сільського населення нестерпними. Поселяючись на казенній землі, вони не мали, наприклад, права на свій розсуд обирати місця для власних садіб. Це робили за них царські чиновники, які керувалися суто формальними міркуваннями, зокрема тим, щоб відстань між новими поселеннями була однаковою. Внаслідок цього в Олександрійському повіті, наприклад, з 776 селищ майже половина (334) не мала у своєму розпорядженні проточної води. Іноді жителі змушені були возити її за кілька верст (села Садова Балка, Дубова Балка, Херсонське) або ж платити сусідньому поміщику як за користування водою для пиття (с. Ганнівка), так і за прання білизни в річці, від якої вони були відокремлені поміщицькою землею (с. Попівка)²⁶. Не дозволялося занадто розтягувати селища в одну лінію, оскільки це нібито заважало «попам і фельдшерам відправляти їхні обов'язки»²⁷. Переселенці не мали права навіть господарювати по-своєму²⁸. Існували й інші обмеження їхніх прав. В. І. Ленін з цього приводу слушно зауважував, що «...вся переселенська політика самодержавства наскрізь пройнята азіатським втручанням зашкарублого чиновництва, яке заважало вільно влаштуватися переселенцям..., заражало отрутою кріпосницького бюрократизму центральної Росії окраїну Росію»²⁹.

Однак головна причина невдалих спроб основної маси переселенців завести на новому місці більш-менш міцне господарство полягала, звичайно, у відсутності необхідних коштів. Так, на земських зборах Катеринославського повіту, які відбулися в листопаді 1883 р., зазначалося, що абсолютну більшість новоселів становила біднота³⁰. Із 170 сімей (771 чол.) Таращанського повіту Київської губернії, що 10 листопада 1886 р. направили губернському начальству прохання дозволити переселитися на південь, 97 — не мали ніякої землі, а 20 — тільки садиви. В розпорядженні ж решти були настільки мізерні ділянки, що їхнє становище, за визнанням місцевих властей, було «майже однаковим з людьми перших двох груп...»³¹. Характеризуючи економічне становище переселенців, що йшли у південноукраїнські степи, київське губернське в селянських справах присутствіє в тому ж 1886 р. зазначало, що вони у переважній більшості «не мають власної землі..., переобтяжені великими сім'ями при значній кількості неробочих душ...»³².

Саме через бідність, а також через відсутність відповідної матеріальної допомоги з боку властей надії переселенців щодо поліпшення свого становища на казенних землях зазнавали краху. Про це свідчать такі дані: 18,4% обстежених в Олександрійському повіті господарств

²⁵ Див.: Головачев Д. М. Заметки о русской колонизации Сибири // Земле-владеніс.— М., 1895.— С. 57; Труды первого съезда уполномоченных дворянских обществ 29 губерний.— СПб., 1910.— С. 54.

²⁶ Матеріали для оцінки зсмель Херсонской губернии: Александрійский уезд.— Херсон, 1888.— Т. 3.— С. 78.

²⁷ Постановление Таврического очередного губернского земского собрания, бывшего с 19-го ноября по 7-е декабря 1874 года.— Симферополь, 1874.— С. 443.

²⁸ Статистическое обозрение поселков...— С. XXVII.

²⁹ Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років // Повне збір. творів.— Т. 16.— С. 378.

³⁰ Степь.— 1883.— 23 нояб.; Киевлянин.— 1888.— 13 апр., 1 мая.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 694, спр. 28, арк. 124.

³² Там же, арк. 133, 137—151.

не мали й через 8 років наполегливої праці ніякого сільськогосподарського реманенту, а 45,7% — навіть такого необхідного для землеробства знаряддя, як плуг³³. Більш як три чверті господарств були спроможні засівати лише до 10 десятин землі, у той час як на півдні для життя «...тільки з самостійного землеробського господарства, — писав В. І. Ленін, — не вдаючись до так званих «заробітків», треба було мати 17—18 десятин посіву³⁴. Внаслідок цього в 1895 р. від недоплат, які власті буквально витягували з боржників³⁵, були вільні жителі тільки 4-х з 36-ти обстежених селищ. Лише по орендній платі сума боргу досягала 107 784 крб. Ось як описували своє становище жителі трьох селищ Боківської волості (Глиняного, Грузького й Терноватки) Олександрійського повіту в клопотанні про полегшення платежів, яке 11 січня 1895 р. вони відправили управлінню державних маєтностей: «Від самого початку нашого заселення... в 1889 р. ми страждаємо від нестатків і злиденності своїх господарств внаслідок таких причин: були ми безземельними від самого визволення з кріпосної залежності, внаслідок чого так і не змогли придбати собі робочої худоби і засобів для прожиття... В 1893 р. з нас стали вимагати... казенні платежі, що числилися за нами в недоїмці за 5 років... Ми продали весь хліб, скільки в кого було, і навіть деяку худобу, але вирученими грошима не могли заплатити недоїмки навіть і за 2 роки»³⁶.

Така сумна картина постає перед нами з листів новоселів, що оселилися на казенній землі. І все ж їхнє становище в цілому було значно кращим від життя самовільних переселенців, які не мали ніяких пільг по сплаті податків і не одержували ніякої допомоги з боку властей. «Ця величезна група безземельних хлібопашців, що живе впроголодь на орендованих нею ділянках, — відзначали сучасники. — вічно терпить нестатки»³⁷.

Немало самовільців проживали на нових місцях без виписки з рідних сіл³⁸, через що змушені були платити подвійний податок. В 1881 р., наприклад, у Катеринославській губернії налічувалося 16 селищ з такими переселенцями, у Херсонській — 19³⁹.

Не виправдав надій переселенської бідноти і Селянський поземельний банк. Згідно із законом від 18 травня 1882 р. останній видавав позики на строк від 24,5 до 34,5 років. Платежі з процентами мали вноситися через кожні 6 місяців⁴⁰. Виконати умови позики могли тільки заможні люди. Так, у Катеринославській губернії протягом трьох років (1883—1885) 25 товариств переселенців (понад 12 тис. душ) з північних губерній купили в місцевих поміщиків близько 50 тис. дес. землі з допомогою банківських позик. «Деякі товариства, — писав у своєму звіті за 1885 р. катеринославський губернатор, — витратившись на переселення, на доплату продавцям за куплені землі і на влаштування на нових місцях, опинилися в дуже скрутному становищі...»⁴¹. Заробити необхідні кошти вони не мали можливості, «хоч кожен селянин радий був знайти роботу...»⁴². Банк видавав позики в розмірі 60% звичайної і 90% «спеціальної оцінки» земельної ділянки⁴³, яка практикувалася дуже рідко. При цьому кожний, хто звертався за позикою у банк, мав дати розписку про те, що не укладатиме без його дозволу орендних

³³ Статистическое обозрение поселков...— С. XIXIII.

³⁴ Ленін В. І. З приводу так званого питання про ринки / Повне збір. творів.— Т. 1.— С. 100.

³⁵ Див.: Русские ведомости.— 1883.— 13 июня.

³⁶ Сборник Херсонского земства.— 1869.— № 5.— С. 53.

³⁷ Одесский листок.— 1900.— 23 нояб.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 693, спр. 342, арк. 46.

³⁹ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 1, спр. 4, арк. 20.

⁴⁰ Указонення и распоряжения о Крестьянском поземельном банке.— СПб., 1884.— С. 11.

⁴¹ ЦДІА СРСР, ф. 1284, оп. 223, спр. 165, арк. 9.

⁴² Там же, арк. 12.

⁴³ Устав Крестьянского поземельного банка.— СПб., 1909.— С. 18.

угод, не продаватиме і не зноситиме будівель, що знаходилися на закладеній землі⁴⁴. Крім позики, одержаної від банку, селяни, як правило, виплачували за куплену ділянку землі досить значні суми з власних коштів. Для внесення цих доплат вони змушені були позичати гроші ще й у приватних осіб під досить високі проценти. «Завдяки доплатам, — відзначали сучасники, — допомогою банку можуть користуватися лише найбільш заможні із селян. Становище ж маси землеробів (на куплених з допомогою банку землях. — М. Я.) не поліпшується...»⁴⁵.

Селянська колонізація південноукраїнських степів привела до різкого зростання в краї кількості населення — головної продуктивної сили суспільства. За даними В. К. Яцунського, загальна чисельність вихідців з інших губерній досягла там в 1897 р. 948,9 тис. чол.⁴⁶, переважну більшість яких становили селяни. За матеріалами перепису 1897 р. можна визначити етнічну структуру населення регіону. Для порівняння взято опубліковані Географічним товариством відомості щодо етнічного складу чоловічого населення за станом на 1867 р. Знаючи загальну кількість жителів краю у 1867 р. (3221,0 тис. чол.) і враховуючи, що серед усіх етнічних груп питома вага жіночого населення була приблизно однаковою, ми й зробили відповідні обчислення. Українців у 1867 р. налічувалося 1884,2 тис. чол. (58,5%), у 1897 р. — 3531,5 тис. (56,1%). Значну роль в господарському освоєнні південноукраїнських степів відіграли і росіяни, питома вага яких зростає за 30 років з 20,2% до 22,1%. Збільшилася також чисельність євреїв на 2,6%, німців — 0,8% і болгар — на 0,1%. Питома вага молдаван, навпаки, зменшилася на 0,7%, хоч абсолютна кількість їх зростає на 17,1 тис. чол. Незважаючи на еміграцію, чисельність татар різко зростає: з 61 тис. до 214 тис. чол. — від 1,9% до 3,4%⁴⁷.

Посилення міжетнічних зв'язків благотворно вплинуло на формування інтернаціоналістських почуттів трудящих мас в другій половині XIX ст., сприяло швидкій появі прогресивних рис у їхньому побуті, традиціях і звичках. Навіть наші ідейні вороги змушені визнати факт повного краху наполегливих спроб посіяти на півдні України в дожовтневий період національну ворожнечу⁴⁸. Оцінюючи значення міграцій населення в політичному плані, В. І. Ленін відзначав, що «...тільки реакціонери можуть закривати очі на *прогресивне* значення цього сучасного переселення народів»⁴⁹.

Переселенці істотно змінили географічну карту колонізаційних районів. Протягом досліджуваного періоду на території Південної України виникло близько 10 тис. нових населених пунктів⁵⁰. Характерно, що на початку XX ст., коли внаслідок аграрного перенаселення масові міграції практично припинилися, кількість населених пунктів почала

⁴⁴ Сборник узаконений и распоряжений о переселении. — С. 307.

⁴⁵ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии: Славяносербский уезд. — Екатеринослав, 1886. — Вып. 3. — С. 27.

⁴⁶ Див.: Яцунский В. К. Роль различий в уровне естественного прироста населения в географических сдвигах в размещении населения России в XIX—XX вв. // Вопросы географии: Сб. 83. — М., 1970. — С. 50.

⁴⁷ Підраховано автором за даними: Риттлх А. Ф. Племенной состав континентов Русской Армии и мужского населения Европейской России. — СПб., 1875. — С. 166—167; Статистический справочник: Население и землевладение России по губерниям и сравнительные данные по некоторым европейским государствам. — СПб., 1906. — Вып. 1. — С. 14—15.

⁴⁸ Див.: Кrawchenko В. The social structure of Ukraine at the turn of the 20-th century // East European Quarterly. — 1982. — Vol. XVI. — N 2. — P. 177.

⁴⁹ Ленін В. І. Капіталізм і імміграція робітників // Повне збір. творів. — Т. 24. — С. 88.

⁵⁰ Підраховано за даними: Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством: Списки населенных мест по сведениям 1859 г. — СПб., 1863. — С. XXVIII; Списки населенных мест по сведениям 1864 г. — Т. 41. — С. XIVIII; Списки населенных мест Российской империи: Херсонская губерния. — СПб., 1868. — Т. 47. — С. LXI; Статистический справочник. — Вып. 1. — С. 11.

зростати тут досить повільно. В Катеринославському повіті, наприклад, у 1908 р. було стільки ж поселень, скільки у 1897 р. (відповідно, 199 і 200)⁵¹.

Особливістю нових поселень на півдні України була незначна кількість жителів в них. Так, у Херсонській губернії приблизно п'ята частина їх (1076 з 5493) складалася з одного-двох дворів (до 10 жителів)⁵². А за населеними пунктами з чисельністю жителів до 50 південноукраїнські губернії майже не відрізнялися, наприклад, від Полтавської й Харківської. Так, в 1897 р. на Херсонщині такі поселення становили 56,5% від усіх населених пунктів, на Катеринославщині — 60,4%, у Таврійській губернії — 60,0%, на Полтавщині й Харківщині, відповідно, — 57,7% і 60,2%⁵³. Про те, що саме аграрні міграції зумовили виникнення дрібних населених пунктів, свідчать такі дані: протягом 1859—1887 рр. у Херсонському повіті, наприклад, чисельність поселень з 1—4 дворами зросла в 10 разів, тоді як кількість селищ з чисельністю дворів від 51 до 100 лише подвоїлася, від 101 до 250 — зросла на 131%, від 251 до 500 — на 150% і т. д.⁵⁴

Переселення справляло певний вплив і на соціальну диференціацію, посилюючи, за словами В. І. Леніна, «розклад селянства не тільки на місцях виходу», а й на «місцях вселення»⁵⁵. Основна маса селян могла б ще деякий час вести своє злиденне господарство на старих місцях, відчайдушно тримаючись свого клаптика землі. Та міграційні процеси відривали безпосереднього виробника від засобів виробництва, перетворювали його з паупера в напівпролетаря — сільськогосподарського або промислового робітника. Це, безумовно, було позитивним явищем як з точки зору економічного розвитку країни, так і перспектив боротьби за визволення селян від експлуататорів. Порівнюючи вплив аграрних міграцій на соціальну структуру південноукраїнського селянства з аналогічними процесами в Сибіру, на Далекому Сході, Північному Кавказі й у районі Дону, не можна не звернути увагу на таку особливість. Якщо в названих колонізаційних районах прямим наслідком їх було зростання, а в ряді випадків (на 1905 р.) і переважання селянських дворів середнього достатку⁵⁶, то на території південної України подібного не спостерігалось. Більше того, під впливом, з одного боку, широкого переселенського руху безземельних селян, а з другого, — процесу «розселення» питома вага середняцьких господарств була тут і у 1905 р. меншою, ніж в районах, звідки мали місце інтенсивні аграрні міграції. Так, у Херсонській губернії ця група становила 15,5% від загальної кількості селянських дворів, у Таврійській — 15,7%. Значно більше середняків було на Катеринославщині — 24,2%. У Чернігівській губернії їх частка досягала 27,5%, в Подільській — 28,9%. На Полтавщині питома вага цієї групи була дещо меншою (21,8%), однак усе ж більш значною, ніж у Таврійській та Херсонській губерніях⁵⁷.

⁵¹ Див.: Список населенных мест Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии.— Екатеринослав, 1902.— С. 2—26; Екатеринослав, 1911.— С. 6—32.

⁵² Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении.— Херсон, 1896.— С. IX.

⁵³ Земледельческий центр и юг Европейской России: Общая характеристика областного района в естественно-историческом и статистико-экономическом отношении.— СПб., 1911.— С. 34.

⁵⁴ Материалы для оценки земель Херсонской губернии: Херсонский уезд.— Херсон, 1890.— Т. VI.— С. 99.

⁵⁵ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне зібр. творів.— Т. 3.— С. 168.

⁵⁶ Див.: Козлов А. И., Шагин Э. М. Экономико-правовое положение и социальная мобильность крестьянства окраин России // Социально-экономическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России. — Воронеж, 1983.— С. 242.

⁵⁷ Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму.— К., 1970.— С. 57.

Найважливішим результатом заселення південноукраїнських степів був швидкий економічний розвиток краю. Так, уже в 80-х роках губернії цього регіону вийшли на перше місце в країні за виробництвом зерна на душу населення, відтіснивши середньочорноземні, нижньоволзькі та заволзькі. «Цей цікавий факт величезного зростання землеробського виробництва в описуваному районі, — зазначав В. І. Ленін, — пояснюється тим, що степові окраїни були в пореформену епоху *колонією* центральної, давно заселеної Євр. Росії»⁵⁸.

Таким чином, вивчення процесів, пов'язаних з господарським освоєнням окраїн, у тому числі й Південної України, «...показують нам, які відносини могли б і повинні були б розвинутися і в решті Росії, якби численні залишки дореформеного побуту не стримували капіталізму»⁵⁹. Невдала спроба поліпшити шляхом переселення своє економічне становище показала мільйонам селян, що не в ньому треба шукати порятунку від голоду і злиднів. Поступово вони починали розуміти, що тільки в ході рішучої революційної боротьби можна добитися кращої долі.

⁵⁸ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів. — Т. 3.— С. 241.

⁵⁹ Там же.— С. 244.

ЗАСЕЛЕННЯ І ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ КАЛМИЦЬКОГО СТЕПУ РОСІЙСЬКИМИ ТА УКРАЇНСЬКИМИ СЕЛЯНАМИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

А. І. КАРАГОДІН (Запоріжжя)

Братерська дружба народів СРСР має глибокі історичні корені. Зближення трудящих національних окраїн Російської імперії з російським народом розпочалося ще в XVI—XVIII ст. і розвивалося в ході їх спільної боротьби проти експлуататорів, господарського освоєння величезних незаселених територій.

Дружба калмицького і російського народів зародилася ще у XVII ст., коли Калмикія добровільно ввійшла до складу Російської держави. В той час калмики були кочівниками, мали моногалузову господарську структуру, кочове скотарство. Для їх суспільного ладу були характерні феодально-патріархальні відносини. Протягом тривалого часу в Калмицькому степу некорінним мешканцям заборонялося засновувати будь-які осілі поселення. Однак політичні й соціально-економічні зрушення, які відбувалися в останній третині XVIII — першій половині ХІХ ст. в центральних районах Російської імперії, певною мірою вплинули і на розвиток її окраїн. За умов дедалі більшого наростання кризи пануючих у країні феодально-кріпосницьких відносин царизм, намагаючись знайти вихід із становища, що склалося, почав переселяти селян на окраїни держави, де ще були вільні землі. Його плани збігалися з прагненням останніх позбавитися хронічного малоземелля. До того ж заможна частина селянства розраховувала на нових місцях здобути цілковиту економічну незалежність від поміщиків. Деякі переселенці вважали, що уряд переселив їх на калмицькі землі «з метою керувати калмиками» в розвитку хліборобства й усіх інших галузей сільського господарства.

Радянські історики вже давно дійшли одностайної думки про те, що процес господарського освоєння окраїн охопив цілу епоху в історії Росії і став важливим фактором, який вплинув на соціально-економічне і політичне життя країни. Однак поки що залишаються

маловивченими виробничі та етнокультурні зв'язки місцевого населення, особливо кочового, з переселенцями з центральних та інших районів імперії. Щоправда, ця тема певною мірою висвітлена в «Очерках истории Калмыцкой АССР», автори яких зробили спробу показати хід переселення селян з інших регіонів Росії у Калмикію в XIX ст. Однак вони не критично поставилися до відомостей, які наводили дореволюційні автори. Крім того, в книзі не розкриті виробничі зв'язки та процес взаємозбагачення досвідом ведення господарства калмицького, російського і українського селянства, а лише констатується, що селянська колонізація мала величезне значення для майбутньої долі калмицького народу¹⁻². Деякі відомості про заселення калмицьких земель росіянами та українцями наводяться в праці М. М. Пальмова³. Тим часом для розкриття економічної основи зближення трьох народів необхідно глибше показати процес господарського освоєння Калмицького степу некорінним населенням. На основі широкого кола архівних матеріалів, більшість яких уперше вводиться до наукового обігу, автор даного повідомлення прагнув висвітлити не лише основні напрями заселення Калмикії російськими й українськими селянами, розвиток продуктивних сил цієї країни Росії, а й характер економічних зв'язків кочівників з новими мешканцями степу.

Царський уряд, виділивши калмикам наприкінці XVIII — на початку XIX ст. значну територію в межах Астраханської та частково Ставропольської губерній, усе ж не залишав надії використати ці землі в своїх цілях. І вже в останній третині XVIII ст. частина кращих угідь потрапила до рук російських поміщиків. На початку XIX ст. з калмицького земельного фонду вздовж Волги було виділено ділянки шириною 10—15 верст⁴. Тоді ж постало питання про заселення степів Калмикії російськими селянами.

Ще у 1800 р. в огляді Астраханської губернії, складеному губернатором Завалишиным, містилися пропозиції «к полезнейшему заселению» калмицьких земель російськими селянами. Він, зокрема, вважав, що для поселення їх необхідно виділяти спеціальні ділянки, «где и на какой предмет заводит селения, о чем и предваряют крестьян». Свій проект Завалишин планував втілити в життя лише вздовж важливого у військово-стратегічному відношенні Астрахансько-Кізлярського (Лінійного) тракту. Його думка про необхідність першочергового заселення місцевостей, прилеглих до шляхів, що проходили через Калмикію, знайшла дальший розвиток у царському указі від 19 травня 1806 р. про наділення землею народів, які кочують в Астраханській губернії⁵. Однак лише у 1825 р. місцеві власті почали проводити дослідження якості ґрунтів.

У 40-х роках у зв'язку з швидким розвитком продуктивних сил на південному сході Росії виникла потреба забезпечити Калмикію зручними шляхами сполучення. Адже в Астраханському краї тоді існував тільки один поштовий шлях і перевозити вантажі, особливо взимку, було практично неможливо. Тим часом торговельні зв'язки між центральною Росією і Північним Кавказом та Закавказзям посилювалися і відповідно зростав їх товарооборот. Таким чином посилення «промислової діяльності» на південному сході країни було об'єктивною передумовою заселення калмицьких земель. Можливо, саме з цим пов'язане прагнення властей забезпечити переїзд по безлюдному степу.

Крім заселення місцевостей навколо доріг у Калмицькому степу, уряд прагнув з'ясувати можливості більш широкого використання цих земель у майбутньому. Сенатор П. Гагарін, який готував проект за-

¹⁻² Очерки истории Калмыцкой АССР: Дооктябрьский период.— М., 1967.— С. 299.

³ Пальмов Н. И. Обоседление калмыков и русская иммиграция в Калмыцкую степь.— Калмыцкая область.— 1925.— № 2, 3; 1926.— № 3.

⁴ Полное собрание законов (далі — ПСЗ).— СПб., 1830.— Т. XXIX.— № 22135.

⁵ Там же.

селення Калмикії, сподівався, що розселення селян поблизу шляхів допоможе з'ясувати, «чого слід чекати від калмиків і від землі, на якій вони розселені». Політика царизму була спрямована і на дальше посилення християнізації та русифікації калмиків. Той же Гагарін, не переоцінюючи вигоди, яку можна одержати від зближення «ідолопоклонників з християнами», виступав за те, щоб «усі племена злилися в одну масу російського народу»⁶. Суть політики російського уряду полягала в тому, що він, нарешті, почав вживати заходів для «зближення калмиків-кочівників з осілим життям»⁷. Невдовзі це знайшло відображення в указі від 30 грудня 1846 р., за яким на калмицьких землях мали бути засновані 44 станиці із змішаним населенням (по 50 сімей росіян і калмиків у кожній)⁸.

За твердженням деяких авторів, заселення Ергенів (частина земель Малодербетівського улусу) відбувалося на початку XIX ст., коли виникли села Цаца, Дубов Овраг, Малі та Великі Чапурники, Аксай та інші⁹. Насправді ж більшість з них заснована у 80—90-х роках XVIII ст., а Цаца — в 1765 р., Аксай — у другій чверті XIX ст. Так, у 1826 р. селяни Валуйського повіту Воронежської губернії звернулися в міністерство фінансів з проханням дозволити їм переселитися в Астраханську губернію. Не дочекавшись дозволу, близько 1,5 тис. чол. самовільно переселилися на територію Малодербетівського улусу. Таким чином виник Аксай¹⁰. Майже одночасно (у травні 1828 р.) на землях Багацохуровського улусу воронезькі переселенці заснували село Михайлівку¹¹.

Заселення південно-західної частини Калмицького степу розпочалося наприкінці XVIII ст. На цей час відноситься заснування там казанськими татарами села Зінзілі. Інший населений пункт — Баси (Басінське) — був створений переведеними туди «малоросіянами» — казенними візниками солі з озера Ельтон, до яких потім приєдналися інші «вільні люди», «бродяги»¹². На південному сході калмицьких кочовищ, поблизу Лінійного тракту, виникли села Ніколаєвка, Михайловське і Лінійне, засновані державними селянами і юртовськими татарами.

Надалі процес заселення Калмикії пов'язаний з втіленням у життя указу 1846 р. Здійснення відповідних заходів проводилося спочатку досить організовано. Для вибору місцевостей під майбутні поселення було створено спеціальну комісію. До 1848 р. більшість запланованих під заселення ділянок була позначена на карті. Всього їх намічалось 40¹³. Однак не всі вибрані ділянки виявилися придатними для заснування станиць. Тому відмежування земель було зроблено лише для 27 поселень.

Як же здійснювалося далі заселення Калмицького степу? Епідемія холери, що охопила в 1847—1848 рр. Астраханську губернію, затримала розселення селян, які прибували туди з центральної Росії. Проте вже у 1848 р. вони почали будувати перші житла в станицях Абганєровій, Тундатовій, Крестовій, Урожайній, Удачній, Княжевій, Садовій, Ремонгій та ряді інших, намічених урядом¹⁴. У 1849 р. було заселено

⁶ Центральний державний архів Калмицької АРСР (далі — ЦДА КАРСР), ф. 7, оп. 4, спр. 24, арк. 64, 67; спр. 39, арк. 1.

⁷ Там же, спр. 24, арк. 8, 19—20.

⁸ Карагодін А. І. П. Н. Пальмов об оседлости приволжских калмыков первой половины XIX в. // Вестник Калмыцкого научно-исследовательского института языка, литературы, истории: Серия историческая. № 11. — Элиста, 1974. — С. 29—40.

⁹ Калмыцкая степь по исследованиям Кумо-Манычской экспедиции — СПб., 1868. — С. 14—15.

¹⁰ Астраханський обласний державний архів (далі — АОДА), ф. 687, оп. 2, спр. 1088, арк. 1, 42—43, 47 зв.; спр. 1287, арк. 649 зв.; ЦДА КАРСР, ф. 383, оп. 4, спр. 3181, арк. 1—2 зв.

¹¹ ЦДА КАРСР, ф. 3, оп. 3, спр. 8, арк. 27 зв.; АОДА, ф. 32, оп. 1, спр. 250, арк. 133—133 зв.

¹² АОДА, ф. 32, оп. 1, спр. 250, арк. 147 зв.

¹³ ЦДА КАРСР, ф. 7, оп. 1, спр. 5, арк. 181—181 зв.; ф. 6, оп. 1, спр. 40, арк. 304 зв.

¹⁴ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 5, арк. 139; АОДА, ф. 32, оп. 1, спр. 250, арк. 113

13 станиць, а в 1850 р. — 15, у яких жили 453 сім'ї. Вони збудували 63 дерев'яні, 175 земляних і цегельних будинків, 42 землянки¹⁵. В 1853 р. переселенці спорудили в 23 станицях 1654 будинки, в яких оселилися понад 12 тис. чол.¹⁶

Одночасно з російськими селянами виявили бажання мешкати там і калмики, хоча їх було в станицях порівняно мало. У станицях Благодатній і Караванній осілим населенням вважалися калмики, що кочували неподалік від них. У 1856 р. там було дозволено селитися і росіянам, однак вони з'явилися лише в Караванній у 1858 р.

На калмицькі землі прибували в основному селяни з Воронежської (Богучарського, Нижнедевичеського, Валуйського, Землянського, Коротоякського, Бобровського, Бірючинського, Воронежського повітів), Курської (Белгородського, Тимського, Корочанського, Дмитрієвського повітів), Пензенської (Чембарського і Керенського повітів), Тульської (Богородицького), Ставропольської (П'ятигорського, Ставропольського), Астраханської (Чорноярського та Єнотаєвського) губерній.

З України туди переселялися державні селяни Бердянського і Мелітопольського повітів Таврійської губернії (сіл Черніговка, Вербовина, Акімовка, Агайман), Новомосковського, Бахмутського і Олександрівського повітів Катеринославської губернії, Ізюмського, Старобільського, Куп'янського, Валковського і містечка Богодухова Харківської губернії, а також Волинської і Полтавської губерній.

Державні селяни переселялися як офіційно, за викликом урядових установ, так і самовільно. Багато з них спочатку прибували на нові місця, щоб дізнатися про характер місцевості та умови життя, а вже потім забирали своїх односельців.

Самовільні переселенці прибували в основному з Катеринославської і Таврійської губерній, які вважалися багатоземельними і з яких офіційно виселитися заборонялося. Частина з них зупинялася спочатку в станиці Доле, а вже потім перебиралася в інші¹⁷. Самовільно осіли на урочищі Рогулі й 36 сімей з Воронежської губернії¹⁸. За даними 9-ї ревізії в станицях Завітній, Тундутовій, Кисельовій та Обільній було виявлено 328 «добровольців»¹⁹.

На калмицькі землі, як і загалом в Астраханську губернію, переселялися представники різних верств селянства — від «довольно изрядного» достатку (це, як правило, самовільні) до бідних. Однак В. І. Ленін зазначав, що «...з районів виселення йде головним чином селянство середнього достатку...»²⁰.

Нові переселенці займалися вирощуванням тих самих культур, що й на своїх попередніх місцях проживання, — озимих жита і пшениці, ярової пшениці, іноді вівса, льону, конопель. Наприклад, селяни с. Рогулі у 1859 р. відвели під посіви льону 155 десятин, вівса — 28,5, ячменю — 5,5, проса — 26,5, пшениці — 28,5 десятин²¹. Землі під посів розорювалися «наугад». Якщо врожай був низьким — ділянку залишали. В разі успіху вона засівалася ще один-два рази, а згодом «відпочивала» 7—8 років. Селяни швидко переконалися, що якість ґрунтів на нових землях не потребувала застосування органічних добрив, оскільки інакше зерно псувалося, не даючи сходів. У перший рік вони, як правило, висівали пшеницю, на другий — жито, на третій рік урожаї давала «падалиця» (зерно, що висилалося під час попередніх жнив).

¹⁵ ЦДА КАРСР, ф. 7, оп. 1, спр. 5, арк. 154—154 зв.; спр. 38, арк. 20—22.

¹⁶ ЦДА СРСР, ф. 383, оп. 21, спр. 30143, арк. 32—33 зв.

¹⁷ ЦДА КАРСР, ф. 7, оп. 1, спр. 65, арк. 281, 285—286 зв.

¹⁸ Там же, спр. 114, арк. 100.

¹⁹ Там же, ф. 15, оп. 2, спр. 154, арк. 27—28; АОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 748, арк. 25—30.

²⁰ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії: Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості // Повне зібр. творів. — Т. 3. — С. 168.

²¹ ЦДА КАРСР, ф. 8, оп. 1, спр. 254, арк. 7—7 зв.

Безсніжні зими зумовлювали необхідність зменшення посівів озимих. Крім зернових, сіяли гірчицю, тютюн. Однак найбільші врожаї давало просо (за сприятливих умов — до сам-50 і більше). Тому ним засівалося багато земель. До того ж це була найпоширеніша культура, вирощувана кочовиками²².

Оранка та обробіток ґрунту виконувалися за допомогою примітивних знарядь праці. При цьому українці застосовували плуги, в які запрягали по 3—5 пар волів. Збирали врожай серпами і косами, хліб висушували на сонці, молотили його кам'яними котками або з допомогою волів, одна пара яких запрягалася у віз, а кілька ходили прив'язаними за ним. Заможні селяни на жнива наймали «кочових іногородців» — калмиків і ногайців, яким, звичайно, платили по 6—8 крб. сріблом за кожний загон²³.

Урожаї бували різними. В окремі посушливі роки не збирали майже нічого. Великих збитків землеробству завдавала й сарана. Так, у 1863 р. лише в 4 селах, розташованих поблизу Ставропольського шляху, вона знищила посіви на площі 3670 десятин, внаслідок чого селяни зазнали збитків на суму 27 тис. крб. сріблом. Незважаючи на це, у 50-х роках в кожному селі засівалося близько 400—500 десятин²⁴. У 1857 р. селяни обробили понад 16 тис. десятин, тобто в середньому по 10 на двір. У 1862—1863 рр. вони засіяли озимими 8471 десятину і яровими 17 082 десятини²⁵. Вихідці з Росії та України орали не лише станичні землі, а й ділянки, що належали калмикам. При цьому оранка виконувалася за попередньою домовленістю — іноді за половину врожаю, частіше за солому, необхідну для худоби, а траплялися випадки, що калмицькі землі здавалися в оренду за невелику плату. Широко практикувалися і спільні оранки, зокрема в Окремій частині Малодербетівського улусу.

З прибуттям російських та українських селян у Калмикію там з'явилися сади та городи. Причому городництво набуло більшого розвитку, ніж садівництво, особливо в місцевостях, де жили переселенці з України. Вони культивували цибулю, капусту, картоплю, редьку, хрін, соняшник. Державна казна для заохочення розвитку садівництва на калмицьких землях створила в ряді станиць зразкові сади, однак вони виявилися нерентабельними і невдовзі постало питання про передачу їх селянам. Найбільш успішно розвивалося садівництво в станицях Урожайній і Величавій.

Місцеві умови були дуже сприятливими для розвитку скотарства. Навіть на найбільш незручних ділянках і в разі падежу худоби селяни через 7—8 років мали значне тваринницьке господарство. Важливу роль у цій справі відігравав нагромаджений протягом багатьох віків досвід кочовиків-скотарів. І якщо російські та українські селяни передавали калмикам знання і навички в галузі землеробства, то останні, в свою чергу, — в тваринництві. Завдяки цьому з 1850 по 1863 р. кількість коней у переселенців збільшилася у 5 разів (з 538 до 2861 голови), великої рогатої худоби — в 10 (з 3849 до 38 356), овець — приблизно у 13 раз²⁶.

Розвитку скотарства сприяла також наявність у Калмикії великої кількості сінокошних ділянок. Кожний селянин косив траву там, де йому подобалося, і скільки хотів. Заможні господарі наймали для цього калмицьку бідноту, платячи їй у день від 30 до 90 коп. сріблом²⁷.

²² Калмыцкая степь по исследованиям Кумо-Манычской экспедиции.— С. 13—14.

²³ Черкасов И. Статистическое и хозяйственное описание Астраханской губернии.— Астрахань, 1860.— С. 190.

²⁴ ЦДА КАРСР, ф. 8, оп. 1, спр. 122, арк. 16 зв.; спр. 153, арк. 6 зв., 11; спр. 212, арк. 4, 5 зв.; спр. 240, арк. 8, 18—19.

²⁵ Калмыцкая степь по исследованиям Кумо-Манычской экспедиции.— С. 16.

²⁶ ЦДА КАРСР, ф. 6, оп. 1, спр. 40, арк. 113 зв.

²⁷ Черкасов И. Указ. соч.— С. 206—207.

Поступово в нових поселеннях розвивалися й селянські промисли. Зокрема, кузні були майже в кожному населеному пункті, в деяких — по дві, а в станиці Удачній — навіть три. В 1857 р. у 25 станицях діяла 21 кузня. Олійниці було небагато (11) і до того ж переважно невеликих. Наприкінці 50-х років посилилася спеціалізація мешканців деяких сіл на вирощуванні та переробці олійних культур — соняшника і гірчиці. Так, у 1858 р. в Аксайському було 4 олійниці, Кисельовій — 2, Кормовій — 5. Загалом 15 олійниць у 1862 р. виробили продукції на 23 тис. крб.²⁸

Розширення посівів пшениці та жита спричинило розвиток млинового промислу. В 1857 р. у станиці Величавій був один, а в Урожайній — три водяних млини, в інших — переважали вітряки. Наприклад, у Крестовій і Кормовій їх налічувалося по 10, в Удачній — 13, Ремонтній — 15, Тундутовій — 18²⁹.

Серед селянських промислів у Калмикії набуло поширення також візництво. Так, у звіті астраханської палати державного майна за 1852 р. зазначалося, що «промисловість» селян полягає «винятково в перевезенні вантажів на Кавказ». Чиновник цієї ж палати, який побував у станиці Караванній, дізнався, що майже всі її мешканці поїхали в Моздок з «макар'ївським товаром»³⁰. Зростання чумацького промислу сприяло розвитку товарно-грошових відносин, збільшенню обсягу перевезень різноманітних товарів і солі, яку добували з астраханських озер. Щороку лише по Царицинсько-Ставропольському шляху проходило близько 20 тис. возів. Майже на 7 тис. возів перевозили сіль по шляхах, що пролягли через Калмицький степ³¹.

Розвиток сільськогосподарського виробництва зумовив появу в краї ярмарків і торжищ. Наприклад, у 1855 р. було відкрито два ярмарки в Торговій і два — в Крестовій. Згодом вони з'явилися в Оленичевій і Промисловій³².

Найбільшим не лише на калмицьких землях, а й в усій Астраханській губернії був ярмарок у с. Аксайському. В 1846 р. Астраханське губернське правління оголосило про відкриття там трьох щорічних ярмарків і щотижневого (по неділях) базару. Свою продукцію на них продавали в основному селяни Чорноярського і Царицинського повітів, козаки Війська Донського і калмики³³.

Уряд, розпочинаючи заселення Калмицького степу, ставив своєю метою «введення между калмыками административного и хозяйственного устройства, долженствующего сблизить их вообще с бытом русских». Безумовно, при цьому в політиці царизму переважали насамперед русифікаторські, колонізаторські тенденції. Сенатор П. Гагарін відверто закликав «усіма силами наближати час, коли всі різні племена, що простір Росії заповнили, забувши попереднє своє походження, зіллються в одну масу російського народу, який в одній державі перебуває і одними законами управляється»³⁴. Заселення Калмицького степу російськими і українськими селянами призводило до скорочення земель, що належали корінному населенню. Вони потрапляли насамперед до рук кулацького прошарку прибулих — опори царизму на окраїнах імперії.

Однак поява в Калмикії переселенців з Росії та України мала й прогресивне значення. В результаті цього розвивалися продуктивні сили краю, встановлювалися більш тісні економічні та культурні зв'яз-

²⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 6, спр. 82, арк. 77—77 зв.; АОДА, ф. 1, оп. 10, спр. 2393, арк. 95; спр. 2519, арк. 78—78 зв.; оп. 11, спр. 106, арк. 94—94 зв.

²⁹ ЦДІА СРСР, ф. 383, оп. 21, спр. 30143, арк. 32—33 зв.

³⁰ ЦДА КАРСР, ф. 7, оп. 3, спр. 8, арк. 195.

³¹ ЦДІА СРСР, ф. 383, оп. 21, спр. 30143, арк. 5 зв.

³² Там же, оп. 19, спр. 26474, арк. 16 зв.; АОДА, ф. 794, оп. 1, спр. 662; ф. 1, оп. 10, спр. 2464, арк. 98.

³³ ЦДА КАРСР, ф. 3, оп. 1, спр. 376, арк. 425 зв.—426.

³⁴ Там же, ф. 7, оп. 4, спр. 24, арк. 67.

ки між народами, які населяли його. Будучи носіями більш прогресивного соціально-економічного укладу, російські та українські селяни позитивно впливали на примітивні форми виробничої діяльності кочовиків. Відомо, наприклад, що багато калмиків переймали у росіян прийоми рибної ловлі, вирощування сільськогосподарських культур³⁵.

Ініціаторами встановлення міцних взаємовигідних економічних зв'язків між переселенцями і місцевим населенням виступали самі селяни. Так, під час заготівлі сіна калмикам допомагали російські та українські селяни, які одержували за це «из полу или третью часть»³⁶. В урожайні роки, коли відчувалася нестача робочих рук, до переселенців наймалися калмики. Безумовно, за умов класово-антагоністичного суспільства така допомога не могла бути завжди безкорисною, проте сам факт встановлення виробничих зв'язків калмиків з росіянами та українцями не викликає сумніву. Це особливо яскраво виявлялося в Окремій частині Малодербетівського улусу, де калмики запрошували приїжджих для спільної оранки землі, одержуючи за це частину врожаю і солону³⁷.

Досвід росіян і українців у розвитку землеробства на калмицьких землях широко використовувався місцевим населенням. Причому землеробством почали насамперед займатися ті калмики, які раніше працювали в поселеннях державних селян за наймом.

Про заінтересованість місцевого населення у встановленні співробітництва з переселенцями свідчили калмицькі володарі. Так, голова Малодербетівського улусу Д. Тундутов прагнув поселити своїх підданих поблизу російських населених пунктів, щоб вони мали можливість «набувати практичні відомості в сільському господарстві», а також одержати від селян насіння і сільськогосподарської реманент³⁸. Таку ж політику проводив хошоутівський ноён (володар) Тюмень, коли дозволив переселенцям заснувати на землях улусу с. Песчанське³⁹.

Переселенці і калмики, як свідчили матеріали про земельні суперечки (а вони були не такими вже й поодинокими), розв'язували конфлікти мирним шляхом. Тісне спілкування між ними сприяло засвоєнню місцевим населенням російської мови. Наприклад, у 1854 р. в Окремій частині Малодербетівського улусу 380 калмиків знали російську мову, а в 1856 р. — уже 394 з 1871, який проживав там⁴⁰. Тому саме в цьому районі економічні контакти між калмиками і прибулими були особливо розвинутими.

Таким чином, у досліджуваній період, незважаючи на колонізаторську політику царизму, економічні зв'язки між калмицьким, з одного боку, та російським і українським найбільшим селянством, — з другого, активно розвивалися. Освоєння калмицьких земель російськими та українськими селянами зумовило більш швидке піднесення продуктивних сил краю, зміцнення дружби між народами Росії.

* *

³⁵ Там же, ф. 2, оп. 1а, спр. 42, арк. 860—861.

³⁶ Там же, ф. 7, оп. 5, спр. 69, арк. 1.

³⁷ Там же, ф. 15, оп. 2, спр. 169, арк. 20—20 зв.

³⁸ Там же, ф. 7, оп. 4, спр. 9, арк. 128 зв.—129.

³⁹ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 138, арк. 212—214.

⁴⁰ Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 122, арк. 10 зв.; ф. 15, оп. 2, спр. 172, арк. 17 зв.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ОРГАНІЗАЦІЙНИМ ЗМІЦНЕННЯМ ЛКСМУ
(1933—1937 рр.)

В. І. ЛЯХ (Донецьк), В. О. ШЕВЧЕНКО (Донецьк)

Головним джерелом, запорукою всіх успіхів у діяльності Ленінського комсомолу є партійне керівництво, постійна увага і батьківське піклування партії про молодь. При цьому КПРС завжди вважала одним з найголовніших своїх завдань підвищення бойовитості комсомольських організацій, зміцнення рядів ВЛКСМ.

У даній публікації зроблено спробу розкрити піклування партії про організаційне зміцнення Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України — бойової і невід'ємної складової частини ВЛКСМ — під час завершення соціалістичної реконструкції народного господарства в нашій країні, коли вперше у світі було «...здійснено соціальний переворот все-світньо-історичного значення — назавжди покінчено з віковим пануванням приватної власності, ліквідовано експлуатацію людини людиною. На базі спільних інтересів робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції, трудящих усіх національностей склалася соціально-політична та ідейна єдність радянського суспільства... **В СРСР було в основному побудовано соціалістичне суспільство**»¹.

Питання партійного керівництва комсомолом у досліджуваній період одержали в останні роки певне висвітлення у працях Ю. В. Бабка, В. О. Сулемова, І. М. Михайловського, а також в ряді видань з проблем комсомольського будівництва. Проте у них спеціально не досліджуються питання організаційного зміцнення ЛКСМУ в роки другої п'ятирічки.

Під час розв'язання складних завдань того періоду партія враховувала, що вагомість вкладу молоді у справу соціалістичного будівництва залежатиме від організованості, згуртованості, ідейної озброєності комсомольських кадрів і активу, кількісного та якісного зростання рядів ВЛКСМ. Саме тому у постанові ЦК ВКП(б) «Про заходи по допомозі комсомолу»² (7 вересня 1932 р.) були визначені конкретні завдання партійної роботи, спрямовані на поліпшення діяльності комсомолу, зокрема, на подання практичної допомоги з боку відділів Центрального Комітету партії відділам ЦК ВЛКСМ. Комуністам рекомендувалося ширше інформувати комсомольські кадри по найважливіших питаннях політики партії та діяльності Ленінського комсомолу, планувалося проведення перевірки виконання місцевими парторганізаціями директив ЦК про закріплення партійців-комсомольців на роботі у Комуністичній спілці молоді. Цим документом передбачалися перегляд складу партприкріплених (тих, кого та чи інша партійна організація прикріплювала як своїх представників до відповідних комітетів або осередків комсомолу.— Авт.), запровадження перепідготовки секретарів сільських комсомольських організацій, введення у практику роботи парторганізації заслуховування звітів на бюро партосередків комсомольських організацій з питань їх діяльності. Сільським райкомам партії рекомендувалося звернути особливу увагу на діяльність осередків ВЛКСМ на селі, а там, де не було партосередків — виділити партприкріплених. Ця постанова ЦК ВКП(б) стала програмою діяльності партійних організацій по керівництву комсомолом. Нею були намічені найбільш доцільні для даного періоду форми і методи роботи Комуністичної партії серед молоді.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 149—150.

² КПСС о комсомоле и молодежи: Сб. резолюций, решений съездов, конференций партии, постановлений ЦК КПСС и др. парт. документов, 1917—1961 гг.— М., 1962.— С. 209.

Велику роль у справі посилення партійного впливу на діяльність ВЛКСМ, організаційного її зміцнення відіграли рішення XVII з'їзду ВКП(б). З'їзд зобов'язав партійні організації поліпшити керівництво комсомолом, вказав на конкретні форми та методи їх роботи з молоддю, рекомендував перейти від «загального» керівництва до конкретного, від прийняття «загальних» резолюцій до вжиття оперативних заходів, що ґрунтуються на вивченні дійсного стану справ, до тісного і живого зв'язку з низовими ланками комсомолу, посилення особистої відповідальності керівників за доручену їм справу, систематичної перевірки виконання директив партії та уряду. Основним завданням ВЛКСМ визначалося — зробити Ленінський комсомол школою різнобічної державної діяльності³.

Виконуючи рішення з'їзду, ЦК ВКП(б), Центральні Комітети компартій союзних республік, у тому числі ЦК КП(б)У, послідовно втілювали курс на вдосконалення партійного керівництва комсомолом. Однією з провідних форм цього керівництва, якій Комуністична партія надавала важливого значення, було зміцнення партійного ядра в лавах ВЛКСМ. До нього входили не тільки комуністи комсомольського віку, а й члени партії, висунуті на керівну роботу в комсомольських організаціях. У досліджуваний період через об'єктивні обставини (чистка рядів ВКП(б), перевірка та обмін партійних документів, під час проведення яких тимчасово було припинено прийом у партію) питома вага партійного ядра в організаціях ЛКСМУ дещо знизилася з 8,5% у 1933 р. до 3% в 1937 р.⁴⁻⁵

Поширеною формою у практичному керівництві комсомолом був інститут партприкріплених. Вони брали активну участь у житті комсомольських організацій, допомагали молоді порадами та діловим керівництвом. Особлива увага приділялася тим підприємствам, установам, колгоспам, де працювали члени ВЛКСМ, але не було партійних організацій.

В середині 30-х років практика виділення партприкріплених для діяльності в комсомолі стала значно звужуватися. Натомість дедалі більшу роль в системі партійного керівництва ВЛКСМ почало відігравати здійснення принципу функціонального впливу на діяльність комсомольських ланок з боку членів партійного бюро або комітету.

Важливе значення для посилення партійного керівництва комсомолом мало створення партійно-комсомольських груп. Це було характерним для тих місць, де для організації партосередку не було достатньої кількості комуністів. Наприклад, у с. Архангельському Донецької області у квітні 1934 р. утворилася така група з 2-х членів ВКП(б), 2-х кандидатів у члени партії та 2-х комсомольців⁶. Партійно-комсомольські осередки функціонували також тимчасово, наприклад, під час сіяння та збирання хліба, на ударних будовах тощо. Молоді комуністи приносили в комсомольські ряди партійну принциповість, діловитість, цілеспрямованість. Парторганізації країни, у тому числі республіки, надавали великого значення створенню та роботі партійно-комсомольських груп. Так, на Україні на 1 січня 1935 р. їх налічувалося понад 2,5 тис.⁷

Серед поширених і дійових форм партійного керівництва комсомолом було постійне ознайомлення відповідних комітетів КП(б)У із станом справ в організаціях ЛКСМУ з наступним обговоренням питань роботи комсомолу. Ці ж питання виносилися на засіданнях керівних партійних органів, починаючи з районних і вище. Зокрема, бюро Донецького обкому КП(б)У 1 серпня 1935 р. після ретельного вивчення стану справ в обласній комсомольській організації, ознайомлення з роботою

³ Див.: XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), 26 янв.—10 февр. 1934 г.: Стеногр. отчет.—М., 1934.—С. 121.

⁴⁻⁵ ЛКСМ України в цифрах і фактах: Довідник.—К., 1978.—С. 26—28.

⁶ Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 232, оп. 1, спр. 77, арк. 32.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 7, спр. 186, арк. 5.

бюро обкому ЛКСМУ, відзначивши позитивні моменти у їх діяльності, вказало на ряд істотних недоліків і помилок, насамперед на відсутність самокритики, наявність благадушності та самозаспокоєності. Критичні зауваження допомогли в майбутньому поліпшити стиль роботи обкому комсомолу, глибше вникнути у діяльність первинних комсомольських організацій, викликали піднесення комсомольської роботи, сприяли ліквідації помилок⁸.

У справі партійного керівництва комсомолом важливе місце займало взаємне представництво: комуністів — у комітетах ВЛКСМ, комсомольців — у партійних комітетах. Так, до складу бюро Покровського райкому комсомолу Дніпропетровської області були введені члени бюро районного парткому⁹. Представники комсомолу брали участь в обговоренні на засіданнях партійних комітетів усіх питань, що торкалися молоді, маючи при цьому право вирішального голосу¹⁰. Важливе значення мало й обрання комсомольських працівників у керівні органи партійних організацій. Це сприяло піднесенню їх авторитету, давало змогу активніше розв'язувати питання, пов'язані з працею, навчанням і побутом молоді.

Піклуючись про дальше поліпшення керівництва комсомолом, партійні організації велику увагу приділяли проведенню на місцях загальних партійно-комсомольських зборів, пленумів, конференцій та залученню членів ВЛКСМ до участі у відкритих партійних зборах. Все це свідчило про те, що партія виявляла велике довіря молоді, передавала їй політичний досвід.

Приділяючи постійну і неослабну увагу Ленінському комсомолу, Комуністична партія активно впливала на корінну перебудову роботи комсомольських організацій відповідно до завдань другої п'ятирічки.

Виконуючи настанови партії, IX Пленум ЦК ВЛКСМ, скликаний за пропозицією ЦК ВКП(б) у березні 1934 р., обговорив доповідь секретаря ЦК ВЛКСМ О. В. Косарева «Про перебудову організацій ВЛКСМ на основі рішень XVII партз'їзду» і намітів практичні заходи по піднесенню всієї організаційної діяльності комсомолу до рівня завдань, висунутих партією перед ним у роки другої п'ятирічки¹¹. Пленум підкреслив, що діяльність ВЛКСМ повинна будуватися на основі поліпшення всієї масово-політичної роботи комсомолу, на максимальному розгортанні здорової самодіяльності, ініціативи комсомольців та на базі широкої їх участі у різних галузях соціалістичного будівництва, на розгортанні самокритики й підвищенні дисципліни в організаціях.

IX Пленум ЦК ВЛКСМ змінив існуючу структуру комсомольських органів, визнавши доцільним будувати їх зверху донизу за виробничо-галузевим принципом. Однак практична діяльність Спілки молоді нашої країни показала, що ці зміни у структурній побудові ВЛКСМ не дали очікуваного позитивного результату у справі посилення виховної функції комсомолу. Більше того, він почав займатися головним чином питаннями, зв'язаними з виробничою сферою, і значно послабив увагу до розв'язання такого важливого свого завдання, як комуністичне виховання молоді¹². В зв'язку з цим Пленум ЦК ВЛКСМ, що відбувся у червні 1935 р., керуючись настановами партії, вказав на необхідність посилення уваги комсомолу питанням виховання молодого покоління, пропаганди серед нього марксистсько-ленінської теорії, а також опанування молоддю досягнень науки і техніки. Пленум реорганізував апарат керівних комсомольських органів. Замість відділів, побудованих за ви-

⁸ Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 389, арк. 158—159.

⁹ Парт. арх. Дніпропет. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 4411, арк. 10—11.

¹⁰ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 71, арк. 13—15.

¹¹ Див.: Організація удесятьєряет силы: Док. и материалы съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ по организационной работе, 1918—1966 гг.— М., 1968.— С. 144—151.

¹² Правда.— 1935.— 18 июня.

робничо-галузевим принципом (промисловий, сільськогосподарський, транспортний та ін.) були створені нові відділи та сектори: робітничої, селянської, студентської і учнівської молоді, піонерів та ін.¹³ Це дало змогу повніше забезпечувати диференційований підхід до роботи з різними категоріями молоді, посилити її комуністичне виховання.

Значну увагу партійні організації приділяли її перебудові шкільних комсомольських організацій. В країні був здійснений перехід до обов'язкового початкового навчання. Стояли завдання запровадити обов'язкову семирічну освіту і добитися дальшого розвитку загальної середньої освіти. З метою кращого розв'язання цих завдань було вирішено створити у кожній середній школі комсомольську організацію. На це, зокрема, вказав ЦК ЛКСМУ у своїй постанові «Про організаційне зміцнення первинних комсомольських організацій у повних і неповних середніх школах» (19 жовтня 1935 р.)¹⁴. В результаті відбулися зміни в мережі шкільних комсомольських організацій. Тільки за час між IX (1936 р.) і X (1937 р.) з'їздами ЛКСМУ в школах республіки було створено 1602 нових організацій, у тому числі 1072 — на селі¹⁵. Відбувалося помітне зростання кількості членів ВЛКСМ у школах. У 1935 р. в 287 середніх школах Києва і Харкова було запроваджено посаду комсомольських організаторів¹⁶.

У перебудові роботи сільських організацій Ленінського комсомолу важливу роль відігравали політвідділи МТС і радгоспів, утворені в 1933 р. В кожному з них було введено посаду помічника начальника політвідділу по комсомольській роботі. Політвідділи провели значну роботу по згуртуванню в колгоспах, радгоспах і МТС комсомольського активу, перебудові роботи організацій комсомолу на селі. Відповідно до вказівок партії останні направили кращих своїх членів на важливі ділянки колгоспно-радгоспного виробництва.

Велике значення у справі поліпшення діяльності комсомолу, його організаційного зміцнення мав X з'їзд ВЛКСМ, який проходив у квітні 1936 р. в Москві. Схваливши політичну лінію і практичну діяльність ЦК ВЛКСМ, з'їзд підтримав курс на перебудову комсомольської роботи, вдосконалення її форм та методів, підпорядкування її завданням виховання й навчання молоді. У зв'язку з цим на з'їзді підкреслювалося, що «комуністичне виховання молоді повинно проводитися так, щоб кожний крок її навчання був зв'язаний з боротьбою за створення комуністичного суспільства...»¹⁷.

З'їзд висунув перед комсомолом завдання посилити боротьбу під керівництвом партії за завершення побудови соціалізму, підкресливши, що без активної участі радянської молоді у соціалістичному будівництві неможливо здійснювати її комуністичне виховання. На з'їзді було прийнято новий текст Статуту ВЛКСМ, який відобразив зміни, що відбулися в житті й діяльності Спілки молоді. Він закріпив той факт, що комсомол з переважно робітничо-селянської за складом організації став організацією усїєї передової молоді Союзу РСР.

Враховуючи зміни у класовій структурі радянського суспільства і той факт, що всі прошарки та категорії молоді стали активними учасниками будівництва соціалізму, X з'їзд ВЛКСМ встановив однаковий для них порядок прийому в комсомол незалежно від соціального стану, скасувавши певні обмеження, які були введені у 1921 р. для учнівської і службової молоді. Новий Статут визнав за необхідне встановити кандидатський стаж строком на 6 місяців для недостатньо підготовлених юна-

¹³ Организация удесятяряет силы.— С. 155—159.

¹⁴ Центр. арх. ВЛКСМ, ф. 1, оп. 1, спр. 28, арк. 207.

¹⁵ Комсомолец Украины.— 1937.— 14, 21 листоп.

¹⁶ История Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины.— Киев, 1978.— С. 319.

¹⁷ Товарищ комсомол: Док. съездов, конференцій и ЦК ВЛКСМ, 1918—1968: В 2-х т.— М., 1969.— Т. 1.— С. 533.

ків та дівчат незалежно від їхнього соціального стану. По-новому було розв'язано питання про вік членів ВЛКСМ, а саме — з 15 до 26 (замість 23) років. Все це значно розширило соціальну базу комсомолу, сфери його впливу на різні категорії молоді.

В організаційному зміцненні рядів Ленінського комсомолу у тому числі й на Україні, партія особливу увагу приділяла добору, розстановці і вихованню комсомольських кадрів, керуючись вказівками В. І. Леніна про необхідність широкої планомірної, систематичної і відкритої постановки цієї важливої справи¹⁸, а також рішеннями і настановами XVII з'їзду ВКП(б) з цього питання. Зокрема, у Звітній доповіді ЦК XVII з'їзду партії зазначалося, «...що сила і авторитет наших партійно-радянських і будь-яких інших організацій та їх керівників зросли... Після того, як правильність політичної лінії партії підтверджена досвідом ряду років, а готовність робітників і селян підтримувати цю лінію не викликає більше сумнівів... роль наших організацій та їх керівників стала вирішальною, винятковою»¹⁹. Кадрові питання почали ширше обговорюватися на партійних пленумах, конференціях, активах тощо. Так, велику увагу питанням організації роботи з комсомольськими кадрами і активом приділили пленум і IV міська партконференція Маріупольського міськкому партії (січень 1934 р.)²⁰. Вироблені на них рішення були спрямовані на поліпшення справи добору і розстановки кадрів у місцевій організації ЛКСМУ та подання їй відчутної й конкретної допомоги у цій сфері. Зокрема, рекомендувалося ширше залучати до комсомольської роботи кращих молодих робітників, активістів, жіночу молодь. З свого боку Донецький обком партії рекомендував секретарям міськпарткомів, райпарткомів брати в період звітно-виборної кампанії безпосередню участь у доборі комсомольських кадрів й активу²¹.

Посилення уваги партії до цих питань підвищило відповідальність у доборі, розстановці і вихованні комсомольських працівників та активу з боку комітетів ВЛКСМ. Кадрові проблеми стали ширше обговорюватися на пленумах і конференціях, засіданнях комітетів комсомолу, на комсомольських зборах. Особливо активно в цьому напрямі у 1934—1937 рр. в республіці працювали Вінницький, Харківський, Одеський та деякі інші обкоми ЛКСМУ.

Завдяки постійному піклуванню партійних органів і комітетів ВЛКСМ про комсомольські кадри й актив з року в рік поліпшувався їх якісний склад. Насамперед це виявилось у зростанні партійного прошарку серед усіх категорій кадрів комсомолу. В республіці у досліджуваний період усі секретарі обкомів ЛКСМУ і члени їх бюро, більшість секретарів міськкомів й райкомів комсомолу були членами або кандидатами в члени ВКП(б)²². Повсюди спостерігалось зростання партійного ядра серед складу інших працівників райкомів комсомолу, комсоргів первинних комсомольських організацій.

Велику увагу партія приділила зростанню представників робітничого класу у складі комсомольських кадрів й активу. Так, на 1 жовтня 1933 р. серед секретарів обкомів ЛКСМУ було 78,3% робітників, а у лютому 1935 р. — 85,8%; серед членів бюро обкомів комсомолу на 1 жовтня 1933 р. їх налічувалося 66,7%, а в березні 1935 р. — 73,6%²³. Постійно збільшувалося пролетарське ядро у складі секретарів райкомів комсомолу та комсомольського активу.

У досліджуваний період відбувалося значне підвищення загальноосвітнього та ідейно-теоретичного рівня комсомольських працівників й

¹⁸ Див.: Ленін В. І. Наказ від РПО (Ради Праці і Оборони) місцевим радянським установам // Повне збір. творів.— Т. 43.— С. 258.

¹⁹ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б).— С. 33.

²⁰ Парт. арх. Донц. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 575, арк. 123; спр. 583, арк. 63, 83—85.

²¹ Там же, ф. 326, оп. 1, спр. 441, арк. 31—32.

²² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1076, арк. 26—30, 214.

²³ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 1021, арк. 72.

активу, велася боротьба з частою змінюваністю останніх, зроста громадська активність трудящих жінок, вони дедалі частіше висувалися на керівну роботу в комсомолі. Все це справляло безпосередній позитивний вплив на організаційне зміцнення рядів ЛКСМУ.

Одним з показників успішної діяльності Комуністичної спілки молоді, піднесення її авторитету і обов'язковою умовою її організаційного зміцнення є постійне кількісне та якісне зростання рядів ВЛКСМ. В. І. Ленін підкреслював, що комсомол повинен стати масовою організацією молоді, яка охоплює своїм впливом її найширші верстви. Володимир Ілліч, зокрема, закликав комсомольців «організувати і об'єднати все підростаюче покоління, давати приклад виховання і дисципліни», щоб «кожний робітник бачив.., що це справді ті люди, які показують йому правильний шлях»²⁴.

Безустанно піклуючись про Ленінський комсомол, партія вбачала і вбачає у залученні підростаючого покоління в ряди цієї організації один з головних шляхів зміцнення і розвитку зв'язків з широкими масами молоді, піднесення її суспільно-політичної активності. В досліджуваній період кількісний склад ЛКСМУ характеризують такі дані: 1933 р.—927 815 комсомольців, 1934 р.—743 970, 1935 р.—709 548, 1936 р.—729 910, 1937 р.—881 419, 1938 р.—1 008 690 чол.²⁵ (всі цифри подані на 1 січня відповідного року.— Авт.). Вони переконливо свідчать, що школу комуністичного виховання молоді у той час пройшли сотні тисяч кращих представників радянської молоді.

Зменшення кількості членів республіканського загону ВЛКСМ у 1933—1935 рр. пояснюється рядом причин. Однією з них було те, що у ці роки відповідно до вказівок партії комсомолом було взято курс не на «форсування зростання Спілки», не на гонитву «за голою цифрою», як це мало місце на початку 30-х років²⁶, а на проведення ретельного добору нових членів, на зміцнення своїх лав, піднесення якості всієї роботи.

Однією з причин кількісного зменшення рядів Комуністичної спілки молоді стало проведення весною 1932 р. на основі рішення ЦК ВЛКСМ обміну комсомольських квитків. В ході проведення цього заходу, спрямованого на організаційне зміцнення комсомольських лав, піднесення їх бойовитості, дисциплінованості, суспільно-політичної активності, організації ВЛКСМ звільнилися від нестійких, недостатньо зрілих у політичному відношенні, випадкових членів. Ці та деякі інші причини, зокрема наведення необхідного порядку у справі обліку комсомольців, й відбулися на зміні кількісного складу рядів ЛКСМУ з 1 154 554 чол. до 709 548 чол. у 1935 р.²⁷

З 1935 р. й до кінця досліджуваного періоду відбувалося зростання рядів ЛКСМУ. Питання, пов'язані із збільшенням чисельності комсомольських організацій, стали частіше і предметніше розглядатися в обкомах та райкомах КП(б)У, міськкомах партії великих індустріальних центрів. Прикладом щодо цього були в республіці парторганізації Донецької і Дніпропетровської областей, міст Харкова і Запоріжжя. В результаті за 1935 р. на Україні було прийнято до лав комсомолу 140 801 чол. (проти 91 607 чол. у 1933 р.), а за 1936 р.—211 753 чол.²⁸

Разом із зростанням лав республіканського загону ВЛКСМ збільшувалася й кількість первинних організацій ЛКСМУ. Якщо у 1933 р. їх налічувалося 26 394, то на 1 січня 1938 р.—43 346²⁹.

²⁴ Ленін В. І. Завдання спілок молоді // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 299, 301.

²⁵ ЛКСМ України в цифрах і фактах.— С. 26.

²⁶ Див.: ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій, 1919—1966.— К., 1969.— С. 422; Товарищ комсомол.— Т. 1.— С. 504.

²⁷ ЛКСМ України в цифрах і фактах.— С. 26.

²⁸ ПА ІП, ф. 7, оп. 1, спр. 1076, арк. 82; спр. 1062, арк. 23, 39; ф. 1, оп. 13, спр. 498, арк. 83; ЛКСМ України в цифрах і фактах.— С. 23

²⁹ ЛКСМ України в цифрах і фактах.— С. 33.

Піклування Ленінського комсомолу про зростання своїх рядів органічно пов'язане з одночасним розв'язанням питання про поліпшення їх якісного складу.

В результаті перемоги соціалізму в СРСР, якісних змін в класовій структурі радянського суспільства ВЛКСМ перетворилася на організацію, яка об'єднала у своїх рядах передову частину всіх соціальних категорій і груп молоді нашої країни. При цьому основною соціальною базою зміцнення комсомолу залишалася робітнича молодь. У досліджуваній період питома вага останньої у ВЛКСМ постійно зростала. Якщо у 1933 р. на Україні комсомол поповнився 26 507 чол. з числа робітничого класу, то у 1935 р.—35 194 чол.³⁰, що становило близько 25% від загальної кількості усіх прийнятих у Спілку. Однак провідна роль робітничої молоді в останній визначається не кількісними показниками, а організованістю, згуртованістю та беззавітною відданістю справі комунізму.

Величезні перетворення, що відбувалися під керівництвом партії у сільському господарстві, сприяли дальшому піднесенню суспільно-політичної активності трудящих села, у тому числі молоді. Ряди ВЛКСМ поповнювалися дедалі більшою кількістю представників колгоспних і радгоспних молодих працівників. Якщо у 1933 р. у комсомольські ряди в республіці влилися 44,2 тис. юнаків і дівчат — трудівників полів і ферм, то в 1936 р.— понад 86,4 тис. чол.³¹

Успішне будівництво соціалізму у нашій країні було б неможливим без проведення культурної революції. У досліджуваній період значно розширилася мережа навчальних закладів, збільшилося число учнів, студентів, молодих наукових працівників, представників інших груп радянської інтелігенції. Все це сприяло розширенню бази зростання комсомольських рядів за рахунок цієї категорії молоді. Якщо у 1933 р. в ЛКСМУ налічувалося 165 336 чол. учнівської молоді (17,8% від усього складу), то в 1937 р. — понад 170 тис. чол. (19,2%)³². У вузах України за період з 1931 р. по 1937 р. кількість членів ВЛКСМ зросла у 2,5 раза³³.

Кількісне та якісне зростання рядів ВЛКСМ, у тому числі ЛКСМУ, активна її участь у розв'язанні завдань другої п'ятирічки, виконання нею своєї найважливішої функції — виховання молоді — стали тими критеріями, що дають змогу говорити про значне підвищення її боєздатності та надійності як вірного помічника і резерву ВКП(б). Партія постійно піклувалася про те, щоб кращі комсомольці вливалися у її лави. Так, з 1 листопада 1936 р. по 1 січня 1938 р. на Україні в ряди ВКП(б) було прийнято понад 1,5 тис. членів ВЛКСМ або близько 45% від загальної кількості усіх прийнятих у партію³⁴.

Таким чином, у 1933—1937 рр. Ленінський комсомол під керівництвом Комуністичної партії перебудував свою роботу стосовно до завдань другої п'ятирічки, удосконаливши структуру комсомольських органів, піднісши дисципліну і поставивши на належний рівень справу добору, розстановки і виховання комсомольських кадрів і активу, кількісного та якісного зростання своїх рядів. Все це привело до дальшого організаційного зміцнення як ВЛКСМ в цілому, так і ЛКСМУ зокрема, сприяло встановленню тісніших зв'язків комсомольців з позаспілковою молоддю, поліпшенню їх комуністичного виховання, активнішому залученню підростаючого покоління до розв'язання величезних завдань соціалістичного будівництва в СРСР.

³⁰ Михайловский И. Н. Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР, 1925—1937 гг.— Львов, 1966.— С. 34.

³¹ Там же.— С. 34, 33.

³² Бабко Ю. В., Михайлюк В. С. Количественный и качественный состав комсомола Украины в годы борьбы за построение социализма в СССР, 1921—1937 гг. // Позывные истории.— Киев, 1978.— Вып. 4.

³³ Михайловский И. Н. Указ. соч.— С. 19.

³⁴ Там же.— С. 57.

Лінія Комуністичної партії на організаційне зміцнення Ленінського комсомолу залишається генеральним напрямом партійного керівництва комсомолом на сучасному етапі. Про це свідчить нова редакція Програми КПРС, в якій підкреслюється, що «здійснюючи керівництво комсомолом, КПРС приділяє особливу увагу організаційно-політичному зміцненню його рядів...»³⁵.

³⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.—С. 193.

І ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС МОДР

В. К. ГУСАРОВ (Київ)

Діяльність Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР) та її Радянської секції * в основному знайшла відображення у нашій історіографії¹. Проте питання мобілізації модрівської громадськості на боротьбу проти кривавого фашистського терору й другої світової війни, яку готували імперіалістичні кола, діяльність Міжнародної організації допомоги борцям революції СРСР та її Всеукраїнської секції по підготовці до I Всесвітнього конгресу МОДР досліджено недостатньо. Висвітлення проблем і становить мету даного повідомлення.

Особливе місце у діяльності Міжнародної організації допомоги борцям революції займає 1932 рік. Він ознаменувався двома важливими подіями в історії МОДР — підготовкою до святкування 10-річчя існування організації й проведенням її I Всесвітнього конгресу.

Рішення виконкому Міжнародної організації допомоги борцям революції про скликання у листопаді 1932 р. конгресу в Москві знайшло широкий відгук у всіх модрівських осередках Радянського Союзу. В зв'язку з підготовкою до його проведення у квітні того ж року в Москві відбувся третій розширений пленум ЦК МОДР СРСР. Центральне місце у його роботі зайняло обговорення доповідей голови виконкому Міжнародної організації допомоги борцям революції О. Д. Стасової «Про завдання міжнародного конгресу МОДР» та секретаря ЦК Міжнародної організації допомоги борцям революції СРСР Є. В. Шевельової «Про підготовку до 15-річчя Жовтня і 10-річчя МОДР»². У резолюції на доповідь О. Д. Стасової, зазначалося, що «...протягом 10 років МОДР перетворилася в світову інтернаціональну, а у ряді країн масову й в усьому світі класову організацію трудящих»³.

Разом з тим, пленум зазначив, що Міжнародна організація допомоги борцям революції ще «...недостатньо вкорінилася у організовані та неорганізовані маси трудящих. Слабка ще робота на підприємствах. Погано здійснюється тактика єдиного фронту в усій діяльності ... братніх секцій і зовсім слабо використовується ця тактика для викриття соціал-фашизму — головної опори буржуазії»⁴.

* Міжнародну організацію допомоги борцям революції (МОДР) було створено в 1922 р. З початком другої світової війни її діяльність у міжнародному масштабі припинилася. Радянська секція МОДР існувала до лютого 1948 р.

¹ Аврус А. И. МОПР в борьбе против белого террора и фашизма, 1922—1939.—Саратов, 1976.—263 с.; Иваненко В. В. Очерк истории модровского движения на Украине (1933—1937 гг.): Учебн. пособие.—Днепропетровск, 1982.—92 с.; Аврус А. И., Бабиченко Л. Г., Львунин Ю. А. Верность пролетарскому интернационализму: Очерки истории сов. секции Междунар. орг. помощи борцам революции, 1922—1948.—Саратов, 1983.—150 с. та ін.

² Спутник модровца.—1932.—№ 5/6.—С. 1.

³ Там же.—№ 8.—С. 4.

⁴ Там же.—С. 4—5.

Пленум особливо наголосив на тому, що підготовку до конгресу та його проведення всі братні зарубіжні секції мають використати для дальшого зростання модрівського руху й бойової мобілізації мас для зміцнення єдиного революційного фронту. Підготовка до конгресу в Радянському Союзі повинна була поєднуватися з широким ознайомленням модрівців і всіх трудящих нашої країни з роботою братніх зарубіжних організацій дальшим посиленням зв'язків з останніми⁵.

Після обговорення доповіді Є. В. Шевельової було прийнято постанову «Про план заходів по проведенню 15-річчя Жовтневої революції та 10-річчя МОДР». У ній, зокрема, зазначалося: «Ця кампанія повинна бути основана на широкій мобілізації трудящих навколо сучасних завдань будівництва соціалізму в СРСР і міжнародного революційного руху у країнах капіталу»⁶.

Серед основних завдань, висунутих пленумом у зв'язку з підготовкою до 10-річчя МОДР, були такі: дальше підвищення ролі Міжнародної організації допомоги борцям революції Радянського Союзу в боротьбі за генеральну лінію Комуністичної партії, згуртування багатомільйонних модрівських осередків навколо ВКП(б) та її лєнінського Центрального Комітету й мобілізація їх на зміцнення обороноздатності нашої країни, поліпшення якості інтернаціонально-виховної роботи серед усіх верств населення. Пленум зобов'язав осередки Міжнародної організації допомоги борцям революції СРСР провести огляд ударних бригад, цехів, шахт, колгоспів, заводів, МТС імені МОДР і рекомендував всюди створювати нові аналогічні колективи, включатися всім модрівським організаціям у змагання за дострокове виконання першого п'ятирічного плану⁷.

Конкретизація рішень пленуму щодо проведення огляду цих осередків знайшла своє відображення в циркулярному листі ЦК Міжнародної організації допомоги борцям революції СРСР «Про проведення всесоюзного змагання-конкурсу по підготовці до 15-річчя Жовтневої революції та 10-річчя МОДР». Він зобов'язав модрівське осередки Радянського Союзу негайно включитися у соціалістичне змагання, щоб рапортувати про досягнуті успіхи міжнародного форуму⁸.

Виконуючи рішення Центрального Комітету МОДР СРСР, агітаційно-масовий сектор ЦК Міжнародної організації допомоги борцям революції України в травні 1932 р. провів інструктивну нараду представників Вінницького, Дніпропетровського й Одеського обкомів та усіх районних комітетів МОДР Донбасу. Учасники наради обговорили питання підготовки Міжнародної організації допомоги борцям революції УСРР до ювілейних дат і прийняли рішення «...включитися у всесоюзне ... змагання-конкурс по підготовці до 10-річчя МОДР та накреслити кожному осередку на виробництві, в радгоспі, колгоспі, МТС конкретні плани й показники. Докласти всіх зусиль і добитися права рапортувати конгресу про свої досягнення»⁹.

Ряд районних модрівських комітетів Донецького басейну, зокрема, Артемівський та Костянтинівський, Сталінський і Макіївський, Краматорський та Слов'янський, Краснолуцький і Ровеньківський, уклали під час наради договори про соціалістичне змагання на крашу підготовку до 10-річного ювілею Міжнародної організації допомоги борцям революції¹⁰.

Однією з перших у Донбасі в змагання-конкурс включилася Лисичанська організація МОДР. Серед трудящих міста розгорнулася велика робота по залученню їх у модрівські осередки. До них вступили 599 чол.,

⁵ Там же.— С. 6.

⁶ Там же.— С. 6—7.

⁷ Там же.— С. 7—8.

⁸ Там же.— № 9/10.— С. 6—7.

⁹ Червон. кліч.— 1932.— № 11/12.— С. 10.

¹⁰ Там же.

було створено також 22 ударні бригади ім. МОДР. Сім з них завоювали право надіслати трудові рапорти про свої досягнення в ЦК Міжнародної організації допомоги борцям революції України. Під час проведення конкурсу модрівці Лисичанська організували два суботники, в яких узяли участь більш як 1300 чол. Вони пропололи у приміських колективних господарствах понад 90 га овочевих культур, провели спільно з колгоспними осередками МОДР 13 мітингів та зборів, присвячених 10-річному ювілею Міжнародної організації допомоги борцям революції¹¹.

До серпня 1932 р. в змагання-конкурс на Україні включилося 18 обласних організацій МОДР. Завдяки їх допомозі було створено 540 нових осередків Міжнародної організації допомоги борцям революції, залучено у модрівські ряди 15 422 чол., організовано 123 ударні бригади ім. МОДР, зібрано у фонд останньої 291 115 крб. добровільних внесків. Перше місце серед обласних модрівських організацій, які включилися в змагання-конкурс, зайняла Дніпропетровська. Її активісти прочитали цикл лекцій і провели ряд бесід, присвячених ювілейним датам. Цими заходами було охоплено 27 тис. чол. Крім того, питання, пов'язані з конкурсом, широко висвітлювалися на сторінках періодичної преси Дніпропетровщини й радіосередках. В результаті проведеної в області агітаційно-масової роботи організація МОДР збільшилася там на 10 506 чол., було створено 250 нових модрівських осередків¹².

Враховуючи велике політичне значення підготовки до знаменних ювілейних дат, Всеукраїнська організація МОДР взяла активну участь у всесоюзному огляді-конкурсі. В період його проведення модрівці республіки створили на промислових підприємствах, у радгоспах, колгоспах, МТС 438 нових виробничих бригад ім. МОДР, провели 98 суботників на промислових підприємствах, в яких узяли участь понад 22 тис. чол. Зароблені ними гроші (36 820 крб.) були переведені у фонд допомоги політв'язням зарубіжних країн¹³. Модрівські організації України зібрали також 45 червоних валок хліба, реалізували на більш як 99 тис. крб. облігацій державної позики тощо. За успіхи, досягнуті у виконанні завдань конкурсу, кращі трудові колективи і бригади були названі іменем Міжнародного конгресу й 10-річчя МОДР. В УСРР, наприклад, цієї високої честі були удостоєні 12 заводів, 230 цехів, 26 МТС, 2 радгоспи, 20 паровозних та 706 виробничих бригад. 358 модрівців-ударників були прийняті у ряди Комуністичної партії, а 246 чол.— у ВЛКСМ¹⁴.

19—21 жовтня 1932 р. відбувся IV пленум ЦК МОДР СРСР. Він підбив підсумки Всесоюзного змагання-конкурсу, затвердив звіт секції Міжнародної організації допомоги борцям революції СРСР конгресові, визнав політичну й організаційну роботу ЦК МОДР Радянського Союзу правильною. Учасники пленуму обрали делегацію на Міжнародний форум. Ухвальний голос мали 30 чол., дорадчий — 5¹⁵.

Робота I Всесвітнього конгресу МОДР, який проходив у Москві з 10 по 24 листопада 1932 р., збіглася з 10-річним ювілеєм створення і діяльності цієї організації. На форум прибули 225 делегатів з 52 країн світу. Вони представили 70 національних секцій, які об'єднували у своїх рядах понад 13 млн. 778 тис. чол. 25 секцій працювали в легальних умовах, 7 — у напівлегальних та 38 — у нелегальних. Серед делегатів було 187 комуністів, 7 комсомольців, 5 представників інших партій, 26 безпартійних. Понад половину учасників конгресу (119 чол.) становили представники робітничого класу¹⁶. Партійний і соціальний склад делегатів свідчив про те, що провідну роль у керівництві міжнародним мод-

¹¹ Спутник мопровца.— 1932.— № 19.— С. 20.

¹² Там же.— № 18.— С. 9.

¹³ Червон. клнч.— 1932.— № 21/22.— С. 3.

¹⁴ Там же.— 1934.— № 3.— С. 4.

¹⁵ Спутник мопровца.— 1932.— № 19.— С. 1.

¹⁶ МОПР — школа інтернаціонального виховання.— М., 1937.— С. 79, 228.

рівським рухом, у боротьбі проти сил реакції й фашизму відігравали комуністичні партії.

Багато зарубіжних делегатів конгресу брали участь у святкуванні 15-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це справило на них величезне враження. Вони мали можливість ознайомитися з радянською дійсністю, досягненнями соціалістичного будівництва в нашій країні. Делегація у складі представників 9 країн прибула, зокрема, на Україну, відвідала Харків, Луганськ, Краматорськ, ряд радгоспів та колгоспів республіки. Виступаючи на мітингу, що відбувся на Дніпропетровському заводі ім. Дзержинського, один з її членів заявив: «Чорне золото, що тече у ваші домни, зміцнює базу міжнародної революції... Ваша домна ніби маяк, який вказує шлях робітникам усього світу, як потрібно будувати соціалізм»¹⁷.

Незабутнє враження справило на них знайомство з Дніпрогесом. Після огляду електростанції один з делегатів, виступаючи на інтернаціональному вечорі, підкреслив: «Іскри Дніпрогесу, що освітлюють Україну, світять і тим, які змагають у в'язницях капіталу, які ведуть боротьбу на вулицях капіталістичних міст за світовий Жовтень. Дніпрогес — це школа для робітників капіталістичних країн...»¹⁸.

У зв'язку з хворобою голови виконкому Міжнародної організації допомоги борцям революції Клари Цеткін конгрес відкрив вітальную промовою, присвяченою пам'яті загиблих революційних борців, її заступник Сен Катаєма. Він підкреслив, що «МОДР є одним з важливих знарядь створення єдиного фронту, за допомогою якого він повинен проводити свої кампанії в боротьбі проти фашизму, білого терору, за визволення політв'язнів і за право притулку»¹⁹.

Від імені виконкому Комінтерну учасників конгресу привітав Бела Кун. Він зазначив, що Міжнародна організація допомоги борцям революції є однією з найближчих помічників Комінтерну. Привітання від ЦК ВКП(б) передала всесвітньому форуму О. Д. Стасова, яка відзначила, що «вся 10-річна історія МОДР — це яскравий вияв зростаючої пролетарської солідарності міжнародного пролетаріату і насамперед у середовищі трудящих СРСР, які створили першу державу пролетарської диктатури»²⁰.

У день відкриття форуму його учасники прийняли звернення до всіх в'язнів капіталу. «...Ми, — зазначалося, зокрема, в ньому, — вирвемо вас на свободу, ми повернемо вас у сім'ю борців революції, які об'єднуються під прапором боротьби проти терору та імперіалістичних воєн, на захист Радянського Союзу під прапором світового Жовтня...»²¹.

На адресу конгресу надійшла велика кількість вітальних телеграм від зарубіжних секцій МОДР, різних громадських організацій. На засідання форуму приходили делегації модрівських організацій СРСР з фабрик, заводів, колгоспів, шахт, щоб рапортувати про свої успіхи, досягнуті під час проведення всесоюзного огляду-конкурсу.

Від імені 2 млн. 200 тис. модрівців республіки, об'єднаних у 14 тис. осередків, гаряче привітав учасників конгресу представник ЦК Міжнародної організації допомоги борцям революції України. Він підкреслив, що модрівська організація республіки під керівництвом Комуністичної партії й ЦК МОДР СРСР ще більше згуртує свої ряди і збільшить вдсятеро темпи боротьби за міжнародну пролетарську солідарність, за побудову безкласового суспільства в Радянському Союзі, за моральну

¹⁷ Червон. клич.— 1933.— № 3.— С. 11.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Цит. за кн.: Аврус А. И. МОДР в борьбе против террора и фашизма, 1922—1939.— С. 199.

²⁰ Цит. за кн.: Гейлер Г., Уткес Д. Итоги Всемирного конгресса МОДР: (Материалы для докладчиков и активистов).— М., 1933.— С. 5.

²¹ Правда.— 1932.— 12 ноябр.; Труд.— 1932.— 12 ноябр.; Спутник модровца.— 1932.— № 21/22.— С. 1; Червон. клич.— 1932.— № 21/22.— С. 1.

та матеріальну допомогу жертвам фашистського терору, які гинуть у в'язницях капіталістичних країн, за соціальне й національне визволення світового пролетаріату²².

Робота I Всесвітнього конгресу привернула до себе увагу трудящих мас усього світу. Вона почалася звітною доповіддю виконкому Міжнародної організації допомоги борцям революції «Про міжнародне становище і завдання МОДР». «Нашим братнім секціям...—підкреслювалося в доповіді, — потрібно розв'язати чотири важливі завдання: перетворити всі секції у дійсно масові організації, максимально розгорнути боротьбу проти білого терору, проти фашизму, вести рішучу боротьбу проти імперіалістичної війни, проти підготовки збройного нападу на СРСР і, нарешті, розгорнути інтернаціональне виховання, розвивати почуття справжнього інтернаціоналізму в широких пролетарських масах»²³.

Роль білого терору як знаряддя придушення пролетаріату капіталістами для підготовки війни та інтервенції була розглянута у звітній доповіді виконкому Міжнародної організації допомоги борцям революції «Десятиріччя і завдання МОДР», виголошеній О. Д. Стасовою. В ній аналізувалися факти посилення терору у капіталістичних країнах, зазначалося, що, зокрема, зросла кількість революційних борців, убитих без суду з 9,87% в 1925 р. до 33,9% у 1931 р. Значно зріс за той же період процент смертних вироків. У 1925 р. вони становили 0,37%, а у 1931 р.—8,4%. Тільки за останній рік кількість жертв буржуазного терору досягла понад 1 млн. чол.²⁴

Завданням, які постали в той час перед МОДР, був присвячений і ряд співдоповідей модрівських секцій Німеччини, Франції, Польщі, Китаю, Куби, Аргентини, СРСР. Делегати одностайно підкреслювали жахливі наслідки кризи у країнах капіталу, загострення класової боротьби, піднесення революційного руху трудящих мас, зростання фашистського терору²⁵.

У усіх співдоповідях представників національних секцій Міжнародної організації допомоги борцям революції викривалися звірства буржуазії у зв'язку із зростаючим революційним рухом робітників та селян у багатьох країнах світу. Вони розповідали про героїчну боротьбу трудящих, які відповідали на терор з боку реакції ще більшим зміцненням міжнародної пролетарської солідарності, дальшим згуртуванням рядів МОДР. У своїй резолюції учасники форуму відзначили: «Всесвітній конгрес проходить у складній історичній обстановці, що характеризується грандіозним досягненнями соціалістичного будівництва в СРСР і могутнім піднесенням революційного руху трудящих мас, кінцем відносної стабілізації капіталізму...»²⁶.

Аналіз міжнародного становища, зроблений виконкомом МОДР, переконливо свідчив про те, що терор з боку реакції протягом усього післявоєнного періоду загальної кризи капіталістичної системи був одним з головних методів, з допомогою якого буржуазія трималася при владі. Він набрав досить великих розмірів. Статистичні дані незаперечно свідчили, що правлячі кола всіх капіталістичних країн намагалися знищити революційний авангард робітничого класу з метою забезпечення собі надійного тилу у період підготовки нападу на СРСР. Тому не випадково з метою посилення боротьби проти терору з боку реакції, фашизму та воєнної небезпеки, з метою посилення матеріальної й моральної допомоги політв'язням та їх сім'ям Всесвітній конгрес Міжнародної організації допомоги борцям революції у резолюції на доповідь виконкому «Про міжнародне становище і завдання МОДР» поставив

²² Червоп. клич.—1932.—№ 21/22.—С. 1.

²³ Комс. правда.—1932.—12 ноябр.

²⁴ Там же.—14 ноябр.

²⁵ Резолюции и постановления Всемирного конгресса МОПР.—С. 5.

²⁶ Там же.

перед національними модрівськими секціями завдання перетворити їх «...у дійсно масові організації...»²⁷.

В цьому ж документі учасники форуму відзначили досягнення у роботі Радянської секції Міжнародної організації допомоги борцям революції. Делегати підкреслили, що вона перетворилася на багатомільйонну організацію, бере активну участь у міжнародних політичних кампаніях, здійснює широке інтернаціональне виховання мас й інтернаціональний зв'язок із зарубіжними секціями, допомагає ВКП(б) у розв'язанні важливих господарсько-політичних завдань соціалістичного будівництва. «Конгрес зобов'язав усі секції МОДР,— зазначалося в резолюції,— посилити інтернаціональний зв'язок із секцією МОДР СРСР і широко популяризувати досвід секції СРСР та її досягнення»²⁸.

Питання роботи Радянської секції, як передового загону міжнародної «червоної допомоги», займали на конгресі одне з центральних місць. МОДР СРСР у своєму звіті доповіла конгресу про успіхи, досягнуті модрівцями Радянського Союзу за 10 років. Так, за той час вони зібрали понад 36 млн. 439 тис. крб., з них більш як 15 млн. 400 тис. крб. передано виконкому Міжнародної організації допомоги борцям революції, 1 млн. 829 тис. крб. витрачено на потреби колишніх політв'язнів, які прибули в СРСР, а понад 6 млн. крб. відкладено у запасний і недоторканий фонди²⁹.

В звіті ЦК МОДР були відзначені, зокрема, великі успіхи Всеукраїнської секції Міжнародної організації допомоги борцям революції у справі залучення до неї нових членів. Якщо напередодні II Міжнародної конференції МОДР (1927 р.) у республіканській організації налічувалося близько 740 тис. чол., то до дня відкриття Всесвітнього конгресу її ряди збільшилися до 2 млн. 200 тис. чол. Так, на Харківському тракторному заводі ім. Орджонікідзе була створена велика модрівська організація. З 18 875 чол., які працювали на підприємстві, до неї було залучено 8756 чол., або 46,3% усіх трудівників³⁰. Під керівництвом КП(б)У Міжнародна організація допомоги борцям революції УСРР за 5 років (1927—1932 рр.) виросла втричі й перетворилася в один з передових загонів модрівського руху.

Це свідчило про зростання політичного та культурного рівня трудящих республіки, підвищення їх інтернаціональної свідомості у період наступу соціалізму по всьому фронту.

В доповіді ЦК МОДР України Всесвітньому конгресу відзначалося, що у ряди республіканської організації було залучено значну кількість колгоспників. Якщо в 1931 р. серед модрівців їх налічувалося понад 89 тис. чол., то на час відкриття конгресу — більш як 241 тис. чол. У листопаді 1932 р. з 14 557 осередків Міжнародної організації допомоги борцям революції, що діяли у республіці, 4 433 працювали на селі, тобто в радгоспах, колгоспах і МТС³¹.

Виховуючи членів модрівських організацій у дусі пролетарського інтернаціоналізму, Всеукраїнська секція МОДР внесла значний вклад у соціалістичне будівництво в республіці. Створені нею 992 ударні бригади у промисловості й 438—у сільському господарстві показували зразки трудового героїзму, перевиконували, як правило, виробничі плани. До відкриття конгресу республіканська організація провела значну роботу і щодо подання допомоги борцям революції. Тільки за дев'ять місяців 1932 р. вона зібрала більш як 1 млн. крб. у фонд допомоги політв'язням капіталістичних країн та їх сім'ям. У відповідь на поси-

²⁷ Там же.— С. 78.

²⁸ Там же.— С. 10.

²⁹ Отчет секции МОПР СССР Всемирному конгрессу МОПР.— М., 1932.— С. 81, 83.

³⁰ Там же.— С. 10, 12.

³¹ Червон. кліч.— 1933.— № 3.— С. 5.

лення терору з боку реакції модрівці України взяли шефство над 148 в'язнями, надіслали їм 556 листів³².

Значна кількість політемігрантів знайшла братній притулок в УСРР. Близько 100 з них одержали роботу за спеціальностями на промислових підприємствах республіки й були забезпечені квартирами. Лише у 1931 р. емігранти, які прибули на Україну, одержали майже на 40 тис. крб. матеріальної допомоги³³.

Делегати конгресу високо оцінили діяльність Міжнародної організації допомоги борцям революції Радянського Союзу та її республіканських секцій. Їх одностайну думку висловив В. Пік. «Те, що робітники і селяни СРСР, — сказав він, — за ці 10 років зробили для підтримки жертв терору у капіталістичних країнах, записано золотими літерами в історію МОДР СРСР, у серця й душі пролетарів усіх країн»³⁴.

Ця висока оцінка діяльності Радянської секції Міжнародної організації допомоги борцям революції з боку учасників Всесвітнього конгресу стала новим стимулом до дальшого піднесення усіх видів модрівської роботи, виконання великих та відповідальних завдань у справі подання допомоги жертвам реакції й фашизму, відвернення нової імперіалістичної війни, виконання грандіозних завдань соціалістичного будівництва.

24 листопада 1932 р. Всесвітній конгрес МОДР закінчив свою роботу. На заключному засіданні відбулися вибори нового виконкому Міжнародної організації допомоги борцям революції, до складу якого було обрано 71 чол. Серед них — Клара Цеткін, Сен Катаяма, О. Д. Стасова та ін.

I Всесвітній конгрес МОДР був одним з важливих етапів в історії її діяльності. За своєю актуальністю, значенням, важливістю поставлених на ньому питань, він не мав собі рівних за всю 25-річну історію організації. Протягом 14 днів 225 делегатів форуму з багатьох країн світу принципово і по-діловому обговорили основні питання діяльності Міжнародної організації допомоги борцям революції, змалювали у своїх виступах широку картину роботи братніх секцій, внесли ряд конкретних пропозицій щодо її поліпшення.

Історичне значення I Всесвітнього конгресу МОДР полягає в тому, що він своєчасно мобілізував модрівські секції на боротьбу проти фашизму та імперіалістичної війни, яка готувалася, на завоювання широких трудящих мас. Наступні за конгресом події підтвердили правильність прийнятих ним рішень.

Боротьба проти фашизму особливо загострилася після встановлення гітлерівської диктатури у Німеччині. Керуючись рішеннями конгресу Міжнародної організації допомоги борцям революції, її братні секції й особливо МОДР СРСР під керівництвом Комуністичної партії в наступні роки зуміли вписати нові героїчні сторінки в історію інтернаціональної пролетарської солідарності, взявши активну участь у поданні допомоги жертвам фашизму та реакції, зокрема, трудящим Іспанії в період національно-визвольної війни 1936—1939 рр. і т. п.

³² Там же.

³³ Там же.

³⁴ Цит. за кн.: Аврус А. И. МОПР в борьбе против террора и фашизма, 1922—1939. — С. 199.

РАДИ — ОРГАНІЗАТОРИ ТРУДЯЩИХ МАС УКРАЇНИ
НА БОРТЬБУ ПРОТИ КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНИХ ВИСТУПІВ
У 1919 р.

В. М. УСТИМЕНКО (Київ)

В роки громадянської війни серед найважливіших політичних і економічних проблем, які вирішувала пролетарська держава, першочергового значення набувала організація боротьби з різного роду контрреволюційними виступами в тилу Червоної Армії. У той час, коли молода Радянська республіка відстоювала свою незалежність у боротьбі з іноземними інтервентами, сили внутрішньої контрреволюції, зокрема українські буржуазні націоналісти, створювали в тилу Червоної Армії куркульські банди, організовували антирадянські заклоти, диверсії, вели погромну агітацію, здійснювали терористичні акти щодо партійних і радянських працівників.

З перших днів перемоги соціалістичної революції Радянська влада стала твердо і послідовно проводити у життя політику захисту країни Рад від замахів бандитів, змовників, спекулянтів і саботажників. Ленінська теза: «Всяка революція лише тоді чого-небудь варта, коли вона вміє захищатися»¹—була взята на озброєння партійними та державними органами, які докладали значних зусиль для організації боротьби з контрреволюційними виступами проти Радянської влади.

Важлива роль у цій справі належала Радам робітничих і селянських депутатів. Під керівництвом партії більшовиків вони в центрі і на місцях виконували величезну за масштабами, надзвичайно складну за характером організаційну та ідеологічну роботу. Першочергове завдання Рад полягало у забезпеченні міцного революційного порядку в тилу Червоної Армії, оскільки без цього неможлива була перемога на фронті.

Навесні 1919 р., коли спроби міжнародного імперіалізму задушити Радянську владу на півдні України зазнали поразки, вороги революції вдалися до нових методів боротьби. Серед них особливе місце відводилося куркульським заклотам. «Міжнародна буржуазія,—відзначалося у передовій газети «Вісті»,—придумала проти нас ще одне знаряддя боротьби, яке становить ще більшу небезпеку, ніж денікінська армія. Це ті куркульські виступи, які дезорганізують наш тил, заважають проводити мобілізації і створюють в країні продовольчі труднощі»².

Контрреволюційні виступи в тилу Червоної Армії відволікали з фронту регулярні військові частини, даючи можливість білогвардійським військам зосереджувати на окремих ділянках фронту переважаючі сили. Тому боротьба з буржуазно-націоналістичними і анархо-махновськими виступами була однією з найважливіших умов перемоги на зовнішніх фронтах.

Найбільш небезпечними антирадянськими заклотами в той період були контрреволюційні виступи отаманів Зеленого і Григор'єва. Отаман Зелений, член партії незалежників, банди якого загальною кількістю близько 2500 чол. були розташовані в районі Трипілля, підняв заколот проти Радянської влади. 25 березня 1919 р. Рада Народних Комісарів України оголосила Зеленого поза законом³.

Спочатку його банди оперували в районі Трипілля—Обухова—Германівки—Кагарлика. Оголосивши мобілізацію, Зелений значно збільшив свої сили. На початку травня чисельність його загонів досягла 12 тис.

¹ Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок 22 жовтня 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 116.

² Вісті (Київ).— 1919.— № 90.— 14 лип.

³ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.): Сб. документов и материалов. — Киев, 1962. — С. 184.

чол.⁴ Це дало йому можливість поширити руйнівні напади також на частину лівобережних районів України.

У зв'язку із заколотом отамана Зеленого активізували свою антирадянську діяльність інші бандитські угруповання на території України. Особливо небезпечними були банди Соколовського, Струка і Павлушенка, які оперували на півночі Київської губернії. Підтримані Зеленим, вони мали намір наприкінці квітня захопити Київ⁵.

Отже, у кінці квітня — на початку травня 1919 р. становище в Київській губернії було надзвичайно напруженим. Квітневий 1919 р. Пленум Центрального Комітету КП(б)У розглянув питання про боротьбу з контрреволюційними виступами проти Радянської влади. В резолюції «Куркульська контрреволюція і завдання партії» підкреслювалося, що внутрішня контрреволюція, прикриваючи свою погромно-шовіністичну суть більшовицькою фразеологією, є однією з найбільших ставок буржуазії у боротьбі за повалення Радянської влади. Пленум прийняв рішення мобілізувати всі сили партійного і державного апарату республіки на боротьбу з контрреволюційними виступами. Резолюцією пленуму партійні організації зобов'язувалися відрядити максимальну кількість робітників для розгортання політичної роботи на селі⁶.

2 травня 1919 р. начальник тилового району Київського військового округу видав наказ всім військовим частинам і радянським органам, розташованим в районі заколоту, якнайшвидше ліквідувати банди Зеленого, Соколовського, Струка і Павлушенка⁷. 8 травня спільними діями піхотних частин та пароплавів Дніпровської флотилії основні сили отамана Зеленого були розсіяні.

Регулярні частини Червоної Армії та органи Радянської влади на місцях вжили рішучих заходів для остаточного придушення заколоту⁸. 26 липня 1919 р. Київський губвиконком на спільному засіданні з комітетом оборони міста прийняв постанову, якою перед органами Радянської влади висувалося завдання: «...а) оголосити район Трипілля в стані облоги; провести у вказаному районі мобілізацію всього чоловічого населення від 18 до 45 років, виділивши з них частину куркулів як заложників; в) використати там існуючу силу для здійснення обшуків з метою збирання зброї»⁹. Виконкоми місцевих Рад Київської та частини Полтавської губернії проводили широку роз'яснювальну роботу серед населення, розкривали контрреволюційну сутність куркульських виступів. Так, з'їзд Рад Радомишльського повіту звернувся до населення із закликом взяти активну участь у боротьбі з бандитизмом. Кременчуцький повітвиконком, мобілізувавши робітників і селян на боротьбу з отаманом Зеленим, організував для них військове навчання. Активна діяльність у цьому напрямі велася Золотоніським повітвиконкомом. Його члени та депутати Ради проводили роз'яснювальну роботу серед населення та військових частин, забезпечуючи таким чином бойову готовність військ у боротьбі з бандитизмом¹⁰.

У той час, коли трудящі республіки вели боротьбу проти контрреволюційного виступу отамана Зеленого на Київщині, заколот проти Радянської влади на Херсонщині підняв отаман Григор'єв, який тоді

⁴ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине.— М., 1966.— С. 220.

⁵ Центр. держ. арх. Рад. Армії (далі—ЦДАРА), ф. 25880, оп. 1, спр. 252, арк. 26, 51 зв., 79 зв.

⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 52.

⁷ ЦДАРА, ф. 25860, оп. 1, спр. 371, арк. 11.

⁸ Там же, ф. 25880, оп. 1, спр. 342, арк. 14.

⁹ Центр. держ. арх. Жовтн. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління (далі—ЦДАЖР) УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 13, арк. 22.

¹⁰ Парт. арх. Ін-ту історії партії (далі—ПА ІП) при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 63, арк. 6; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 218, арк. 47; ф. 5, оп. 1, спр. 19, арк. 2.

командував 6-ю українською радянською дивізією. Маючи у своєму розпорядженні військові сили (близько 1600 штиків, 1000 шабель, 60 гармат, 10 бронепоездів¹¹), він намагався захопити важливі стратегічні центри: Катеринослав, Київ, Харків.

Відмовившись виконати наказ радянського командування перекинути дивізію на Румунський фронт, отаман Григор'єв 7 травня 1919 р. на мітингу в Єлисаветграді оголосив свій «універсал», закликаючи український народ до повстання проти Радянської влади. Заколотникам вдалося захопити значну територію, в тому числі Миколаїв, Херсон, Єлисаветград, Олександрію, Катеринослав, Кременчук. Вони учиняли масові розстріли комуністів та працівників радянських установ, тероризували місцеве населення, нападали на залізничні станції, виводили з ладу залізничні колії, телеграфні й телефонні лінії¹².

Зрадницький виступ Григор'єва створював загрозу тилу радянських військ у Донбасі, які утримували натиск білогвардійської армії Денікіна. Влітку 1919 р. командуючий Українським фронтом В. О. Антонов-Овсієнко писав В. І. Леніну: «Виступ Григор'єва відіграв вкрай тяжку роль для нас, тому що ми не тільки втратили більшу частину дивізії, а й змушені були ослабити підтримку Південному фронту — 4 полки 2-ї дивізії, більша частина 3-ї армії, один кавалерійський та 2 піхотні полки 2-ї армії були відтягнуті проти Григор'єва. Григор'євщина порвала нашу підтримку Південному фронту»¹³.

Як тільки стало відомо про контрреволюційний виступ Григор'єва, ЦК КП(б)У розробив ряд заходів щодо його ліквідації. Вже на другий день куркульського заколоту місцеві партійні організації одержали наказ вжити всіх можливих заходів для його придушення¹⁴. На загальних зборах комуністи приймали рішення про мобілізацію членів партії на боротьбу з григор'євщиною. За скороченою програмою добровольці проходили військову підготовку, з них формувалися комуністичні бойові загони¹⁵.

Однак цього було недостатньо. Обстановка вимагала негайного втручання частин регулярної армії. 11 травня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони затвердила Народного комісара внутрішніх справ республіки К. Є. Ворошилова командуючим Харківським військовим округом. А для боротьби із заколотом радянське командування організувало три бойових групи військ — Харківську, Київську та Одеську¹⁶.

Трудящі республіки із гнівом зустріли звістку про зраду Григор'єва. «По всіх містах України, — писала газета «Більшовик», — в Харкові, Одесі, Катеринославі, Костянтинограді повстання Григор'єва викликало обурення робітників та червоноармійців. На мітингах приймаються резолюції негайно мобілізувати всіх для того, щоб роздушити Григор'єва»¹⁷.

Ради, як і партійні організації республіки, відігравали роль бойових центрів, навколо яких гуртувалися революційні сили для боротьби проти заколотників. Вже 10 травня ЦВК Рад і Рада робітничо-селянської оборони України оголосили Григор'єва поза законом. Губвиконкомам пропонувалося негайно вжити всіх заходів для організації трудящих на боротьбу проти контрреволюціонерів. У той же день ЦК КП(б)У

¹¹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 153, арк. 111.

¹² Там же, спр. 267, арк. 79.

¹³ Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 30.

¹⁴ Дубровский С. Григорьевщина // Война и революция. — 1928. — № 5. — С. 91.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 95, арк. 46, 50; Берестов С. Во дни григорьевщины // Пятая годовщина Октябрьской революции. — Екатеринослав, 1921. — С. 207.

¹⁶ Щусь О. И. Создание и деятельность Харьковского военного округа в 1919 г. // Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны. — Киев, 1986. — С. 139.

¹⁷ Більшовик (Київ). — 1919. — № 26. — 13 трав.

надіслав усім парторганізаціям телеграму із закликом мобілізувати всі місцеві сили для ліквідації григор'євської авантюри¹⁸. 12 травня на об'єднаному засіданні Київської губернської Ради і бюро профспілок була заслухана інформація про заколот Григор'єва. У постанові, прийнятій на ньому, наголошувалося на необхідності діяльної участі усіх трудящих в масовій боротьбі проти григор'євців¹⁹. Того ж дня відбулося об'єднане засідання Харківської міської Ради, правління профспілок і фабзавкомів, на якому було вирішено провести мобілізацію робітників в Харківській та частині Донецької губернії²⁰.

Мобілізація трудящих на боротьбу з григор'євщиною пройшла успішно. Так, з 15 травня по 2 червня на мобілізаційні пункти Харківської губернії з'явилось понад 330 чол. Серед них не лише робітники, а й багато студентів і службовців²¹.

В організації мобілізаційної роботи велике значення мав призов на боротьбу з григор'євщиною членів виконкомів та депутатів Рад. Так, коли відповідно до постанови екстреного засідання Миколаївського повітвиконкому на Херсонщині почалася організація бойових загонів для боротьби з бандами Григор'єва, члени всіх виконкомів першими приходили на мобілізаційні пункти. В Новомосковському повіті на Катеринославщині зусиллями виконкомів було організовано загін чисельністю 500 чол., переважна більшість якого були членами виконкомів та депутатами Рад²². У Слов'янськському повіті Донецької губернії також були організовані й відправлені на григор'євський фронт загони з представників волосних та міських виконкомів²³.

Величезна робота по мобілізації трудящих на боротьбу з куркульським заколотом була проведена в другій половині травня Радами та виконкомами Полтавської губернії. Виконуючи наказ Полтавської міської Ради і Ради профспілок від 14 травня 1919 р., виконком організував мобілізацію на григор'євський фронт робітників — членів союзу «Металіст» м. Полтави, Гадяцький повітвиконком — 80% комуністів повіту, Лубенський — створив «пролетарський загін з комуністів і робітників-добровольців». Мобілізація робітників віком від 18 до 40 років була оголошена також Прилуцьким повітвиконкомом²⁴. Успішно проходила мобілізація добровольців на боротьбу з григор'євщиною в Мелітопольському повіті Таврійської губернії. «Села добровільно мобілізуються, — повідомляв кореспондент Бюро української преси (БУП), — вже зформовано перший мелітопольський радянський батальйон. Добровольці прибувають щоденно»²⁵.

В результаті успішного наступу груп військ Кременчуцького та Катеринославського напрямів і частин 3-ї Української армії 23 травня 1919 р. головні сили Григор'єва було розбито. Сам Григор'єв з невеликою групою бандитів відійшов на лівий берег Дніпра в район діяльності махновських частин.

Одночасно з придушенням контрреволюційного заколоту отамана Григор'єва Радянська влада вела боротьбу і з анархо-махновськими виступами. «Вся згряя провокаторів, яка крутилась біля григор'євського штабу, — відзначала передова газети «Вісті», — направляла його злочинну діяльність, перебралась до штабу анархо-бандита Махна. Оголивши фронт і давши змогу козачим бандам по-звірячому вирівзувати донецьких

¹⁸ История Украинской ССР. В 10 т. — Киев. — Т. 6. — С. 443.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 267, арк. 55—56.

²⁰ Известия (Харьков). — 1919. — № 111. — 13 мая.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 12; Більшовик (Київ). — 1919. — № 30. — 17 трав.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 167, арк. 74; Гражданская война на Екатеринославщине (1918—1920): Документы и материалы. — Днепропетровск, 1968. — С. 124.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 105, арк. 231—232; спр. 106, арк. 72.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 63, арк. 16; спр. 65, арк. 4 зв., 5; ф. 5, оп. 1, спр. 241, арк. 11, 16, 17, 87.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 112, арк. 50.

робітників, партизан Махно зі своєю дивізією вдався до грабежу і приступив до організації змови проти влади робітників та селян»²⁶.

Вступивши до Червоної Армії, Махно фактично не виконував розпоряджень Радянського уряду, постійно підкреслював свою самостійність. Демагогічні, псевдореволюційні вимоги, які відбивали зазіхання дрібнобуржуазних елементів на найважливіші принципи демократичного централізму і диктатури пролетаріату, знайшли відображення в резолюції «3-го Гуляй-Пільського районного з'їзду», скликаного махновським штабом 10 червня 1919 р.²⁷ Характеризуючи резолюцію з'їзду, газета «Известия» писала, що вона була сповнена «наймерзотнішою, найшаленішою агітацією проти Радянської влади, проти III з'їзду Рад, проти армійської дисципліни... Можливо собі уявити, яку чудову послугу добровольчій армії подасте ця резолюція, розмножена і поширена серед селян прифронтової смуги»²⁸.

«Військово-революційна рада» Махна постановила скликати 15 червня «черговий надзвичайний з'їзд» Гуляй-Пільського району, мотивуючи це рішення недовірою Радянському уряду. 6 червня 1919 р. на засіданні Ради робітничо-селянської оборони України була прийнята постанова, згідно з якою заборонялося скликання цього з'їзду, а вибори делегатів вважались незаконними²⁹.

Ради на місцях підтримали рішення Ради Оборони. Так, на скликаному на початку червня 1919 р. загальному засіданні Олександрівського міського і повітового виконкомів було прийнято таку постанову: «Проектуемий з'їзд вважати за такий, що суперечить Конституції УРСР. Від відправки делегатів на такий з'їзд утриматись і пояснити волосним і сільським виконкомам про незаконність з'їзду. Наказати їм делегатів на з'їзд не посилати»³⁰.

На засіданні Новомосковського повітвиконкому Катеринославської губернії 10 червня була прийнята резолюція, яка характеризувала з'їзд в Гуляй-Полі як контрреволюційний. На засіданні було вирішено «заборонити проведення з'їзду»³¹. Рішення про необхідність посилення боротьби проти анархо-махновщини, яка є «головним фактором розкладу Червоної Армії», прийняв на своєму засіданні 10 червня Харківський губвиконком³².

З початком антирадянських виступів Зеленого і Григор'єва вся збройна контрреволюція активізувала свою діяльність, сконцентрувавшись біля них і діючи з ними заодно. Тільки у першій половині травня 1919 р. на території України було зареєстровано 28 збройних виступів куркулів³³.

Найчастіше куркульські виступи відбувалися в Катеринославській губернії — безпосередньо в зоні діяльності банд отамана Григор'єва і антирадянської агітації анархо-махновщини. «З часу появи григор'євщини, — відзначав у травні 1919 р. кореспондент БУП, — в губернії дуже поширився бандитизм. Нападаючи на села, зграї бандитів грабують і вбивають мирних громадян. В селі Лошкарівка Катеринославського повіту з'явилась банда в 70 чоловік. Захопивши будинок волосної самоохорони, вони арештували і розстріляли 4 чоловіки, серед яких були члени виконкому»³⁴.

Одночасно із збройною боротьбою проти Радянської влади куркульські банди вели шалену антирадянську агітацію. В окремих районах

²⁶ Вісті (Київ).— 1919.— № 63.— 12 черв.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 266, арк. 268.

²⁸ Известия (Харьков).— 1919.— № 97.— 25 апр.

²⁹ Большевик (Київ).— 1919.— № 48.— 11 черв.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 105, арк. 226—227.

³¹ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 19, арк. 48.

³² Там же, ф. 1738, оп. 1, спр. 116, арк. 127—128.

³³ Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 г. // Летопись революции.— 1928.— № 2.— С. 106.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 109, арк. 186.

республіки контрреволюційні елементи, користуючись недостатньою політичною свідомістю частини селянства, підпорядковували своєму впливу середняків, а іноді й бідноту. Так, характеризуючи політичну обстановку в Чернігівській губернії, газета «Известия» влітку 1919 р. відзначала, що контрреволюційні елементи «всюди ведуть посилену протирадянську агітацію і пропаганду і відсталі маси села підкоряються цій агітації тільки тому, що їм немає звідки знати правду. Вони не знають, що робиться в іншому повіті, в іншому селі»³⁵.

Для дискредитації органів Радянської влади і дестабілізації радянського тилу внутрішня контрреволюція вдавалася до поширення брехливих чуток про діяльність радянських установ, виступала серед робітників і селян з антирадянською агітацією, щоб зірвати мобілізацію до Червоної Армії.

Все це вимагало від органів Радянської влади напруження всіх сил і розробки заходів, спрямованих на припинення антирадянської агітації. Одним з найважливіших завдань Рад у той період було систематичне проведення в життя заходів, які мали підвищити політичну свідомість селянства. У передовій газети «Більшовик» відзначалася необхідність освіти селянства: «...Потрібно розкрити йому очі на дійсні завдання Радянської влади. І потрібно це зробити так, щоб він про це був проінформований з першоджерел, а не з чуток на базарах від петлюрівських посередників»³⁶.

Організація агітаційно-пропагандистської роботи серед населення була однією з форм діяльності Рад у справі мобілізації трудящих на боротьбу з контрреволюційними виступами. «У нас завжди дві зброї,— підкреслювала в своєму виступі 12 травня на засіданні Харківської Ради Нарком пропаганди УРСР О. М. Коллонтай,— зброя і пропаганда. Ми повинні використовувати те і інше»³⁷.

У середині травня 1919 р. ЦВК Рад України надіслав усім виконкомом телеграму, в якій відзначалося, що поширення бандитизму і контрреволюційних виступів безпосередньо пов'язані з розповсюдженням «брехливих чуток про суть діяльності Радянської влади». У зв'язку з цим Центральний Виконавчий Комітет прийняв рішення направити частину відповідальних працівників радянських установ для агітаційної роботи на місця. З цією метою місцевим виконкомом наказувалося вивільнити 1/3 своїх членів³⁸.

Виконуючи розпорядження Радянського уряду, Ради розпочали агітаційно-масову роботу серед населення. 11 травня на пленумі Одеської Ради було прийнято постанову, якою визначалися конкретні заходи щодо мобілізації трудящих на боротьбу із заколотом Григор'єва. Одним з головних завдань пленум вважав здійснення агітаційної роботи на місцях. Усі радянські установи, всі партійні організації зобов'язувалися організувати «пропагандистські сили і надати їх в розпорядження виконкому». Завдяки посиленій агітаційній роботі на підприємствах Одеси на боротьбу з отаманом Григор'євим було мобілізовано близько 5 тис. робітників³⁹.

Рішення про відправку агітаторів у повіт для пояснення населенню суті контрреволюційних виступів було прийнято 20 травня на засіданні Гадяцького виконкому на Полтавщині. А вже через 5 днів організовано і відправлено на боротьбу з григор'євськими заколотниками загін добровольців, в якому налічувалося 188 чол.⁴⁰

У середині червня Миколаївська міська Рада організувала агітаційний загін з працівників відділу пропаганди виконкому, до якого

³⁵ Известия (Чернигов).— 1919.— № 114.— 17 июля.

³⁶ Більшовик (Київ).— 1919.— № 25.— 11 трав.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 105, арк. 36.

³⁸ Вісті (Київ).— 1919.— № 43.— 16 трав.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 107, арк. 140—143.

⁴⁰ Известия (Гадяч).— 1919.— № 69.— 28 мая.

згодом приєдналися 80 робітників з підприємств міста. Представники агітзагону проводили роз'яснювальну роботу серед населення, брали активну участь у перевиборах до місцевих Рад, створювали комбідни та партосередки. За короткий час загonom було розповсюджено 100 тис. листівок і підготовлено ще 300 тис.⁴¹

Формуючи агітаційні загони та експедиції, Ради приділяли велику увагу їх соціальному складу. Зокрема, за рішеннями пленуму Одеської губернської Ради, повітвиконкому, союзу профспілок та фабзавкомів, для агітаційної роботи в губернії партійні та радянські органи обирали по одному представнику від 20 чоловік партійної організації та по одному від 50 чоловік профспілкової організації⁴².

Характерною була діяльність агітзагону Охтирського повітвиконкому. В період з січня по квітень 1919 р. його члени в селах повіту влаштували 74 мітинги на такі теми: «Червона Армія та її завдання», «Буржуазія та пролетаріат», «Завдання Радянської влади», «Що таке Радянська влада?». Силами агітзагону було організовано 44 комбідни, 17 хат-читалень⁴³.

Значна робота була проведена агітзагонами виконкомів Чернігівської губернії. Наприклад, в Кролевецькому повіті у кінці червня — на початку липня 1919 р. для боротьби з куркульською пропагандою повітвиконком організував агітзагін, який в період з 20 червня по 15 липня влаштував 25 мітингів, провів 3 з'їзди: комбідів, земвідділів волвиконкомів і представників комун та артілей. У волостях Сосницького повіту агітзагonom також проводилися мітинги, організовувалися партійні осередки й культурно-просвітні гуртки, школи грамоти⁴⁴.

Навесні 1919 р. в ряді сіл під Києвом діяли петлюрівські агітатори, які розповсюджували безглузді чутки про «комунії», «комісарів», «переслідування православної церкви» і т. д., внаслідок чого 10 квітня 1919 р. у передмісті Києва — на Куренівці — спалахнув куркульський заколот. «Піднімаючи повстання проти Радянської влади, — підкреслювалось у повідомленні Київського губвиконкому, — вони виступили під огидними антисемітськими гаслами»⁴⁵.

З ініціативи губвиконкому вже 9 квітня в Києві було створено оперативний штаб по боротьбі з антирадянськими виступами, який очолили командуючий корпусом військ ВУЧК Ф. І. Ніколаєнко і голова Київської губчека І. З. Сорін. Радянські та партійні організації міста рішуче виступили проти заколотників. Голова ЦВК Рад Г. І. Петровський, голова губвиконкому А. С. Бубнов, Нарком внутрішніх справ К. Є. Ворошилов разом з робітниками та загонами ЧК брали участь у боротьбі з бандитами^{45-а}. В той же час біля Києва оперували збройні банди Струка і Батрака, які могли у будь-яку хвилину підтримати заколотників.

Після придушення куркульського заколоту на Куренівці, розгрому банд Батрака і зупинки просування струківців по Дніпру на Київ з метою відвернення подібних виступів був створений так званий «київський район», який охоплював частину Київського, Остерського і Переяславського повітів. Туди були направлені агітатори, які активно проводили роботу, «безперервно об'їжджаючи села, влаштовуючи мітинги, відкриваючи хати-читальні, скликаючи волосні з'їзди Рад»⁴⁶.

⁴¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 29, арк. 118; Известия (Николаев).— 1919.— № 46.— 19 июня.

⁴² Известия (Одесса).— 1919.— № 70.— 25 июня.

⁴³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 26.

⁴⁴ Там же, спр. 19, арк. 28—28 зв.; спр. 35, арк. 184 зв.

⁴⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919) : 36. документів і матеріалів.— К., 1962.— С. 454.

^{45-а} Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.: В 3 т.— К., 1968.— Т. 2.— С. 303; Голіченко В. Вартові революції.— К., 1966.— С. 33—37.

⁴⁶ ЦДАРА, ф. 25880, оп. 1, спр. 252, арк. 62 зв.

Однак обстановка в губернії залишалася напруженою. У звіті губвиконкому в кінці квітня підкреслювалось, що «по всій губернії розвинутий бандитизм і контрреволюційні повстання. Куркулі збираються бандами і тероризують населення. Банди чудово озброєні гвинтівками, кулеметами і навіть гарматами». При цьому бандити розповсюджували різні брехливі чутки щодо політики Радянської влади⁴⁷. Тому виконкоми організували агітаційні експедиції із своїх представників, які виїхали на місця.

За кожною експедицією в повіті був закріплений район, де вона несла повну відповідальність за політичне становище⁴⁸.

Велику роль у проведенні агітаційної роботи відігравали засоби масової інформації — брошури, газети, листівки. Тільки за період з 21 квітня по 19 червня у восьми повітах Волинської губернії було розповсюджено серед населення 58 127 брошур, 148 162 газети, 183 617 звернень, велику кількість листівок та плакатів⁴⁹. Улітку 1919 р., незважаючи на те, що в районі Бахмача на Чернігівщині оперували банди отамана Ангела, по всіх селах волості було розповсюджено 4 500 газет, 170 брошур, 800 плакатів, 900 звернень, в яких роз'яснювалася політика Радянської влади на селі, наголошувалося на необхідності зміцнення фронту і тилу, боротьби з куркульською агітацією, пропагандою й бандитизмом⁵⁰. Успішно проводили агітаційну роботу Ради в Київській губернії взимку 1919 р. Так, за два останні місяці року інформаційно-інструкторським підвідділом Радомишльського повітвиконкому було розповсюджено серед населення більш як 19 тис. газет і 5 700 примірників брошур⁵¹.

В боротьбі з контрреволюційною пропагандою і агітацією Ради водночас із проведенням агітаційно-масової роботи вдавалися й до більш суворих заходів. Так, Київський губвиконком в червні видав наказ, яким зобов'язав усіх завідуючих управліннями міліції негайно довести до відома населення, що «особи, які будуть розповсюджувати провокаційні чутки, будуть арештовуватись і передаватись до суду військово-революційного трибуналу як контрреволюціонери»⁵². У зв'язку з тим, що у Харкові поширились погромні заклики контрреволюціонерів до повалення Радянської влади і підтримки армії Денікіна, 17 травня губвиконком прийняв постанову «провести масові арешти буржуазії»⁵³.

Активно проводили боротьбу з контрреволюційною агітацією і пропагандою Ради Одеської губернії. Так, у першій половині червня в Білгородському повіті в зв'язку з наступом Денікіна місцева буржуазія почала поширювати провокаційні чутки і прокламації погромного характеру. Тому місцевий виконком видав розпорядження про проведення масових арештів буржуазії. Всього тоді було заарештовано близько 100 контрреволюціонерів⁵⁴.

На тих територіях, де було запроваджено воєнне становище, органи державної влади застосовували щодо контрреволюційних агітаторів найвищу міру покарання — розстріл. «Ніякої агітації проти Радянської влади зараз не може бути, — вказувалося у зверненні до населення губернії Чернігівського губвиконкому, — для осіб, які ведуть цю агітацію, є одна міра покарання — розстріл»⁵⁵.

⁴⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 240, арк. 73, 75; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 252, арк. 20.

⁴⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 56, арк. 20 зв., 12—12 зв., 20; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 11, арк. 111.

⁴⁹ ЦДАРА, ф. 25880, оп. 1, спр. 56, арк. 43.

⁵⁰ Там же, спр. 55, арк. 168.

⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 12, арк. 22—22 зв.

⁵² Більшовик (Київ).— 1919.— № 56.— 20 черв.

⁵³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 106, арк. 13—14.

⁵⁴ Там же, спр. 117, арк. 131.

⁵⁵ Известия (Чернігов).— 1919.— № 117.— 20 люня.

Організація боротьби проти внутрішньої контрреволюції в тилу Червоної Армії вимагала значних сил. Тільки в Київську губернію на боротьбу з бандами було відправлено понад 14 тис. червоноармійців, у Подільську — 3 тис. Всього ж влітку 1919 р. на «внутрішньому фронті» діяло близько 21 тис. червоноармійців, 20 гармат і 140 кулеметів⁵⁶.

Буржуазно-націоналістичні та анархо-махновські виступи проти Радянської влади зазнали поразки. Спільними зусиллями частин Червоної Армії та органів державної влади — Рад — контрреволюційні заклоти були придушені.

Безпосередні організатори боротьби з контрреволюційними виступами, Ради проводили в життя відповідні партійні та урядові директиви, відповідали за політичну обстановку на місцях. Губернські, повітові та волосні Ради розглядали всі питання, які були пов'язані з ліквідацією контрреволюційних виступів у тилу Червоної Армії, здійснювали велику мобілізаційну, організаторську, агітаційно-пропагандистську роботу серед населення, залучаючи його до активної боротьби проти контрреволюції.

⁵⁶ Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини.— К., 1979.— С. 37.

ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНОМУ СКЛАДІ ОФІЦЕРСЬКОГО КОРПУСУ В РОСІЇ (1914—1917 рр.) *

А. О. БУРАВЧЕНКОВ (Київ)

Велика Жовтнева соціалістична революція підтвердила висновок В. І. Леніна про те, що не можна встановити диктатуру пролетаріату без залучення військ на бік повсталого народу¹. Значну роботу в цьому плані проводила серед солдатських мас й офіцерського корпусу армії більшовицька партія. Основними напрямками діяльності більшовиків серед офіцерства були ретельний аналіз специфіки його становища в умовах капіталізму, вивчення закономірностей зрушень, що відбувалися в його середовищі, визначення форм і методів роботи в різні періоди підготовки та проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Встановлення чисельності офіцерського корпусу в 1914—1917 рр. та визначення його соціального складу має важливе методологічне і науково-практичне значення для вивчення революційного руху в армії і на флоті. В радянській історіографії це питання висвітлено ще недостатньо. Певне уявлення про становий склад командних кадрів напередодні першої світової війни дають матеріали «Воснно-статистического ежегодника армии за 1913 г.» (Пг., 1915) (табл. 1).

Таким чином, офіцерський корпус сухопутних військ був переважно дворянським. Представники генералітету на 9/10, старші офіцери майже на 3/4 і молодші офіцери трохи більш, як на 1/2 були вихідцями з дворян. Як видно з таблиці, в армії дворяни становили 54,68% усього офіцерського складу. Проте ці дані не зовсім точно відбивають питому вагу дворянства серед командних кадрів сухопутних військ, оскільки до складу армії в даному випадку не включені козацькі частини, які становили окремих рід військ (табл. 2).

* Дану публікацію слід розглядати як продовження повідомлення «Про чисельність офіцерського корпусу збройних сил Росії напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції» // Укр. іст. журн.— 1985.— № 11.— С. 46—52.

¹ Див.: Ленін В. І. Уроки московського повстання.— Повне збір. творів.— Т. 13.— С. 349.

Таким чином, процент дворянства серед козачих офіцерів досягав 36,44%. З урахуванням цих даних, дворяни становили 53,58% офіцерського корпусу сухопутних військ²⁻³. Однак при визначенні питомої ваги дворянства в офіцерському корпусі збройних сил Росії ця цифра не остаточна, оскільки даних про соціальний склад командних кадрів військово-морського флоту на той час ми не маємо.

Таблиця 1. Становий склад офіцерського корпусу армії (1913 р.) * (без козачих військ)

Категорії офіцерського складу	Загальна кількість	Дворяни	Почесні громадяни	Духовенство	Купецтво	Колишні податні стани ***
		% **	%	%	%	%
Генерали	921	89,26	6,08	1,19	0,54	2,93
Штаб-офіцери	6456	72,60	10,55	3,72	1,90	11,23
Обер-офіцери	34 084	50,35	15,68	3,51	2,71	27,75
Разом	41 461	54,68	14,70	3,36	2,58	24,68

* Военно-статистический ежегодник армии за 1913 г.— С. 200—202.

** Проценти підраховано автором.

*** До їх складу входили міщани, селяни і козаки.

Таблиця 2. Становий склад офіцерського складу козачих військ (1913 р.) *

Категорії офіцерського складу	Загальна кількість	Дворяни	Почесні громадяни	Духовенство	Купецтво	Колишні податні стани ***
		% **	%	%	%	%
Генерали	27	85,19	—	—	3,70	11,11
Штаб-офіцери	265	56,56	10,58	3,79	1,13	27,94
Обер-офіцери	2356	33,63	9,51	3,74	5,05	48,07
Разом	2648	36,44	9,52	3,70	4,65	45,69

* Военно-статистический ежегодник армии за 1913 г.— С. 200—202.

** Проценти підраховано автором.

*** До їх складу входили міщани, селяни і козаки.

Частка дворянства у командних кадрах різних родів військ була неоднаковою. Так, в артилерії вона становила 72%, в кавалерії—76%, в інженерних частинах — 80%, а у найбільш масовому роді військ — піхоті — 43%⁴.

Буржуазна частина офіцерства значно поступалася за чисельністю дворянській і суттєвої ролі при визначенні його політичного обличчя в той період не мала. Привертає увагу збільшення серед офіцерства вихідців з колишніх податних станів. Однак все це не змінювало класової сутності офіцерського корпусу. Молоді офіцери, які походили з буржуазних, різночинських і дрібнобуржуазних верств населення, займали лише нижчі щаблі військової командної ієрархії. Вони повинні були підпорядковуватися неписаним законам замкнутої кастової організації, що неминуче приводило їх до становища виконавців волі і провідників політики дворянської частини командного складу.

Тенденція до чисельного зростання і внутрішньої диференціації інтелігенції в передвоєнні роки знайшла свій вияв серед усіх її загонів, у тому числі й серед військових. Саме в той період починається значне розширення соціальної бази офіцерства. Воно збільшується в роки першої світової війни через те, що значні кількісні зміни неминуче приводили до якісних зрушень в офіцерському середовищі. Крім того,

²⁻³ Підраховано автором.

⁴ Кочаков Б. М. Состав Петроградского гарнизона в 1917 г. // Ученые записки ЛГУ.— 1956.— № 205.— Вып. 24.— С. 83; Протасов Л. Г. Солдаты гарнизонов Центральной России в борьбе за власть Советов.— Воронеж, 1978.— С. 27.

в зв'язку з гострою потребою у командних кадрах уряд скасував станови обмеженості при прийомі у військово-учбові заклади *.

Відсутність необхідних архівних документів не дає змоги простежити весь хід зміни соціального складу офіцерського корпусу до 1917 р. Зробити це можна лише в загальних рисах. Важливу роль у цьому відіграють дані про станову належність юнкерів військових училищ. За даними Головного управління військово-учбових закладів (ГУВУЗ), у 1913 р. вона була такою (в %) ⁵:

Діти потомствених дворян	19,78
—>— особистих дворян	23,10
—>— осіб духовного звання	3,08
—>— козаків	9,26
—>— купців і міщан	16,21
—>— селян	16,29
—>— іноземних підданих	0,29
—>— почесних громадян	11,29

Значний інтерес, порівняно з даними 1913 р., становлять матеріали про соціальний склад юнкерів військових училищ на 1 січня 1916 р. ⁶

Діти потомствених дворян	1149	10,67 %
—>— особистих дворян	625	5,80 %
—>— осіб духовного звання	956	8,88 %
—>— купців	233	2,16 %
—>— міщан	2256	20,95 %
—>— селян	3686	34,23 %
—>— козаків	777	7,22 %
—>— іноземних підданих	4	0,04 %
—>— почесних громадян	1082	10,05

Таким чином, за два роки (1914—1915 рр.) значно скоротилася серед юнкерів питома вага дітей потомствених дворян (на 9,11%) і особистих (на 16,30%). Зменшилася також частка дітей іноземних підданих (на 6,25%), козаків (на 2,04%). Разом з тим збільшився процент юнкерів з дітей осіб духовного звання (на 5,80%), зросла питома вага вихідців із селян (на 17,94%). Слід зазначити, що в 1913 р. в одній графі числилися купці і міщани, а коли кількість юнкерів з міщан зросла, то їх було виділено в окрему соціальну групу. У другій половині 1916 р. питома вага дітей потомствених дворян у загальному складі юнкерів військових училищ знизилася до 9%, а питома вага дітей селян і міщан зросла до 60% ⁷. Ця тенденція спостерігалася до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Лише незначна кількість військових училищ першої категорії ** зберігала до 1917 р. свою дворянсько-буржуазну кастовість. Так, соціальний склад Павлівського військового училища на 20 вересня 1917 р. характеризувався цифрами (в %) ⁸:

Потомствених і особистих дворян	30,30
духовного звання	3,67
почесних громадян	20,70
купців	3,30
міщан	18,31
ремісників	1,20
селян	19,82
козаків	—

* Слід зазначити, що тенденція до зниження загальноосвітнього рівня вступників у військово-учбові заклади намітилася ще до початку першої світової війни. Особи із закінченою середньою освітою рідко висловлювали бажання обрати військову професію. В 1913 р. не був забезпечений прийом у 21 військово-учлище. З метою поповнення некомплекту у п'яти піхотних і двох козачих училищах був створений додатковий курс, який відповідав сьомому класу середнього учбового закладу. Докладніше про це див.: Зайончковський П. А. Офицерский корпус русской армии перед первой мировой войной // Вопр. историн.— 1981.— № 4.— С. 22.

⁵ Кочаков Б. М. Указ. соч.— С. 80.

⁶ Підраховано автором.

⁷ Кочаков Б. М. Указ соч.— С. 81.

** Училища першої категорії комплектувалися переважно випускниками кадетських корпусів, які зберігали свій дворянсько-кастовий характер до Великого Жовтня.

⁸ Кочаков Б. М. Указ. соч.— С. 81.

Значний процент дворянства залишався і серед юнкерів кавалерійських училищ. Офіцери кавалерії становили особливу касту навіть серед офіцерів російської армії. У переважній більшості вони належали до заможних верств населення, а офіцери гвардійської кавалерії були вихідцями виключно з багатих дворянських сімей. Про це переконливо свідчать дані про соціальний склад юнкерів Миколаївського кавалерійського училища першої категорії й Єлисаветградського кавалерійського училища другої категорії * на 1 січня 1916 р.

Таблиця 3. Соціальний склад юнкерів Миколаївського та Єлисаветградського кавалерійських училищ на 1 січня 1916 р.

Соціальний склад юнкерів	Миколаївське кавалерійське училище		Єлисаветградське кавалерійське училище	
	кількість	%	кількість	%
Діти потомствених дворян	168	35,74	157	47,29
діти особистих дворян	32	6,81	60	18,07
діти осіб духовного звання	29	6,17	25	7,53
діти почесних громадян	27	5,74	24	7,23
діти купців	30	6,38	11	3,31
діти міщан	22	4,68	23	6,93
діти селян	18	3,84	21	6,33
діти козаків	144	30,64	8	2,41
діти іноземних підданих	—	—	3	0,90
Разом	470	100	332	100

Таблиця 4. Станова належність юнкерів ряду училищ на 1 січня 1916 р.

Соціальний склад юнкерів	Олександрівське військово-училище (Москва)		Олексіївське військово-училище (Москва)		І Київське військово-училище		Чугуївське військово-училище		Одеське військово-училище	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Діти потомствених дворян	106	6,83	71	6,16	15	2,90	2	0,22	23	5,39
діти особистих дворян	23	1,49	52	4,51	31	6,00	80	8,71	9	2,11
діти осіб духовного звання	232	14,96	78	6,77	48	9,30	82	8,92	45	10,54
діти почесних громадян	180	11,61	167	14,50	24	4,65	40	4,35	61	14,28
діти купців	41	2,64	25	2,18	9	1,74	10	1,09	3	0,70
діти міщан	397	25,60	294	25,52	145	28,11	227	24,70	119	27,87
діти селян	570	36,75	462	40,10	225	43,61	473	51,47	165	38,64
діти козаків	1	0,06	3	0,26	19	3,69	5	0,54	2	0,47
діти іноземних підданих	1	0,06	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом	1551	100,0	1152	100,0	516	100,0	919	100,0	427	100,0

Починаючи з 1915 р., у переважній більшості військових училищ, насамперед піхотних, юнкери-дворяни становили незначні групи, тому суттєвої ролі у визначенні соціального складу вихованців військово-учбових закладів не відіграли. Це видно з даних про станову належність юнкерів ряду училищ на 1 січня 1916 р. (табл. 4).

Таким чином, офіцерів-дворян в армію в основному готували училища першої категорії (Пажеський корпус, Павлівське військово-училище і Ми-

* Училища другої категорії формувалися з осіб різних верств населення.

колаївське кавалерійське училища), а також кавалерійські училища другої категорії. В піхотних училищах питома вага дворянства, хоч і змінювалась у певних межах (з 10,67% в Олексіївському училищі (Москва) до 7,50% в Одеському), була значно нижчою від середнього показника в цілому. Разом з тим питома вага міщан і селян у піхотних училищах перевищувала середній рівень серед юнкерів військово-учбових закладів, підпорядкованих головному управлінню військово-учбових закладів.

Оскільки термін навчання в кавалерійських училищах * становив 8 місяців, а в піхотних **—4, питома вага дворянства в загальному щорічному складі поповнення офіцерського корпусу вихованцями військових училищ становила менше 16,47%, а питома вага вихідців з міщан і селянства була вищою 55,18% (тобто даних, наведених у таблиці про соціальний склад юнкерів військових училищ на 1 січня 1916 р.).

Зменшення питомої ваги дворянства в роки війни спостерігається і серед вихованців військово-морських училищ. Так, соціальний склад гардемаринів *** Морського інженерного училища на 1 січня 1915 р. має такий вигляд: ⁹

Таблиця 5. Соціальний склад гардемаринів Морського інженерного училища на 1 січня 1915 р.

Соціальний склад гардемаринів	кількість	%
Дітей дворян	12	6,42
—>— офіцерів і чиновників	51	27,28
—>— осіб духовного звання	4	2,14
—>— почесних громадян	23	12,30
—>— купців	3	1,60
—>— міщан	38	20,32
—>— селян	43	23,00
—>— нижніх чинів	4	2,14
—>— артистів імператорських театрів	2	1,07
—>— ремісників	3	1,60
—>— придворних службовців	1	0,53
—>— болгарських підданих	3	1,60
Разом	187	100,0

Даних про соціальний склад вихованців шкіл прапорщиків (термін навчання в них становив 4 місяці) в нашому розпорядженні немає. Проте не викликає сумніву, що дворянський прошарок серед них був незначним і переважали тут вихідці з буржуазних, різночинських та дрібнобуржуазних елементів. Це підтверджується тим, що школи прапорщиків піхоти, згідно з наказом № 82 (1916 р.) по військовому відомству, комплектувалися виключно стройовими солдатами з піхотних запасних полків, які пройшли учбову підготовку. При зарахуванні осіб у школи прапорщиків їх рівень освіти до уваги не приймався. Враховувалися насамперед участь у воєнних діях, нагородження георгіївським хрестом чи медаллю, поранення, контузія тощо. Тому в школи часто попадали люди, які не мали навіть необхідного освітнього мінімуму. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції, згідно з наказом по військовому відомству від 6 травня 1917 р., чин прапорщика надавався стройовим солдатам унтер-офіцерського звання, які «не мають

* Офіцерів для кавалерії готували 3 училища.

** Офіцерів піхоти готували 13 училищ і спеціальні класи Пажеського корпусу.

*** Гардемарин — звання, встановлене для вихованців військово-морських закладів.

⁹ Всеподданейший доклад по морскому министерству за 1914 год.— Пг. 1915.— С. 64.

прав за освітою, перебувають у стройових частинах військ, що беруть безпосередню участь у бойових діях...»¹⁰.

Контроль за комплектуванням військово-учбових закладів у роки війни здійснювало військове міністерство. Офіційно, для направлення осіб у школи прапорщиків необхідний був дозвіл від військового міністра. Так, 23 листопада 1915 р. військовий міністр генерал О. А. Поліванов дозволив вступ у школи прапорщиків 22 кандидатам. Серед них: 1 — закінчив ремісниче училище, 1 — земське початкове народне, 20 — освітнього цензу не мали. 27 листопада аналогічний дозвіл одержали 23 чол. Серед них: 1 — закінчив міське двокласне народне училище, 2 — народне училище, інші ніякої освіти не мали. 5 грудня 1915 р. такого дозволу були удостоєні 18 чол.¹¹

Оскільки набір у військово-учбові заклади дедалі збільшувався, то контроль над цим процесом виходив з відання військового міністерства. Так, генерал Адлерберг у грудні 1915 р. відзначав: «...Нижні чини часто, навіть не спитавши дозволу, вирушають тримати іспит. Внаслідок цього трапляються випадки, коли в прапорщики попадають нижні чини, які зовсім цього не гідні»¹².

Трохи відрізнялися за соціальним складом школи прапорщиків, що комплектувалися деякою мірою студентами вищих навчальних закладів. Спочатку вони проходили учбову команду в «студентських батальйонах» у Царицині (6-ротний склад на 1500 чол.) та у Нижньому Новгороді (4-ротний склад на 1000 чол.) і тільки після цього їх зараховували у школи прапорщиків. Загалом до червня 1917 р. з числа студентів було підготовлено 7429 офіцерів¹³. Виходячи з того, що рівень освіти певною мірою є показником соціального походження, питома вага дворянства серед студентів була вищою, ніж серед вихованців усіх видів військово-учбових закладів. Проте незначна кількість офіцерів, підготовлених з числа студентів, в цілому не впливала на загальну картину соціального складу випускників шкіл прапорщиків. Спробу визначити соціальні зрушення у складі офіцерства в 1914—1917 рр. зробив Л. Г. Протасов. Він вважає, що процент дворянства в офіцерському корпусі скоротився принаймні вдвічі і значно посилилася в його складі демократична течія¹⁴.

Вивчення соціальних зрушень у складі офіцерства в 1914—1917 рр., зроблене автором даного повідомлення, дає змогу стверджувати, що дворянство в офіцерському корпусі у 1917 р. становило менше 14%.

У той же час О. М. Іовлев вважає, що «більшість прапорщиків (близько 80%) за соціальним походженням належали до середньої і дрібної буржуазії та інтелігенції, але серед них були також й вихідці із селян і робітників»¹⁵. Можна погодитися з твердженням О. М. Іовлева, зробивши при цьому певні уточнення. По-перше, в даному випадку мова може йти лише про вихованців військових училищ, що цілком відповідає даним про становий склад юнкерів цих учбових закладів на 1 січня 1916 р. По-друге, не «більшість прапорщиків» (ті, хто одержав цей чин у 1914—1916 рр. стали у 1917 р. підпоручиками, поручиками, штабс-капітанами, а деякі навіть — капітанами), а більшість офіцерів воєнного часу належали у 1917 р. до буржуазних, різночинських і дрібнобуржуазних верств населення*. По-третє, не слід виділяти офіце-

¹⁰ Революционное движение в русской армии (27 февраля — 24 октября 1917 года) : Сб. документов. — М., 1968. — С. 591.

¹¹ Центр. держ. Військово-іст. арх. (далі — ЦДВІА) СРСР, ф. 2000, оп. 3, спр. 2174, арк. 76—77, 293—294, 567—568.

¹² Там же, арк. 979.

¹³ Там же, ф. 2015, оп. 1, спр. 4, арк. 5 зв.

¹⁴ Протасов Л. Г. Указ. соч. — С. 28—29.

¹⁵ Іовлев А. М. Деятельность КПСС по подготовке военных кадров. — М., 1976. — С. 36.

* Слід відзначити, що з часом точка зору О. М. Іовлева на соціальне обличчя офіцерського корпусу дещо змінилася. В праці «Ленинская политика привлечения

рів — вихідців із селян і робітників, як виключне явище. Вище автором показано, що міщани, до складу яких входили робітники і селяни, становили переважну більшість юнкерів як у школах прапорщиків, так і в піхотних військових училищах*. Так, у загальному складі командних кадрів латиських стрілецьких полків вихідці з міського і сільсько-пролетаріату становили близько 17%¹⁶. Щодо соціального обліку офіцерів воєнного часу, то є підстави стверджувати, що понад 90% з них були вихідцями із середньої й дрібної буржуазії, інтелігенції та службовців, робітників і селян.

Д. А. Гаркавенко встановив, що за час війни офіцерський корпус оновився на 7/8¹⁷. У зв'язку з цим автор даного повідомлення вважає не зовсім зрозумілим тлумачення дослідником характеру оновлення офіцерського корпусу. Можна говорити про його значне кількісне збільшення за роки війни. Щодо соціального оновлення командного складу, то оцінка його відповідним чином передбачає незмінну кількісну величину, а вона відсутня у даному випадку**.

Дослідники одностайно твердять, що значне кількісне збільшення в роки війни офіцерського корпусу привело до його соціального оновлення і що офіцерські посади під час війни стають масовими. Ця соціально-професійна категорія втрачає колишній переважно дворянський характер і поповнюється, головним чином, за рахунок вихідців з різночинських і дрібнобуржуазних верств населення.

Деякі дослідники вважають, що офіцерський склад флоту, на відміну від офіцерського складу армії, в роки війни в основному залишався таким, яким він був у довоєнний період. Причинами цього нібито були тривалий період підготовки морських офіцерів та незначні втрати в ході бойових дій¹⁸. З таким твердженням не можна погодитися. За роки війни командний склад флоту збільшився більш як на 4 тис. чол. Якщо на 1 січня 1917 р. до його складу входили 279 адміралів і генералів та 5916 офіцерів (всього 6195 чол.)¹⁹, то на жовтень того ж року у ньому налічувалося близько 7 тис. чол.***. Як бачимо, за роки війни

буржуазних військових спеціалістів в Красную Армию» («История и политика КПСС.— 1983.— № 1.— С. 7) він пише про те, що більш як на 80% обер-офіцерська частина командного складу «складалась в останній період світової війни з вихідців з буржуазних, дрібнобуржуазних і різночинських верств». Це більш відповідає дійсності.

* Цю особливість формування офіцерського корпусу у воєнний час відзначав Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков: «В ході війни, особливо у 1916 р. і на початку 1917 року..., внаслідок великих втрат офіцерський корпус комплектувався представниками трудової інтелігенції, грамотними робітниками і селянами, а також солдатами і унтер-офіцерами, які відзначились у боях»... (Воспоминання и размышления.— М., 1970.— С. 35).

¹⁶ Томан Б. А. За свободную Россию, за свободную Латвию (Латышские стрелки и красновардейцы в первый год Советской власти).— М., 1975.— С. 25.

¹⁷ Гаркавенко Д. А. Социальный состав вооруженных сил России в эпоху империализма // Революционное движение в русской армии в 1917 году : Сб. статей.— М., 1981.— С. 33.

** У праці Д. О. Метелиці (Борьба большевиков за солдатские массы в трех революциях: Историкограф. вопроса.— Харьков, 1984.— С. 64) допущена друкарська помилка, яка перекреслює висновок автора про суттєві зміни у соціальному складі офіцерського корпусу, оскільки за текстом він оновився не на 7/8, а на 7,8% (з посиленням на працю Д. А. Гаркавенко).

¹⁸ Хесін С. С. Моряки в борьбе за Советскую власть.— М., 1977.— С. 13—14; Хесін С. С. Октябрьская революция и флот.— М., 1971.— С. 28.

¹⁹ Центр. держ. арх. Військово-морського флоту (далі — ЦДА ВМФ) СРСР, архівосховище друкованих видань, «Секретний доклад о деятельности морского министерства за 1916 год».— С. 7.

*** Підраховано автором (ЦДА ВМФ СРСР, ф. 417, оп. 4, спр. 1937, арк. 28—28 зв.) С. С. Хесін вважає, що на 1 січня 1917 р. у складі флоту було 173 адмірала і генерали й 5916 офіцерів — всього 6089 чол. (Октябрьская революция и флот.— С. 24). Д. А. Гаркавенко наводить такі цифри: 209 генералів і адміралів та 5916 офіцерів — всього 6125 чол. (Партия, армия и флот в Февральской революции. Военная работа большевистской партии в период подготовки и проведения Февральской буржуазно-демократической революции 1917 г.— Л., 1972.— С. 42). Пізніше С. С. Хесін свою точку зору про чисельність командного складу флоту змінив. У пра-

офіцерський склад флоту значно зріс (за нашими підрахунками він збільшився на 57%).

Поряд з морським корпусом, який 11 вересня 1916 р. був перейменований у морське училище і морським інженерним училищем командні кадри для флоту в роки війни готували курси для гардемаринів флоту по морській і механічній частині (термін навчання 5 місяців), тимчасові окремі гардемаринські класи, школа прапорщиків флоту (термін навчання 4 місяці і комплектувалися вони з осіб, які закінчили мореходні училища та училища судових механіків торгового флоту), школа прапорщиків по адміралтейству (термін навчання 4 місяці), курси при школі прапорщиків флоту для підготовки офіцерів-спеціалістів по двигунах внутрішнього згорання (термін навчання 4—5 місяців). Контингент вихованців цих закладів багато в чому був схожий з контингентом вихованців піхотних військових училищ і шкіл прапорщиків, що суттєво змінило соціальний облік офіцерського складу флоту в Росії.

Процес проникнення в офіцерське середовище різночинських і дрібнобуржуазних елементів, який дедалі посилювався, турбував царський уряд і верхівку командування. В зв'язку з цим 31 січня 1916 р. був виданий наказ про призив на військову службу студентів. Новий військовий міністр Д. С. Шуваєв 12 травня 1916 р. дав розпорядження «не допускати прийому до шкіл прапорщиків осіб, які не відповідають вимогам офіцерської служби за родом їхніх занять до служби»²⁰. Проте це розпорядження не виконувалось, оскільки підготовка офіцерів досягла таких великих масштабів, що не могла базуватися лише на «бажаному для офіцерського середовища елементі»²¹. Тимчасово командує Туркестанським військовим округом генерал Ф. В. Мартсон занепокоєний наявністю в офіцерському середовищі «чужих йому за духом» елементів, у листі на ім'я військового міністра О. А. Поліванова від 13 січня 1916 р. пропонував не присвоювати випускникам шкіл прапорщиків офіцерського звання (на відміну від випускників військових училищ), а надавати їм офіцерський чин згідно з наказом командирів фронтових військових частин після відзначення в бойових діях²². Проте царський уряд був уже неспроможний стримати процес якісних змін в офіцерському корпусі. Особливі надії він покладав на його гвардійську частину. За роки війни соціальний склад гвардійського офіцера, дворянського по суті, майже не змінився. Полкові товариства офіцерів не допускали у гвардійські частини різнорідних елементів. До Лютневої революції навіть представники великої буржуазії рідко попадали у гвардію. Коли на початку 1917 р. розглядалася пропозиція про збільшення кількості гвардійських частин, що, безперечно, сприяло б переведенню в гвардію армійських офіцерів, інспектор військ гвардії протестував проти цього. Так, у доповідній записці, представленій царю, він мотивував свою позицію тим, що у гвардії «згуртованість офіцерського складу повинна бути абсолютною... На плечах гвардії, — попереджав інспектор, — крім загального для всієї армії обов'язку зломити і розгромити у нинішню війну впертого ворога — лежать ще особливі..., громадянські завдання. Розв'язання їх може бути пов'язане з великими труднощами і можливе лише при ідейній згуртованості офіцерів гвардії, як представників зв'язаного однорідним духом середовища»²³. Цар повністю погодився з доводами інспектора і 31 січня 1917 р. написав на доповідній записці таку резолюцію: «Принесуся повністю до думки

ці «Моряки в боротьбі за Советскую власть» (М., 1977.— С. 12) він стверджує, що на початку 1917 р. вона досягла 9,5 тис.

²⁰ ЦДВІА СРСР, ф. 1405, оп. 1, спр. 2, арк. 156 зв.

²¹ Там же, ф. 2000, оп. 3, спр. 2174, арк. 979.

²² Там же, спр. 2177, арк. 139.

²³ Там же, ф. 2013, оп. 1, спр. 18, арк. 152 зв., 153--153 зв.

інспектора військ гвардії і бажаю лишити гвардійську піхоту при сучасній її організації»²⁴.

Кількісні й якісні зміни офіцерського корпусу російської армії за роки війни привели до того, що він втратив свою одвічну кастовість, згуртованість і перетворився на конгломерат з представників усіх класів та прошарків суспільства, які дуже відрізнялися своїми політичними поглядами. На ґрунті соціальних відмінностей серед офіцерства росте взаємне недовір'я, ворожість, відчуженість між випускниками військових училищ і шкіл прапорщиків, між кадровими офіцерами та офіцерами воєнного часу, між фронтовиками і тиловиками, армійськими й гвардійськими офіцерами. У більш привілейованому становищі були вихованці військових училищ, ніж випускники шкіл прапорщиків. Це впливало на розмір матеріальної винагороди за службу, гарантувало швидше просування по службі як під час війни, так і після її закінчення.

Такий розподіл вихованців військово-учбових закладів викликав незадоволення серед юнкерів і випускників шкіл прапорщиків. Це питання неодноразово обговорювалося на засіданнях шкільних комітетів. Так, 7 березня 1917 р. шкільний комітет 2-ї Оранієнбаумської школи прапорщиків розглянув питання «Про зрівняння шкіл прапорщиків у правах з військовими училищами» і схвалив вважати «розподіл військово-учбових закладів на військові училища та школи прапорщиків не нормальним»²⁵. Аналогічні вимоги висували юнкери й інших шкіл.

Намагаючись запобігти розколу офіцерського корпусу, військовий міністр О. І. Гучков змушений був підписати в кінці квітня наказ про військовому відомству про зрівняння в правах випускників шкіл прапорщиків з випускниками військових училищ²⁶.

Не менш натягнутими були відносини між офіцерами воєнного часу і кадровим офіцерством. Становище молодих офіцерів було подвійним. Виділені в більшості своїй із солдатської маси, вони не встигли проникнутися кастовим духом і в цілому стояли ближче до солдатів, ніж кадрові офіцери. Останні вважали молодь «скороспілками», з презирством називали їх «шпаками», тобто цивільними особами, розглядали їх як тимчасовий в армії елемент.

Прихований антагонізм продовжував існувати між гвардійськими й армійськими офіцерами. Останні висловлювали незадоволення з приводу наявності у гвардійців ряду значних привілеїв при просуванні по службі, встановлених «Правилами о порядке осуществления преимуществ, высочайше дарованных в 5-й день октября 1915 г. строевым офицерским чином действующих армий, состоящим в частях армейской и гвардейской пехоты». Згідно з цими правилами гвардійським офіцерам при переході в армію підвищувався чин, а армійським — при переході в гвардію — знижувався. В гвардії був відсутній чин підполковника, тому капітани зразу ставали полковниками. Лише у вересні 1916 р. прирівнювались у правах до прапорщиків армійської піхоти прапорщики ополчення, які до цього перебували на становищі військових чиновників.

Обурення серед офіцерства викликала й пануюча в армії система просування по службі, коли враховувались не здібності до військової служби, досвід, особисті якості, а соціальне походження, родовід тощо. У березні 1917 р. військовий міністр О. І. Гучков з незадоволенням визнав: «Нерідко зв'язки, родство, протекція, всілякі особисті й корисливі спонукання були вирішальними моментами при просуванні по службі і під час призначення на найвідповідальніші посади»²⁷. Ці мотиви лишалися головними при доборі кандидатів на заміщення службових вакансій і після повалення самодержавства. Все це, звичайно, не

²⁴ Там же, арк. 150.

²⁵ ЦДВІА СРСР, ф. 302, оп. 1, спр. 15, арк. 4.

²⁶ Новая жизнь.— 1917.— 29 апр.

²⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 2152, оп. 2, спр. 303, арк. 311 зв.

сприяло консолідації офіцерського корпусу, а, навпаки, вело до руйнування колись надійної опори самодержавства.

Офіцерський корпус дедалі більше втрачав не тільки становий характер, а й кастовий дух. Це відзначали й сучасники. Влучну характеристику офіцерам 121-ї дивізії дав у липні 1917 р. командир 37-го армійського корпусу генерал Сулькевич у рапорті командуючому 5-ю армією Північного фронту генералу Данилову, коли писав, що «...склад офіцерів...—це механічна суміш осіб, одягнених в офіцерську форму, осіб різної освіти, походження, навчання, без взаємного зв'язку, для яких полк—постоялий двір»²⁸. Ця різка характеристика командного складу багато в чому збігається з поглядами на офіцерський корпус генералів Є. І. Мартинова, О. І. Верховського, О. О. Брусилова та інших²⁹.

Особливе занепокоєння у реакційної командної верхівки викликав переважаючий вплив різночинських елементів у середовищі офіцерів воєнного часу. «Кадрових офіцерів у частинах збереглася дуже незначна кількість, — зазначав у травні 1917 р. командир 1-го армійського корпусу генерал-лейтенант Лукомський (1 армія, Північний фронт), — а прапорщики і взагалі молоді офіцери в більшості випадків не є за своїм вихованням й освітою таким елементом, який може бути авторитетом для солдатів...»³⁰. Такої ж думки дотримувався і командир 11-го армійського корпусу генерал-лейтенант Гільчевський (VIII армія, Південно-Західний фронт). Він, зокрема, зазначав: «Багато офіцерів не на висоті свого становища, вони погані помічники командирів рот і батальйонів по впровадженню дисципліни»³¹.

Зовсім з інших позицій оцінювали результати соціального переродження офіцерського корпусу солдатські маси. Як відзначав у своїх спогадах Г. К. Жуков, «в середній... ланці офіцерського складу... на кінець війни було багато близьких солдату за духом і настроєм офіцерів. Таких командирів солдати любили, довіряли їм та йшли за ними у вогонь і воду»³².

Соціальне оновлення офіцерського корпусу армії й флоту охопило насамперед обер-офіцерську частину командного складу. Генералітет і штаб-офіцерський склад менше піддавалися «соціальній ерозії». Частково це пояснюється їхніми незначними втратами в роки війни. Із загальної кількості втрат командного складу на 1 січня 1917 р. (62 847 чол.) налічувалося 208 генералів і 3 368 штаб-офіцерів*. Після лікування певна частина з них повернулася у стрій. Оскільки генералами і штаб-офіцерами ставали лише офіцери довоєнного часу, які пройшли повний курс військово-учбових закладів, то на 1917 р. соціальний склад генералітету і штаб-офіцера майже не змінився. Таким чином, генералітет і верхівка офіцерського корпусу до того часу лишалися переважно дворянськими.

Як свідчать дані про соціальний склад юнкерів військових училищ, щодо обер-офіцерської категорії командного складу однозначне визначення його соціального обліку конче утруднене. В зв'язку з цим автор

²⁸ Революционное движение в русской армии (27 февраля—24 октября 1917 г.): Сб. документов.— С. 169.

²⁹ Мартынов Е. И. Царская армия в Февральском перевороте.— Л., 1927.— С. 29; Верховский А. И. На трудовом перевале.— М., 1959.— С. 175; Брусилов А. А. Мои воспоминания.— М., 1963.— С. 126—127.

³⁰ ЦДВІА СРСР, ф. 2031, оп. 1, спр. 1611, арк. 6.

³¹ Там же, ф. 2067, оп. 1, спр. 3805, арк. 91.

³² Жуков Г. К. Воспоминания и размышления.— С. 35.

* У статті Л. М. Спіріна (В. И. Ленин и создание советских командных кадров.— Военно-исторический журнал.— 1965.— № 4.— С. 11) допущена друкарська помилка. Не 368, а 3368 штаб-офіцерів втратив офіцерський корпус на 1 січня 1917 р. Див.: Россия в мировой войне 1914—1918 гг. (в цифрах).— М., 1925.— С. 31. Цю помилку з посиланням на статтю Л. М. Спіріна повторив й О. М. Іовлев.— Див.: Ленинская политика привлечения буржуазных военных специалистов в Красную Армию // История и политика КПСС.— 1983.— № 1.— С. 7.

вважає дещо спрощеною характеристику результатів соціального оновлення офіцерського корпусу в роки війни в книзі «Військові організації російського пролетаріату і досвід його збройної боротьби. 1903—1917» (М., 1974). У ній, зокрема пишеться, що «за дворянством зберігалися вищі командні посади, тоді як середній командний склад у більшості своїй формувався з буржуазії, а молодший — з різночинців (студенти, вчителі, дрібні чиновники)» (с. 163). У вузькі рамки даної схеми неможливо втиснути всю різноманітність соціального обліку командного складу. Поза полем зору авторів монографії лишилися офіцери — вихідці з робітників і селян. До того ж дані ГУВУЗу не підтверджують висновку про переважне формування середнього командного складу з буржуазії, а молодшого — з різночинців.

П. А. Голуб справедливо відзначає, що у довоєнний час «пануючі класи поставляли кадри для офіцерського корпусу, якому вручалась влада над армією...»³³. Щодо офіцерського корпусу у воєнний час, то вищенаведені дані свідчать про те, що командні кадри збройних сил формувались у той час не на вузькому привілейованому елементі, а на найширшій соціальній основі.

Суть соціального оновлення офіцерського корпусу полягала в тому, що він, лишаючись в цілому знаряддям дворянства, втрачав своє значення як монолітна опора царизму.

Зміна в роки першої світової війни соціального складу командних кадрів збройних сил Росії дає можливість пояснити причини переходу частини офіцерства на бік повсталого народу під час Лютневої буржуазно-демократичної революції, політичні погляди і поведінку окремих його прошарків у період підготовки й проведення Великого Жовтня.

³³ Голуб П. А. Большевики и армия в трех революциях.— М., 1977.— С. 16—17.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ КЛАСОВО-СТАНОВОЇ СТРУКТУРИ ФЕОДАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ В XIV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

В. О. ЩЕРБАК (Київ)

Питання про характер і взаємовідносини класів є одним з найважливіших у процесі пізнання розвитку суспільства. Дослідження його класової структури дає можливість глибше проникати в суть соціально-економічних, політичних та культурних перетворень, які відбувалися в ньому на різних історичних етапах.

Основи наукового розуміння класово-станового устрою в Росії у період феодалізму заклав В. І. Ленін. «... В рабському і феодальному суспільстві,— зазначав Володимир Ілліч,— відмінність класів фіксувалась і в становому поділі населення, супроводилася встановленням окремого юридичного місця в державі для кожного класу. Тому класи рабського і феодального (а також і кріпосного) суспільства були також і окремими станами»¹.

У період феодалізму класи об'єднували кілька станів. Зокрема, до складу панівного класу відносилися князі, бояри, шляхта, зем'яни, представники феодалізованої верхівки міського патріциату та вищого духовенства. Водночас кожний із станів мав особливі права і привілеї на землю, засоби й знаряддя виробництва, займав певне місце у

¹ Ленін В. І. Аграрна програма російської соціал-демократії // Повне зібр. творів.— Т. 6.— С. 293.

соціально-економічній та політичній сферах життя суспільства. У праці «Селянська війна в Німеччині» Ф. Енгельс писав про класи і стани князів, дворян, духовенства, міщан і селян, що, за його словами, «...становили надзвичайно хаотичну масу з дуже різноманітними потребами, які в усіх напрямках взаємно перехрещувались. Кожний стан стояв поперек дороги другому і був у невпинній, то прихованій, то відкритій боротьбі з усіма іншими»². Водночас до одного стану в окремих випадках могли входити групи й категорії населення, які фактично перебували на протилежних соціальних полюсах, належали до різних класів. Таким станом було, наприклад, українське козацтво.

Радянська історіографія досягла значних успіхів у дослідженні еволюції окремих класів-станів на Україні в період розвинутого феодалізму. У працях І. П. Крип'якевича, В. О. Голобуцького, І. Д. Бойка, П. В. Михайлини й ряду інших авторів розкрито соціально-економічне становище різних груп і категорій селянства, міщанства та козацтва на різних його етапах³. Багатий фактичний матеріал, який можна використати для характеристики панівних верств, міститься в монографії Д. І. Мишка⁴. Однак у теоретичному плані класово-станова структура тогочасного суспільства в системі феодальних відносин поки що розроблена недостатньо. В даному повідомленні увагу зосереджено на антагоністичних класах-станах — феодалах і селянстві.

В надрах феодалізму відбувався безперервний процес утворення нових станів та зміни їх кількісного і якісного складу. Особливо яскраво це видно на прикладі панівних верств, які користувалися найбільшими соціально-економічними та політичними правами. Так, у давньоруському суспільстві до класу-стану феодалів належали князі та бояри, привілейоване становище яких було юридично закріплене в «Руській Правді».

Великий князь був правителем класової держави. Він здійснював у ній внутрішнє управління та регулював зовнішньополітичні відносини. Його соціально-економічні функції визначалися його обов'язками як голови ієрархічно організованого панівного класу і водночас як найбільшого землевласника. Верховна влада князя на території князівства була відображенням власності феодальної держави на землю. У передачі волостей чи міст в управління, кормління* і володіння іншим феодалам реалізувалося його право на спадкове володіння «отчиною», вперше визначене на Любецькому з'їзді 1097 р.⁵ Із збільшенням кількості князівських дворів й поширенням вотчинного управління відбувалося зростання нечисленного, однак найбільш впливового у тогочасному суспільстві стану князів.

До другої групи панівного класу належали бояри. Вони поділялися на «князівських», які становили верхівку княжого двору, і «земських», що являли собою найбільш заможну знать інших давньоруських земель. Становище їх було неоднаковим, насамперед через походження⁶. Консолідація і зростання могутності боярства супроводжувалися значним нагромадженням у нього земельних багатств. Посиленню його суспільного впливу сприяла наявність збройних дру-

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 7.— С. 340—341.

³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— К., 1954.— 535 с.; Голобуцький В. А. Запорозьке казачество.— Київ, 1957.— 463 с.; Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI—першій половині XVII ст.— К., 1963.— 332 с.; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.).— К., 1975.— 260 с.

⁴ Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності.— К., 1963.— 292 с.

* Кормління — спосіб утримання призначених владою для управління окремими землями і волостями службових осіб («кормленщиків») за рахунок місцевого населення.

⁵ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку.— Л., 1926.— С. 247.

⁶ Грєсков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— С. 126.

жин, посідання ключових постів у князівському адміністративно-судовому апараті⁷.

Загарбання українських земель литовськими, польськими, угорськими та іншими феодалами в XIV—XV ст. призвело до зміни етнічного складу панивних верств. В ряди місцевої знаті, яка становила основну масу класу-стану феодалів і вела свій родовід від давньоруських династій — Хотетовських, Звенигородських, Четвертинських, Городецьких, Козек, Несвізьких, Острозьких та ін.⁸, — вливалася значна кількість представників іноземних соціальних верхів. Характерне для того періоду поєднання власності на землю з політичними правами щодо підданих послужило основою для остаточного утвердження васалітету, що ґрунтувався на особистій залежності одного феодала від іншого. Удільні та служилі князі й окремі бояри одержували від великого князя (короля) землі, будучи сеньйорами дрібніших феодалів.

Зростання феодального землеволодіння відбувалося і за рахунок самовільного захоплення нових ділянок, насамперед общинних. Через певний час на прохання феодала вони затверджувалися урядовими інстанціями за новим власником. Аналогічний процес був характерним для всіх європейських країн середньовічної епохи. «...Франкські королі, — писав Ф. Енгельс, досліджуючи феодальні відносини у Франції, — заволоділи величезними земельними просторами, які належали всьому народу, особливо лісами, щоб потім роздавати їх як подарунки своїй придворній челяді, своїм воєначальникам, єпископам і абатам. Таким способом вони заклали основу пізнішого великого землеволодіння дворянства і церкви»⁹.

Потреба державі у військовій силі зумовила швидке зростання боярства. Поряд з невеликою частиною найбагатшого прошарку основну масу його становили дрібні феодалі, насамперед нащадки князівських дружинників¹⁰. Фактично відбувалася зміна станового значення боярства, його переродження у майже виключно служилу категорію населення. Боярами ставали також міщани, слуги знатних вельмож. Вони одержували від великого князя та феодалів у володіння землі з людьми, що їх населяли, сіножаті, ліси, а також права на мисливство та рибальство. Умови пожалувань мали диференційований характер. В кожному конкретному випадку вони залежали від становища феодала, розміру земельної ділянки, строку, на який вона давалася, тощо.

Документальних джерел про правове та службово-майнове становище боярства збереглося дуже мало. Так, у грамоті від 8 грудня 1507 р., виданій польським королем Сигізмундом I київським боярам, вказувалося, що суд над ними повинен здійснюватися лише місцевими феодалами, причому холопи не мали права виступати на процесі свідками¹¹. Боярам гарантувалося право розпоряджатися спадковим володінням і вільно виїжджати за кордон. Вони звільнялися від деяких повинностей на користь замку.

Близькими до бояр за становищем у суспільстві були земляни. Цей феодальний стан виник на Україні наприкінці XIV ст., коли за певні військові заслуги князі почали виділяти незначні земельні наділи не в тимчасове, а у спадкове володіння. Вже з середини наступ-

⁷ Свердлов М. В. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.— Л., 1983.— С. 200—202.

⁸ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год.— Киев, 1868.— С. 1—2; Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982.— С. 90.

⁹ Енгельс Ф. Марка // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 19.— С. 327.

¹⁰ Черепнин Л. В. Вопросы методологии исторического исследования.— М., 1981.— С. 77.

¹¹ Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1848.— Т. 2.— С. 34 (далі — АЗР).

ного століття в результаті нових пожалувань земляни почали перетворюватися у великих землевласників. Так, грамотою від 21 травня 1431 р. князь Свидригайло пожалував маєток у Початинцях на Брацлавщині землянину К. Микулинському¹². Такі ж грамоти на Подні прові та Волині одержали від великого князя Олександра в 1498 р. 1499 р. і 1501 р. земляни Ф. Блищанович, Г. Васкевич та І. Лабунський¹³.

Згодом з різних категорій соціальних верхів суспільства — бояр князів, землян та ін. — склався єдиний привілейований стан — шляхта до рук якої перейшла вся повнота влади. Поширення шляхетства відноситься до другої половини XIV ст., коли королівська Польща захопила західноукраїнські землі (Галичину). Шляхтич мав прав вільно розпоряджатися своєю землею — дарувати, заповідати, заставляти чи продавати її, відбуваючи при цьому тільки військову службу. Населення його маєтку підпорядковувалося доменіальній владі і лише через неї входило у стосунки з державою¹⁴. Перший привілей, що надав окремі права феодалам литовського походження, насамперед боярам, які переходили в католицьку віру, був виданий великим князем литовським, польським королем Ягайлом 20 лютого 1387 р. В ньому, зокрема, вказувалося, що «кожен лицар або боярин, які прийняв католицьку віру, і його нащадки — законні спадкоємці — мають і будуть мати повну і всіляку можливість володіти, тримати користуватися, продавати, відчужувати, міняти, віддавати, дарувати згідно своєї доброї волі і бажання, замки, волості і двори, й усе, чим володів би по батьківській спадщині, як володіють і користуються на підставі однакових прав у інших землях королівства Польського»¹⁵.

Новий привілей 1447 р. узаконив поширення шляхетства на основну масу феодалів українського походження. За ними закріплювалося право спадкового володіння земельними багатствами. Залежні селяни звільнялися від виконання державних повинностей, крім участі у спорудженні оборонних об'єктів¹⁶. Уряд фактично передавав їх у повне розпорядження феодалів, які юридично діставали необмежені права на своїх підданих.

Певна частина феодалів, зокрема боярства, змогла здобути шляхетські права шляхом пожалувань. Так, на початку XVI ст. вони були надані боярам П. Полутовичу, Г. Жостеру, Г. Дерковичу¹⁷, А. Малишевському, Мартину і Матвію Ланенковим, М. Волосовичу та ін.¹⁸.

Важливим кроком у дальшому розширенні привілеїв українських феодалів стало видання Судебника 1468 р., за яким шляхта звільнялася від підлеглості місцевим судам і залишалася залежною лише від великокнязівського¹⁹. Остаточно шляхетські права дістали законодавче оформлення в 1-му Литовському статуті 1529 р. Доги привілеїв шляхти являли собою лише імунітетні грамоти, які мали підтверджуватися новим князем (королем) після вступу його на престол. Статут фактично встановив існування одного привілейованого стану. Тільки шляхтичі користувалися правами свободи й недоторканності особи, непорушності володіння спадковими і придбаними маєтками, вільно розпоряджатися ними в межах, передбачених законом, звільнялися

¹² Грамоты великих князей литовских.— С. 6—9.

¹³ Там же.— С. 21—23, 32—34.

¹⁴ Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в. — М., 1894.—С. 26—27.

¹⁵ Zbiog praw litewskich od roku 1389 do roku 1529.— Poznań, 1841.— Т. I.— С. 1—2.

¹⁶ АЗР.— СПб., 1846.— Т. 1.— С. 76.

¹⁷ Акты, издаваемые комиссией для разбора древних актов в Вильне.— Вильно 1897.— Т. 24.— С. 8—11.

¹⁸ Там же.— С. 14, 21, 22, 29, 30.

¹⁹ АЗР.— Т. 1.— С. 82, 83.

від податей і повинностей, крім військової, мали правові повноваження щодо залежного населення.

Кількісному зростанню шляхетства за рахунок феодалів українського походження сприяла жалувана грамота великого князя від 17 червня 1563 р. Православну шляхту вона зрівняла у правах з католицькою²⁰.

Шляхетство, як й інші стани, не було однорідним. В його середовищі вже у XV ст. виділилися великі землевласники-магнати, зокрема, Острозькі, Заславські, Глинські, Сангушки, Немировичі, Рожинські, Дашкевичі, та ін., володіння яких виходили за адміністративні межі окремих староств і воєводств²¹.

Нерівність між основною масою шляхти і її верхівкою була закріплена в статтях 1-го Литовського статуту. До магнатів належали насамперед «княжата» та «пани хоруговные», які посилали своїх воїнів до державного війська не під повітовою хоругвою, «в котором повете сūt осели», а під власною²². Саме вони становили переважну більшість великокнязівської ради. В другій половині XV ст., наприклад, до її складу входили відомі на той час можновладці Гольшанські, Радзивіловичі, Остиковичі, Гаштольди, Саковичі, Кунцевичі, Ходкевичі та ін.²³ Магнати становили також переважну більшість членів шляхетського сейму в XVI — першій половині XVII ст.

Отже, в процесі відмежування шляхетства від інших соціальних груп населення, який до середини XVI ст. в основному вже завершився, відбулася переномінація привілейованого класу. Якщо раніше для характеристики землевласника вживалися терміни «князь», «боярин», «землянин» чи «шляхтич», то відтоді найбільш поширеним став «шляхтич». Титули князів залишилися за магнатами, а термін «землянин» поступово зникає. Невелика частина українських бояр зуміла здобути шляхетські права, інші пішли на службу до магнатів або стали козаками. Переважна ж їх більшість поселялася на панських землях, втрачала своє привілейоване становище і згодом перетворювалася на залежних селян.

Основним виробником матеріальних благ у феодалному суспільстві було селянство. В період розвинутого феодалізму відбувалося перетворення вільних селян-общинників, які сплачували данину на користь держави, в пригноблених, безправних кріпаків. Завдяки економічному поневоленню та позаконотичному примусу, а також урядовим пожалуванням смерди поступово потрапляли в феодалну залежність. Майнова нерівність селянства зумовила появу нових соціальних груп у його складі (за правовим статусом — данників, тяглих, положих, непохожих і т. д.). Данники, наприклад, володіли державною землею і вважалися вільними людьми. Вони сплачували грошові та натуральні податки — «данину», відбували інші повинності. Однак їхня свобода не гарантувалася державним законодавством. Якщо феодал за жалуваною грамотою одержував їх разом із землею, данники не мали права захищати свої володіння, а змушені були визнати свою підлеглисть новому господарю. Решта їх перебувала під владою урядових чиновників-воєвод, старост і т. д. Селяни-данники згадуються в багатьох великокнязівських жалуваних грамотах, описах земель, судових документах. Про значну їх кількість серед інших категорій населення свідчить люстрація Київської землі 1552 р. Так, у с. Соколче з 25 селян данників налічувалося 20, у с. Ходорково — 7 з 12, а в с. Антонів — 19 з 20²⁴.

²⁰ АЗР.— СПб., 1848.— Т. 3.— С. 119—120.

²¹ Мишко Д. І. Назв. праця.— С. 42—53.

²² Временник Московского общества истории и древностей российских.— 1854.— Кн. 18.— С. 13 (далі — Временник МОИДР).

²³ Любавский М. Литовско-русский сейм.— М., 1900.— С. 348, 349.

²⁴ Архив ЮЗР.— Киев, 1890.— Ч. 7. Т. 2.— С. 2, 3.

Державними землями, які переходили у спадок на підставі звичаєвого права, користувалися і тягли селяни. Вони, як правило, проживали недалеко від великокнязівських маєтків та замків, виконували там у визначені дні або ж періодично тяглу роботу — орали, збирали врожай тощо. В другій половині XV ст. лише до Київського замку були приписані 10 навколишніх сіл, у тому числі Гуляники, Почуйкове, Скочищев, Головчани та ін.²⁵ До іншої категорії тяглих належали селяни, які перебували у тимчасовій залежності від феодала. Останній одержував за службу від великого князя у користування на кілька років волость чи окремі села. Розміри повинностей селян визначалися урядовими грамотами. Проте новий господар, як правило, примушував підданих працювати на себе в значно більшому обсязі. Отже, тягли селяни перебували на перехідному становищі від державних до закріпачених.

Окрему групу становили похожі і непохожі селяни, свобода яких була ще обмеженою. Похожий мав право з дозволу феодала переселятися з одного місця на інше з умовою повернення панові двору, половини врожаю, кількох кіп грошей, розрахування з усіма державними повинностями і т. д. Непохожі фактично були прикріплені до землі феодала і позбавлені права змінювати місце проживання.

До проміжної категорії селян, відомої ще з давньоруських часів, відносилися закупи і рядовичі. Закупом називали селянина, який ішов на службу для відпрацювання боргу. Закупництво мало кілька видів: примусове, коли кредитор силою змушував боржника служити собі, вільне, якщо селянин добровільно переходив на службу до кредитора, і урядове — при видачі боржника згідно судового вироку²⁶. Рядовичі поселялися за домовленістю на землях феодала і при відбуванні повинностей деякий час користувалися окремими пільгами.

Певну частину сільського населення, яка шукала постійного чи тимчасового притулку при дворах заможних селян або феодалів, становили сусідки, підсусідки, коморники. Відсутність землі змушувала їх найматися і виконувати різноманітні роботи на користь господарів. Незначними ділянками при замках та панських маєтках користувалися городники²⁷. З часів Давньої Русі існував прошарок людей, які не мали ніякої особистої свободи. Це — дворові люди і слуги, яких називали невільниками, або хлопами. Проте їх кількість поступово скорочувалася. Адже феодали мали більший зиск від експлуатації селян, наділених землею.

Фактичне прикріплення різних груп селянства до землевласників відбувалося значно раніше, ніж видавалися офіційні загальнодержавні кодекси. Протягом XIV—XV ст., за урядовими жалуваними грамотами, тисячі селян разом із землями перейшли у володіння князів, шляхти і магнатів. Так, про це прямо свідчить одна з них, підписана великим князем Вітовтом у 1414 р. «Мы, великий князь Витовт, — сказано в ній, — дали есмо его нашу грамоту Бедриху, што держить от нас два селищи, одно Сволочигачи, а другое Верх Болваня у Смотрицкой волости (Поділля.— В. Щ.)»²⁸. Селяни передавалися у спадкове володіння феодала з правом розпоряджатися ними на його власний розсуд. «Тыи люди, што у Тулинах, — говоритьсь в грамоті київського удільного князя Семена Олександровича, виданій у 1457 р. С. Скипорі, — штобы его были послушны как то господарю своего»²⁹. Аналогічний документ у 1496 р. було видано С. Можайському на право володіти Черніговом, Стародубом, Гомелем, Карачевом «с людь-

²⁵ Мишко Д. І. Назв. праця.— С. 127.

²⁶ Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV—XVI ст. // Университетские известия.— 1863.— № 10.— С. 10.

²⁷ Мишко Д. І. Назв. праця.— С. 153—159.

²⁸ АЗР.— Т. 1.— С. 32.

²⁹ Южнорусские грамоты.— Киев, 1917.— Т. 1.— С. 166.

ми даними и тяглыми, и со всеми платы и доходы, и з землями и з водами, ... вечно, ему и его жоне, и их детям»³⁰.

Найбільш радикальні зміни в становищі селянства відбулися в XVI — першій половині XVII ст. Розвиток товарно-грошових відносин стимулював розширення феодалами власного господарства з метою збільшення виробництва продукції для продажу її на ринку. Оскільки фільварки могли давати прибутки за рахунок безплатної праці кріпаків, у правах феодалів щодо розпорядження землею як у своїх маєтках, так і селянською мали статися зміни. «Основна ознака кріпосного права та, — писав у зв'язку з цим В. І. Ленін, — що селянство (а тоді селяни становили більшість, міське населення було дуже слабо розвинене) вважалося прикріпленим до землі, — звідси пішло й саме поняття — кріпосне право. Селянин міг працювати певну кількість днів на себе на тій ділянці, яку давав йому поміщик; другу частину днів селянин-кріпак працював на пана»³¹.

Основні форми експлуатації селянства були чітко зафіксовані вже в 1-му Литовському статуті, який відбивав інтереси панівного класу. Узаконивши монопольну власність на землю, він надав широкі можливості для позаекономічного примусу підданих, для посилення їх кріпосної залежності. В цьому документі набули дальшого розвитку окремі положення «Руської Правди», звичаєве право литовського, білоруського і українського народів, а також інші правові норми. Статут узаконив різноманітні форми залежності селянина від феодала. До розряду невільників — холопів, челяді, дворових — належали військовополонені, народжені від рабів, видані по суду позивачу за злочин і ті, хто взяв шлюб з особою, що перебувала в рабстві. Іншу групу залежних людей, яка поповнила ряди кріпаків, становили закупи. В кожному конкретному випадку умови закупництва визначалися взаємною домовленістю. Проте в разі її відсутності статутом передбачалася норма відробітку (15 грошей)³².

Основна маса селян (як державних, так і приватних) в статуті іменувалася «людьми підданими», «мужиками». Вони звільнялися від «дани плачення и податку сребщиною ... и от всяких беремён повозовых, которые подводами зовут, и от везенья камня, дерева, або дров ку паленю плиты и вапна на города наши, от кошения сена от наших справедливых работ», крім участі в лагодженні доріг, мостів і замків³³. Отже, право встановлювати розміри і кількість повинностей надавалося самому феодалу, що, звичайно ж, супроводжувалося свавіллям і посиленням гніту. «Як тільки селянин ставав кріпаком, — писав Ф. Енгельс, — а цього останнього юристи, що виходили з римського права, прирівнювали до римського раба, пан-поміщик ... вимагав тепер від селянина відробітків у необмежених розмірах, скільки, коли і де йому заманеться»³⁴.

Великий вплив на відносини між експлуататорами і експлуатованими справило надання статутом права феодалам вільно розпоряджатися землею залежних селян. Отже, останні втратили можливість купувати чи продавати її, як це відбувалося протягом століть на основі звичаєвого права, коли верховним її власником виступала феодальна держава. За новим положенням, подібні операції не могли проводитися без дозволу землевласника. В противному разі селянин позбавлявся ділянки разом з посівом, якщо він був.

Процес дальшого закріпачення українського селянства відбивали статті 2-го Литовського статуту 1566 р., якими не лише регулювалися

³⁰ АЗР.— Т. 1.— С. 163.

³¹ Ленін В. І. Про державу // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 70.

³² Временник МОИДР.— 1854.— Кн. 18.— С. 90.

³³ Там же.— С. 10.

³⁴ Енгельс Ф. До історії пруського селянства // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 237.

норми відносин у суспільстві, не передбачені попереднім кодексом, а й вносилися істотні доповнення в цілий ряд питань. Окремі положення нового законодавства стосувалися такого важливого аспекту, як майнові права, а також значення показань свідків на суді. Цей статут підтвердив відсутність особистої свободи у селян. Так, коли шляхтянка виходила заміж за простого чоловіка (селянина), вона втрачала право на земельну спадщину³⁵. Ще з часів звичаєвого права селяни могли вільно передавати іншому власнику бортне дерево. За новим законом, подібні операції суворо заборонялися («от того часу хто бы с подданных наших князских панских и земенских дерево бортное за границу панов своих отдавал и яким колвек обычаем в чужие руки заводил, таковой мает горлом каран быти») так само, як і пограбування бортей³⁶. В багатьох випадках селяни могли виступати свідками в майнових і кримінальних справах, крім тих, що стосувалися встановлення меж між панськими маєтками, а також потрав посівів, вирубки лісів і т. д. Отже, феодалі цілком відмежовувалися від підданих там, де справа стосувалася їхнього основного багатства — землі.

Новий наступ феодалів на соціальні права селян зафіксував 3-й Литовський статут 1588 р. Його поява була зумовлена важливими соціально-економічними змінами в історії Великого князівства Литовського, зокрема фактичним його підпорядкуванням, в тому числі й України, Речі Посполитій, а також інтенсивним розвитком фільваркового господарства. Намагання феодалів одержувати якнайбільші прибутки від експлуатації зайнятого у сільськогосподарському виробництві населення призвело до узаконеного переведення в кріпацтво навіть найбільш безправних його категорій — невільників та слуг. Так, статутом передбачалося, що «челядь невольная и тех дети потомки полонеников мають быти осаживаны на землях...»³⁷. Регламентування всіх повинностей приватновласницьких селян остаточно затверджувалося за шляхтою. Крім того, феодалі дістали право розпоряджатися не лише майном кріпаків, а й їхнім життям, а також піддавати їх різноманітним формам стягнення і покарання. Закріпачені селяни повністю потрапили в юрисдикцію доменіального суду своїх панів. «Будет вольно и теперь каждому пану,— наголошувалося в статуті 1588 р.,— подданого своего непослушного... скарать»³⁸. Це положення давало можливість феодалам чинити будь-яке свавілля щодо своїх підданих, поведінка яких могла розцінюватися як непокора.

В розділі XII статуту зазначалося, що лише «похожий чаловек», тобто селянин, який мав право вільного відходу з землі феодала, вважався вільним, поки «не засидел земской давности» (проживання протягом 10 років) і не відкупився 10 копами грошей. На той час цією сумою визначалася вартість одного середнього селянського господарства разом із землею. В протилежному разі селянин перетворювався в «непохожого», або кріпака³⁹. Отже, в статтях цього статуту кріпосне право дістало остаточне юридичне оформлення.

Залежних селян можна було продати, подарувати, успадкувати чи орендувати разом із землею і повинностями. Лише для державних селян розміри панщини і інших відробітків встановлювалися на Україні королівською адміністрацією.

Велику роль у прикріпленні селян до землі відіграла також аграрна реформа 1557 р.— так звана «Устава на волоки». В її статтях було чітко сформульоване право на землеволодіння, визначалися розміри панщини («тяглым людям с каждое волоки по два дни на неделю» і, крім того, чотори дні толоки влітку), а також платежів,

³⁵ Временник МОИДР.— 1855.— Кн. 23.— С. 109.

³⁶ Там же.— С. 146.

³⁷ Временник МОИДР.— 1854.— Кн. 19.— С. 346.

³⁸ Там же.— С. 49.

³⁹ Там же.— С. 340.

що залежали від родючості землі⁴⁰. Процес втягування феодалів у товарно-грошові відносини спонукав їх реорганізувати свої господарства за волоочною системою для розширення земельних угідь і дальшого закріпачення селян.

Безправне становище українських селян у першій половині XVII ст. досить влучно охарактеризував французький інженер Г. Боплан. «Селяни тут надзвичайно бідні,— писав, зокрема, він,— бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кінями і працею власних рук. Крім того, залежно від розміру наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед великоднем, зеленими святами і на різдво... Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям»⁴¹.

На Північній Буковині, що з XIV ст. перебувала під владою молдавських господарів, поширювалося волоське право, за яким селяни юридично залишалися особисто вільними, але виконували феодалні повинності, що дедалі збільшувалися. Процес закріпачення селян завершився там з виданням «Уложення Василя Лупула» 1646 р.⁴² В аналогічному становищі перебували й селяни Закарпаття, що зазначали гніту як власних, так і угорських феодалів. За королівським декретом 1351 р., лише феодали мали право на володіння землею, а селяни за користування нею змушені були платити десяту частину врожаю і виконувати різноманітні роботи. В XV ст. панщина становила в краї 2—4 дні на тиждень, а подекуди досягала навіть 6 днів⁴³. Населення Галичини відробляло на пана 14 днів на рік (як у королівських, так і в приватних маєтках)⁴⁴. За постановою польсько-шляхетського сейму 1520 р. панщина зросла до одного дня на тиждень, а в середині XVI ст.— до 3—5 днів.

Отже, еволюція класу-стану селянства на Україні в XIV—першій половині XVII ст. супроводжувалася обмеженням його прав і закріпленням як основного виробника матеріальних благ за землевласниками. В результаті якісних зрушень у розвитку тогочасного суспільства змінилося й соціальне становище панівних верств. З'явився єдиний привілейований стан — шляхта. Загострення антагоністичних суперечностей між двома основними класами-станами проявлялося в різних формах антифеодалної боротьби, кульмінаційними моментами якої були селянсько-козацькі повстання кінця XVI—першої половини XVII ст. та визвольна війна українського народу 1648—1654 рр.

⁴⁰ АЗР.— Т. 3.— С. 76.

⁴¹ Гійом Левассер де Боплан. Опис України // Жовтень.— 1981.— № 4.— С. 57.

⁴² История Молдавской ССР.— Кишинев, 1965.— Т. 1.— С. 100.

⁴³ Лелекач М. М. Процес закріпачення закарпатського селянства в XIV—XV ст. // Наук. зап. Ужгород. держ. ун-ту.— Т. 29.— С. 8.

⁴⁴ Линниченко И. А. Указ. соч.— С. 202.

СХІДНА ЄВРОПА В АНТИРАДЯНСЬКІЙ СТРАТЕГІЇ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

О. Г. ІВАНОВ (Краснодар)

«Найгостріша проблема, що стоїть перед людством, — підкреслюється у новій редакції Програми КПРС, — це проблема війни і миру»¹. В умовах зростаючої агресивності міжнародного імперіалізму,

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 162.

насамперед його цитаделі — США, боротьба СРСР за міцний мир та роззброєння, всебічне і взаємовигідне співробітництво держав з різним суспільним ладом одержує підтримку всіх прогресивних демократичних сил, зацікавлених в усуненні загрози термоядерної війни.

Саме імперіалізм винний у розв'язанні двох світових війн, під час яких загинули десятки мільйонів людей. У їх підготовці активну участь брали й правлячі кола Великобританії.

Увагу дослідників привертає дипломатична боротьба напередодні другої світової війни, зокрема позиція правлячих кіл Англії у той час. Реакційна буржуазна історіографія, фальсифікуючи справжні причини виникнення війни, зображує політику «умиротворення» фашистських держав, що її проводили Англія та Франція при підтримці США, як надкласове явище, відірване від соціально-економічних і політичних основ буржуазного суспільства².

Грубому спотворенню у працях багатьох буржуазних авторів піддаються основні принципи і миролюбний характер радянської зовнішньої політики. Широкого розголосу на Заході набула версія про «прагнення» Радянського Союзу у 30-ті роки викликати зіткнення між ворогуючими угрупованнями капіталістичних держав³. Ця фальшива версія породжує не менш відірваний від дійсності висновок про «незацікавленість» СРСР у створенні системи колективної безпеки⁴.

У даній публікації зроблено спробу проаналізувати антирадянську спрямованість у діяльності уряду Н. Чемберлена в критичний період історії — від укладення Мюнхенської угоди 1938 р. до початку другої світової війни. У зв'язку з цим мається на увазі дослідити ряд питань, що викликають значний інтерес, проте поки що недостатньо висвітлених у радянській історичній літературі. Це насамперед: антирадянський фактор у контексті взаємовідносин Англії, Франції, Польщі та Румунії; реальний зміст англо-французьких гарантій щодо країн Східної Європи; закулісна дипломатія Лондона по «умиротворенню» фашистських агресорів.

Мюнхенська імперіалістична змова, яка вирішила долю Чехословаччини, стала кульмінацією політики «умиротворення». Після цієї змови загроза нової світової війни стала ще реальнішою, а можливості її відвернення значно погіршилися. Англія та Франція, погодившись при підтримці США на розчленування Чехословаччини, розраховували направити фашистську агресію на Схід і викликати зіткнення Німеччини з СРСР.

Після підписання Мюнхенської угоди антирадянська тенденція у зовнішній політиці західних держав стала ще більш помітною: у Лондоні і Парижі відкрито підкреслювали, що не бажають мати з Союзом РСР нічого спільного. В Англії, де, за повідомленням радянського повпредства у Наркомат закордонних справ СРСР, «панує глибока реакція»⁵, серйозно розглядалося питання про розірвання з Радянським Союзом торговельного договору⁶.

Уряд Чемберлена сподівався, що після відторгнення Судетської області Чехословаччини Гітлер вирушить на Схід і що найближчим

² Див., наприклад: Буржуазная исторнография второй мировой войны: Анализ соврем. тенденций.— М., 1985.— 424 с.

³ Жилин П. А., Якушевский А. С., Кульков Е. Н. Критика основных концепций буржуазной исторнографии второй мировой войны. — М., 1983.— С. 71.

⁴ Weinberg G. The Foreign Policy of Hitler's Germany. Starting World War II 1937—1939.— Chicago, 1980.— P. 570, 571; Taubman W. Stalin's American Policy. From Entente to Détente to Gold War.— New York—London, 1982.— P. 24.

⁵ СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны, сент. 1938 г.— авг. 1939 г.: Док. и материалы.— М., 1979.— С. 30.

⁶ Сиполс В. Я. Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны. — М., 1979.— С. 210.

об'єктом фашистської експансії є Україна. «Не підлягає сумніву,— констатувало повпредство СРСР у Великобританії,— що цілий ряд значних діячів (у тому числі деякі члени кабінету) прямо нашіптували Гітлеру цю східну авантюру, обіцяючи йому принаймні доброзичливий нейтралітет з боку «західних демократій»⁷.

Такий розвиток німецької експансії влаштував англійські правлячі кола, оскільки виключав би Великобританію з війни і зштовхував Німеччину з Союзом РСР. З метою полегшити просування агресорів на Схід і викликати радянсько-німецький збройний конфлікт англійський уряд почав здійснювати певний тиск на Францію, добиваючись її відмови від союзного договору з Польщею 1921 р. і пакту про взаємодопомогу з СРСР 1935 р. Ставлення Лондона до останнього було негативним, оскільки у випадку гітлерівської агресії та вступу його у силу Англія могла бути втягнена у надто небажаний для неї конфлікт з Німеччиною. А це підірвало плани «умиротворювачів» щодо мирного врегулювання англо-німецьких суперечностей.

Дипломатичні кроки, вжиті Лондоном, дали свої результати. Англійський посол у Франції Е. Фіппс у своєму донесенні уряду від 31 грудня 1938 р. зазначав, що французьке керівництво має намір «ослабити дію обох угод» (з Польщею та СРСР.—*О. І.*), і що в Парижі «не буде виявлено особливого запалу, за винятком комуністів і частини соціалістів, щодо подання допомоги Сталіну і Беку у війні проти Гітлера»⁸.

Однак тогочасні розрахунки правлячих кіл західних держав на те, що фашистська Німеччина посунеться на Схід, проти СРСР, не виправдалися. Гітлер не вважав, що його військова машина достатньо підготовлена до війни з Радянським Союзом. Найближчі плани нацистів передбачали знищення найбільш слабких противників, а також захоплення або підкорення собі ряду малих європейських країн. Це підтверджували дані, що надходили у Лондон з офіційних і агентурних джерел у кінці 1938—на початку 1939 рр. Вони свідчили, що Гітлер планує завдати удару не на Сході, а на Заході.

Так, англійське посольство у Берліні повідомило 26 січня 1939 р., що Німеччина, найвірогідніше, вирушить на Захід через лінію Мажіно, а також концентруватиме війська проти Південно-Східної Європи і для підтримки Італії⁹.

Перспектива німецького наступу у західному напрямку викликала гостре занепокоєння англійського уряду, який намагався обмежити військову присутність Великобританії на континенті у випадку фашистської агресії всього 2 дивізіями. А це, зрозуміло, ставило під удар найближчого союзника Великобританії— Францію.

Про своєкорисливий підхід британського керівництва до проблеми спільної оборони проти агресорів свідчить дискусія з питання про штабні переговори з Францією на засіданні кабінету міністрів 22 листопада 1938 р. Чемберлен запропонував зайняти на цих переговорах жорстку позицію, зазначивши при цьому, що можливості Лондона на випадок війни обмежені. Англія лімітувала свою участь у боротьбі в повітрі виключно обороною метрополії. У зв'язку з цим британський прем'єр підкреслив, що «якщо французи заявлять, що вони розраховують на нашу допомогу в обороні Парижа, необхідно їм вказати, що наші ВПС призначені тільки для власних потреб». Міністр закордонних справ Великобританії лорд Галіфакс висловлювався у тому ж дусі й зажадав, щоб Франція взяла певні військові зобов'язання щодо свого північного союзника. У Лондоні, як і раніше, побоювалися, що Фран-

⁷ СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны.— С. 208.

⁸ Public Record Office, FO 371/22912.— Р. 6—7.

⁹ Documents on British Foreign Policy 1919—1939 (далі—DBFP). Third Series.— London, 1951.— Vol. IV.— Р. 22.

ція буде втягнена у війну на сході Європи у випадку агресії Німеччини, а це загрожувало у свою чергу втягненням Англії у збройний конфлікт¹⁰. Таким чином, правлячі кола останньої розраховували залишитися осторонь й відігравати вже звичайну роль міжнародного арбітра. Якщо ж врахувати при цьому залежність Парижа від Лондона, така позиція не могла не викликати нові міжнародні конфлікти, сприяла ескаляції фашистської агресії у Центральній і Східній Європі.

У березні 1939 р. гітлерівці вдалися до анексії всієї чехословацької території. В ніч на 15 березня Гітлер, прийнявши в Берліні президента Е. Гаху і міністра закордонних справ Чехословаччини Ф. Хвалковського, поставив їм ультиматум, у якому йшлося про недопущення опору вторгненню німецьких військ. Цей ультиматум було прийнято. Крім того, Е. Гаха і Ф. Хвалковський підписали договір, у якому заявляли, що «передають долю чеського народу і країни у руки фюрера Німецької імперії»¹¹. 15 березня гітлерівські війська зайняли Прагу.

Повідомлення про нову агресію Німеччини з полегшенням було сприйняте Лондоном і Парижем, оскільки вони позбавлялися обтяжливих гарантій післямюнхенських кордонів Чехословаччини¹². Задовго до подій березня 1939 р. англійські та французькі керівники планували звести ці гарантії нанівець і, звичайно, не допустити участі Радянського Союзу в забезпеченні незалежності та цілісності Чехословаччини.

СРСР же й після Мюнхена прагнув допомогти чехословацькому народу. Уряд Радянської держави з власної ініціативи звернувся із запитом до чехословацького уряду, чи бажає він одержати гарантії нових кордонів, а також незалежності з боку Союзу РСР. Проте правлячі реакційні кола Чехословаччини і цього разу не прийняли товариської допомоги Країни Рад, пославшись на те, що дане питання мають право вирішувати тільки держави—учасниці Мюнхенської угоди¹³.

Що ж стосується Англії та Франції, то вони не мали особливого бажання виступати як гаранті нових чехословацьких кордонів. Ще 24 листопада 1938 р. на переговорах глав урядів і міністрів закордонних справ обох держав у Парижі Чемберлен і Галіфакс заявили, що вони можуть надати Чехословаччині лише «загальну гарантію», підкресливши при цьому свою незаінтересованість у одержанні гарантії від СРСР¹⁴.

Про небажання правлячих кіл західних держав запобігти фашистській агресії говорить і той факт, що в Лондоні й Парижі були наперед поінформовані про плани окупації Чехословаччини Німеччиною. Так, одне з перших попереджувальних повідомлень надійшло у столицю Великобританії вже 20 січня 1939 р., а на початку березня і Англія, і Франція мали точну інформацію щодо загарбницьких планів гітлерівців¹⁵. Однак Лондон і Париж у черговий раз продемонстрували свою миролюбність щодо фашистських агресорів. Про це, наприклад, свідчить заява Чемберлена 15 березня 1939 р., з якої було зрозуміло, що Англія не може вважати себе зв'язаною зобов'язанням про гарантії цілісності Чехословаччини, яка перестала існувати нібито «в результаті внутрішнього розкладу». Разом з тим прем'єр підкреслив, що має намір твердо дотримуватися попередньої зовнішньополітичної лінії на домовленість з Німеччиною¹⁶.

¹⁰ Public Record Office, FO 371/21592.— P. 183, 186.

¹¹ История второй мировой войны, 1939—1945.—М., 1974.—Т. 2.—С. 122.

¹² Там же.

¹³ Там же.— С. 115.

¹⁴ DBFP. Third Series.— London, 1950.— Vol. III.— P. 301—303.

¹⁵ Public Record Office, FO 371/22966.— P. 126, 132.

¹⁶ Parliamentary Debates, House of Commons, 1939.— Vol. 345, col. 439, 440.

Радянський Союз в урядовій ноті від 18 березня 1939 р. рішуче засудив гітлерівську агресію проти Чехословаччини¹⁷. Було очевидним, що не допустити нові загарбницькі акції фашизму можна було лише спільними зусиллями миролюбних країн і народів. Анексія Німеччиною Чехословаччини створила безпосередню загрозу Польщі й Румунії. Тому уряд Союзу РСР запропонував скликати конференцію за участю СРСР, Великобританії, Франції, Румунії, Польщі й Туреччини, щоб визначити їх позицію щодо німецької агресії. Проте Париж і Лондон відмовилися від обговорення цієї пропозиції під тим приводом, що «такий акт був би передчасним»¹⁸.

Незабаром після окупації Чехословаччини гітлерівці перейшли до здійснення нових агресивних планів. 22 березня 1939 р. Німеччина захопила Клайпеду та прилеглий до неї район, що належали Литві. 23 березня того ж року Румунії було нав'язано кабальну економічну угоду, яка ставила економіку країни під контроль фашистського рейху. Тим самим по позиціях Англії та Франції у Європі було завдано ще одного відчутного удару.

Одночасно нацисти висунули вимоги уряду Польщі щодо Гданська (Данціга), а також домагалися права на будівництво екстериторіальної залізниці, яка зв'язала б Німеччину із Східною Пруссією¹⁹. Польський уряд відхилив ці вимоги, чим негайно скористався Гітлер, який шукав лише приводу, щоб «позбутися німецько-польського пакту про ненапад» і мати у відношенні до Польщі свободу рук²⁰.

Загроза, що нависла над країнами Східної Європи, викликала занепокоєння в урядових колах Англії та Франції. Дані про те, що Німеччина здійснить напад найближчим часом на Польщу та Румунію, стали надходити з середини березня 1939 р.²¹ У випадку здійснення загарбницьких планів рейху вплив та авторитет Англії та Франції були б значною мірою підірвані. Враховувалися й настрої громадськості, яка вимагала вжиття дійових заходів з тим, щоб приборкати фашистських агресорів.

Становище на сході Європи обговорювалося на засіданні англійського уряду 18 березня 1939 р. Галіфакс на ньому із жалем зазначив: «... Якщо Німеччина нападе на Румунію, Англії буде вкрай важко залишитися осторонь — доведеться взяти участь у здійсненні опору агресії»²². Були з'ясовані погляди начальників штабів збройних сил Великобританії, які вважали, що «істотну допомогу Румунії можливо подати тільки за участю Росії, Польщі й Франції». Військові керівники надавали також великого значення позиції Італії, а також підтримці з боку Греції та Туреччини²³. Роль останніх визначалася концепцією стратегічної оборони Британської імперії, згідно з якою ці країни розглядалися як найважливіші елементи у забезпеченні інтересів Лондона на Близькому Сході, плацдармом на шляху до Суєцу, Єгипту і Палестини. Тому члени уряду погодилися з думкою начальників штабів, наголосивши при цьому на необхідності посилення англійської військової могутності. Уряд Великобританії ухвалив рішення добиватися згоди СРСР, Польщі, Югославії, Туреччини, Греції та Румунії на утворення спільного фронту боротьби проти німецької агресії у південно-східній Європі²⁴.

Однак прийняття такого рішення не означало, що уряд Чемберлена виявляв готовність до налагодження рівноправного співробітництва з Радянським Союзом. Позиція Англії на переговорах з СРСР у

¹⁷ СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны.— С. 242—243.

¹⁸ Там же.— С. 247.

¹⁹ История второй мировой войны, 1939—1945.— Т. 2.— С. 125.

²⁰ СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны.— С. 362—363.

²¹ Public Record Office, FO 371/22968.— P. 24.

²² Ibid., FO 371/22967.— P. 175.

²³ Ibid.— P. 176.

²⁴ Ibid.— P. 186, 189.

квітні-серпні 1939 р. (початих з ініціативи радянської сторони) була продиктована вузькокласовими інтересами та антикомунізмом правлячої верхівки цієї країни.

Демократична громадськість Великобританії була обурена насильницькими діями гітлерівців і вимагала від уряду вжиття енергійних заходів, щоб дати відсіч фашистській агресії. Ці настрої висловила група представників Британського конгресу тред-юніонів і лейбористської партії на зустрічі з Н. Чемберленом, його радником Г. Вільсоном та постійним заступником міністра закордонних справ А. Кадоганом 23 березня 1939 р. Зокрема, Х. Дальтон, який представляв лейбористів, підкреслив, що «остання акція Гітлера (загарбання Чехословаччини.— *О. І.*) здатна викликати тяжкі наслідки — війну. Час минає на дебати і обмін інформацією, тоді як треба діяти». Він висловив також ряд критичних зауважень на адресу уряду за його «непевні й туманні» пропозиції державам, маючи на увазі насамперед СРСР²⁵.

Чемберлен, який вимушений був рахуватися з думкою опозиції, заявив, що «мета уряду — створити загрозу війни для Німеччини на два фронти»: на Заході — проти Англії та Франції, і на Сході — проти Румунії й Польщі. Союз РСР виключався із запропонованої схеми на тій підставі, що його участі в антигітлерівському блоці не стерпить Польща. Прем'єр підкреслював: «Росія не є ключем до становища на Сході, оскільки вона не має спільного кордону з Німеччиною»²⁶. Глава англійського уряду виклав також «альтернативний план», розроблений спільно з Францією. Сутність цього плану зводилася до того, щоб добитися від СРСР допомоги військовими поставками Польщі та Румунії за умови, що уряди цих країн погодяться на її одержання²⁷. Таким чином Англія і Франція розраховували схилити Радянський уряд до односторонніх поступок, не пропонуючи СРСР чогось конкретного замість них. Така позиція не могла не викликати сумнівів у готовності західних держав до боротьби проти фашистської агресії.

Питання про можливість співробітництва з Союзом РСР обговорювалися на засіданні англійського кабінету міністрів 27 березня 1939 р. Чемберлен заявив, що «наші спроби створити фронт проти німецької агресії приречені на невдачу у випадку залучення до цього фронту Росії». Аргументація на користь такого висновку зводилася до такого: а) більшість потенційних союзників Англії, насамперед Польща і Румунія, виступає проти участі СРСР в антигітлерівському союзі; б) утворення останнього сприятиме згуртуванню фашистських держав і утруднить діяльність британської дипломатії по «нормалізації» відносин з Італією та Японією; в) колективний фронт захисту миру за участю Союзу РСР «розпалить невдоволення у таких країнах, як Іспанія, Португалія та ряді держав Латинської Америки»²⁸. Чемберлен лицемірно заявляв, що заперечення проти включення СРСР у можливий фронт протидії Німеччині йдуть не від Англії, а від інших країн. Для заспокоєння Радянського уряду він запропонував варіант, пов'язаний з укладенням таємної англо-радянської угоди, згідно з якою Радянський Союз був би зобов'язаний подати допомогу Польщі та Румунії у випадку фашистської агресії проти них. При цьому робився особливий наголос на непрямому характері такої допомоги²⁹.

Постановка питання у такій площині викликала схвалення з боку Галіфакса, який вважав, що «Польща являє собою більшу цінність».

²⁵ Ibid.— P. 108—109.

²⁶ Ibid.— P. 110, 112.

²⁷ Ibid.— P. 115.

²⁸ Ibid., FO 371/22968.— P. 237.

²⁹ Ibid.

ніж СРСР. Кабінет схвалив лінію на відмову від рівноправного співробітництва з Радянським Союзом³⁰.

Англійський уряд під час розробки стратегії на підрич зусиль СРСР по створенню системи колективної безпеки враховував також рекомендації начальників штабів збройних сил Великобританії, які, переоцінюючи оборонний потенціал Польщі, применшували можливості Червоної Армії. Так, 27 березня на засіданні кабінету міністр по координації оборони лорд Четфілд наголошував, що саме Польща є «найкращим з потенційних східних союзників». Радянський Союз розглядався лише як фактор, здатний стримувати агресивні амбіції Німеччини³¹.

Цікавою у зв'язку з цим є доповідь начальників штабів «Военне значення Росії», яку вони подали англійському урядові. У ній зазначалося, що «Росія, хоча й велика держава, все ж уявляється другорозрядною з військової точки зору». Спотворюючи дійсний стан справ, автори стверджували, що СРСР може виставити на своєму Західному фронті 100 піхотних та 30 кавалерійських дивізій, проте стан його економіки не дає змоги підтримувати військовими матеріалами понад 30 дивізій³².

Тенденційність рекомендацій англійських військових керівників є очевидною у світлі глибоких суперечностей, що містяться у їхніх висновках про можливість Червоної Армії. З одного боку, у доповіді відзначалося, що «яка-небудь істотна воєнна допомога Росії Польщі виключається», так само як допомога Румунії чи Туреччині. З іншого боку, там визнавалося, що радянські війська «можуть учинити опір Німеччині у випадку агресії в Прибалтиці», а також за умови, що «Польща і Румунія будуть переможені»³³.

Песимістичний висновок начальників штабів щодо можливого результату збройного конфлікту Німеччини з Польщею та Румунією не був випадковим. Вперше до такого висновку вони дійшли у меморандумі «Военне значення гарантій Польщі та Румунії» від 3 квітня 1939 р. Центральне місце у ньому було відведене становищу на сході Європи. «Якщо Німеччина,— констатували начальники штабів,— почне основний наступ на Схід, мало сумнівів у тому, що вона зможе окупувати Румунію, польську Сілезію і польський коридор. Якщо вона продовжить наступ у Польщі, потрібний буде лише деякий час для знищення Польщі». Висновки, до яких дійшли автори цього документа, були вкрай песимістичними: «Ні Англія, ні Франція не можуть дозволити подати пряму допомогу Польщі або Румунії на морі, на суші чи в повітрі у справі протидії німецькому вторгненню. Більше того, враховуючи стан британського і французького озброєння, Англія і Франція неспроможні забезпечити озброєнням Польщу або Румунію. Це підкреслює важливість одержання допомоги від СРСР»³⁴.

Меморандум переконливо викриває ненадійність гарантій, наданих Великобританією і Францією Польщі у березні-квітні 1939 р. У декларації англійського уряду, проголошеної Чемберленом у парламенті 31 березня 1939 р., говорилося: «На випадок будь-якої акції, яка буде явно загрожувати незалежності Польщі та якій польський уряд вважатиме за необхідне учинити опір своїми національними збройними силами, уряд Його Величності вважає обов'язковим негайно подати польському уряду всю підтримку, яка у його силах»³⁵. Формулювання як у цій декларації, так і в аналогічній декларації французького уряду передбачали підтримку незалежності Польщі та Румунії, проте не гарантії їх кордонів.

³⁰ Ibid.— P. 237—238.

³¹ Ibid.— P. 238.

³² Ibid., FO 371/23064.— P. 244—245.

³³ Ibid.— P. 257, 263.

³⁴ Ibid., FO 371/22969.— P. 174.

³⁵ DBFP. Third Series.— Vol. IV.— P. 553.

У сучасній буржуазній історіографії англо-французькі гарантії безпідставно зображуються як «дипломатична революція», як поворот у політиці західних держав від «умиротворення» фашистських агресорів до протиборства з ними³⁶.

Однак подібні заяви були далекі від дійсності. По суті, це була не «нова» політика, а велика дипломатична гра, спрямована на підштовхування фашистської агресії на схід. Це підтверджує, зокрема, та обставина, що гарантії, про які говорилося вище, не мали конкретного характеру. Тим самим уряди західних держав сподівалися схилити Гітлера до нового гендлю з ними на спільній антирадянській платформі і вказати йому вільний шлях на Схід через Прибалтику та Фінляндію³⁷.

Фактично англо-французькі гарантії не мали дійової сили і призначалися для заспокоєння громадськості, яка вимагала вжиття енергійних заходів з метою протидії агресії фашистів. Це добре було відоме Радянському уряду, який, зрозуміло, мав свою точку зору на проблеми розвитку міжнародних подій у той час і послідовно обстоював ідею створення системи колективної безпеки у Європі. Характерним щодо цього є зміст бесіди між Галіфаксом та поприродом СРСР у Лондоні І. М. Майським, що відбулася 11 квітня 1939 р. Британський міністр закордонних справ заявляє: «31 березня ми зробили крок, який є справжньою революцією у нашій зовнішній політиці». З свого боку радянський дипломат під час цієї бесіди висловив думку, що нічого особливо «нового» у цій політиці немає. Разом з тим І. М. Майський розвинув тезу про те, що тільки справжня колективна безпека, а не сепаратні угоди між окремими державами, може зупинити лавину агресії і відкрити шлях до міцного миру³⁸.

Як показав хід подій, ніякого повороту у політиці західних держав не відбулося, змінилася не сутність її, а лише тактика дій. «Мюнхенці» дотримувалися колишньої концепції — принести у жертву агресору країни і території, розташовані на шляху до радянських кордонів. Розмінною монетою у цій злочинній антирадянській політиці на цей раз вони зробили свого союзника — Польщу³⁹.

Запропоновані Польщі та Румунії (а також Греції й Туреччині) гарантії викликали гостру критику з боку опозиційно настроєної щодо англійського уряду громадськості, яка усвідомлювала всю безглуздість та пагубність політики відмови від співробітництва з СРСР. Колишній прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд-Джордж у бесіді з Чемберленом 30 березня 1939 р. заявив, що справжня відсіч Німеччині на Сході можлива за умови твердої угоди з Радянським Союзом і що односторонні гарантії Польщі є «безвідповідальною азартною грою, яка може дуже погано скінчитися»⁴⁰.

Міркування ж Чемберлена про необхідність утворення фронту боротьби проти агресії були навмисним обдурюванням демократичної громадськості, оскільки не мали реального змісту. Це підтверджується також й тією обструкціоністською позицією, яку зайняла Великобританія на переговорах з СРСР.

У ході цих переговорів, які почалися у квітні 1939 р., Англія й Франція не виявили зацікавленості у встановленні рівноправного співробітництва з Радянським Союзом. Вони мали намір добитися від уряду Союзу РСР односторонніх поступок з питань, пов'язаних з поданням допомоги країнам Східної Європи — потенційним жертвам

³⁶ Fleming N. August 1939. The Last Days of Peace.— London, 1979.— P. 21; The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement. Ed. by W. Mommsen and L. Kettenacker.— London, 1983.— P. 27, 87, 158, 204, 251, 285; Beloff M. Wars and Welfare. Britain 1914—1945.— London, 1984.— P. 236.

³⁷ СССР в борьбе против фашистской агрессии, 1933—1945.— М., 1986.— С. 95.

³⁸ Див.: СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны.— С. 325—326.

³⁹ История второй мировой войны, 1939—1945.— Т. 2.— С. 126.

⁴⁰ СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны.— С. 291.

фашистської агресії. Переговори були потрібні Н. Чемберлену і Е. Даладье для заспокоєння громадськості, якій всіляко намагалися продемонструвати «відхід» від політики «умиротворення». Крім того, переговори розглядалися Лондоном і Парижем як ширма для прикриття наміченої змови з Гітлером за рахунок своїх союзників та СРСР. «Мюнхенці», однак, побоювалися, як би Радянський Союз, зустрівшись з небажанням Англії й Франції брати участь у спільній відсічі агресорам, не визнав за необхідне нормалізувати свої відносини з Німеччиною.

Обструкціоністську позицію західних держав і насамперед Великобританії підтверджує, зокрема, реакція Лондона на пропозиції СРСР від 17 квітня 1939 р. Останні передбачали: укладання угоди між Англією та Радянським Союзом про взаємодопомогу строком на 5—10 років; подання трьома державами допомоги, включаючи воєнну, країнам Східної Європи у випадку агресії проти них; встановлення у найкоротші терміни розмірів і форм воєнної допомоги. У випадку збройного конфлікту заборонялося підписання з агресором сепаратного миру⁴¹.

Ці пропозиції являли чітку і конкретну, засновану на принципах рівноправності та взаємності програму створення в Європі ефективної й надійної системи колективної безпеки, що могла б відвернути загрозу світовій війни. Вони були покладені в основу наступних кроків Радянської держави по забезпеченню міцного миру в той час.

Проте ні Англія, ні Франція не прийняли пропозиції радянської сторони. Так, 19 квітня на засіданні зовнішньополітичного комітету англійського уряду (вузького складу кабінету міністрів на чолі з прем'єр-міністром) Чемберлен висловився проти запропонованого Союзом РСР проекту угоди. «Головне,— підкреслив він,— це заручитися підтримкою Польщі; все, що може підірвати довір'я Польщі, вкрай небажане у даний момент». На його думку, досить було обмежитися отриманням радянських військових матеріалів і не йти на союз з СРСР. Комітет вирішив «не приймати радянську пропозицію»⁴².

Уряд Чемберлена розглядав переговори з СРСР і як форму тиску на Гітлера з метою забезпечити укладання англо-німецької угоди.

Влітку 1939 р. Великобританія почала реалізовувати ідею змови з нацистами. Таємні контакти з останніми були встановлені по різних каналах: через радника англійського прем'єра Г. Вільсона та міністра зовнішньої торгівлі Р. Хадсона, шведських підприємців А. Веннер-Грена і Б. Далеруса, верховного комісара Ліги націй у Данцігу К. Бурхардта, князя М. Гогенлое, англійського посла у Німеччині Н. Гендерсона, а також через Муссоліні та Ватикан. На переговорах з представниками Гітлера обговорювалося широке коло проблем: економічне та фінансове співробітництво обох країн, укладення англо-німецького пакту про ненапад і, відповідно, відмова уряду Чемберлена від гарантій щодо Польщі, встановлення колоніального кондомініуму* в Африці, спільна експлуатація ринків у Китаї і, звичайно, питання, пов'язані з СРСР⁴³. Східна та Південно-Східна Європа розглядалися Великобританією як «природна економічна сфера» Німеччини. Лондон не заперечував проти посилення останньої за рахунок цього регіону, однак за тієї умови, що Англії буде забезпечена «розумна частка»⁴⁴.

⁴¹ Там же.— С. 336—337.

⁴² Public Record Office, FO 371/23064.— Р. 70—73.

* Кондомініум — у міжнародному праві спільне володіння однією територією двома чи більше державами.

⁴³ Документы и материалы кануна второй мировой войны.— М., 1948.— Т. 2.— С. 70—77; СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны.— С. 508—515; Безыменский Л. А. Новые материалы о переговорах Вильсона — Вольтата (лето 1939 г.) // Нов. и новейшая история.— 1979.— № 1.— С. 83—105.

⁴⁴ Public Record Office, FO 371/22990.— Р. 299.

Особливого значення уряд Чемберлена надавав встановленню негласного зв'язку з Муссоліні. На засіданні урядового кабінету 12 липня 1939 р. британський прем'єр підкреслив: «Муссоліні — це та людина, яка нам потрібна, він має вихід на Гітлера»⁴⁵. Зв'язок з «дуче», а також з міністром закордонних справ Італії Чіано було встановлено на початку липня 1939 р., який не переривався аж до вступу Англії у другу світову війну.

І все ж правлячим колам Великобританії не вдалося розв'язати англо-німецькі суперечності мирним шляхом.

Ці суперечності, поряд з суперництвом між Німеччиною та Францією, стали найбільш гострими в середовищі капіталістичної системи у передвоєнний період. Німеччина за темпами промислового розвитку набагато обігнала Англію й на кінець 30-х років вийшла на світовий ринок як найбільш серйозний її конкурент. Закордонні капіталовкладення Німеччини зросли з 5 млрд. марок у 1929 р. до 10 млрд. у 1938 р.⁴⁶ Головною сферою економічної боротьби обох держав залишався експорт товарів, насамперед промислових. У світовому експорті останніх частки цих країн були рівними⁴⁷. Особливо активно укорінювалася Німеччина на ринках Східної Європи, витісняючи звідти своїх конкурентів — Англію та Францію⁴⁸.

Під тиском Німеччини Великобританія втрачала свої позиції також на Близькому і Середньому Сході, в Азії, Африці та Латинській Америці. Крім того, об'єктом експансії нацистської держави дедалі частіше ставали ринки британських колоній та домініонів.

У Лондоні гадали, що домовитися з Гітлером на спільній антирадянській платформі — цілком можливо. Звідси — лінія на імперіалістичні компроміси, змови на зразок Мюнхенської угоди, розрахунки на переговори з метою врегулювання англо-німецьких суперечностей. Характерно, що від цієї лінії Англія не відмовилася навіть коли загроза світової війни стала реальною.

Британські правлячі кола з великим запізненням усвідомили неминучість зіткнення з фашистською Німеччиною, яка зазіхала на світове панування. Дальша дипломатична гра англійського уряду могла б викликати необоротні наслідки для Великобританії і втрату впливу на Європейському континенті, у колоніях та домініонах. Боротьбу було перенесено у площину воєнного зіткнення двох імперіалістичних блоків, у яких обидві сторони опинилися центрами блокування інших заінтересованих капіталістичних держав⁴⁹.

Однак закулісна дипломатія Лондона сприяла зриву переговорів з СРСР. Істотною роллю у невдалому результаті цих переговорів відіграли й буржуазно-поміщицька Польща та королівська Румунія.

Відстоюючи незалежність цих держав, Радянський Союз прагнув насамперед до збереження миру. Разом з тим було очевидним, що загарбання їх фашистською Німеччиною дало б можливість гітлерівцям вийти до західних кордонів СРСР, наблизитися до найважливіших військово-промислових і політичних центрів країни.

Засліплені антирадянщиною, правлячі кола Польщі та Румунії, підтримувані Лондоном і Парижем, виступали проти співробітництва з Союзом РСР. Таку ж політику проводили буржуазні уряди Прибалтійських держав і Фінляндії⁵⁰, що також із задоволенням сприймало англійське керівництво⁵¹.

⁴⁵ Ibid., FO 371/22974.— P. 16.

⁴⁶ Кучинский Ю. Очерки по истории мирового хозяйства.— М., 1954.— С. 85.

⁴⁷ История второй мировой войны, 1939—1945.— Т. 2.— С. 416.

⁴⁸ Див. докладніше: Kaiser D. Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War. Germany, Britain, France and Eastern Europe 1930—1939.— Princeton, New Jersey, 1980.— P. 319—320.

⁴⁹ История второй мировой войны, 1939—1945.— Т. 2.— С. 418.

⁵⁰ СССР в борьбе против фашистской агрессии, 1933—1945.— С. 102—107.

⁵¹ Public Record Office, FO 371/23069.— P. 57.

Все це використовувалося правлячими колами Великобританії та Франції як «вагомі» аргументи у протидії зусиллям СРСР по створенню системи колективної безпеки⁵², що особливо чітко виявилось під час переговорів військових делегацій трьох держав у Москві в серпні 1939 р.

У ході цієї зустрічі з'ясувалося, що уряди Чемберлена і Даладьє не бажають погоджувати з радянською стороною конкретні питання по створенню колективного фронту боротьби проти фашистської агресії. Розроблений англійською та французькою делегаціями проект конвенції не передбачав справжнього воєнного співробітництва Великобританії, Франції та СРСР. Зокрема, не передбачалося об'єднання названих держав з метою захисту Польщі та Румунії у випадку нападу на них Німеччини⁵³. Лондон та Париж не мали наміру розв'язувати й кардинальне питання про перехід радянських військ через територію Польщі та Румунії, без чого Радянський Союз практично не мав змоги взяти участь у воєнних операціях у випадку агресивних дій фашистів.

Результатом обструкціоністської позиції західних держав став зрив Московських переговорів. Лінія поведінки англійського та французького урядів свідчила, що вони не заперечували проти того, щоб правлячі кола Польщі та Румунії дали згоду на перехід гітлерівських військ через територію своїх країн, не чинячи їм опору, або щоб вони домовилися з Німеччиною про спільні дії проти СРСР. У такому випадку Радянській Союз змушений був би воювати з фашистськими загарбниками один на один⁵⁴.

У критичні дні серпня 1939 р. англійські правлячі кола хвилювало лише одне питання: які наміри Гітлера? Якби у його плани входив негайний напад на СРСР, Чемберлен та його оточення були готовими й без війни віддати Польщу на поталу фашистам, так само як вони вчинили з Чехословаччиною. Не змінила суті британської політики й угода Великобританії з Польщею про взаємну допомогу проти агресії від 25 серпня 1939 р. Її укладення розглядалося Лондоном як своєрідна форма тиску на Німеччину, щоб швидше змовитися з нею. На засіданні урядового кабінету 27 серпня Чемберлен і Гіліфакс підкреслили необхідність використати усі можливості для початку переговорів з Гітлером⁵⁵.

Незважаючи на виявлене завзяття у справі «умиротворення» фашистських агресорів, Великобританії не вдалося добитися поставленої мети. СРСР підписанням пакту про ненапад з Німеччиною 23 серпня 1939 р. зривав реакційні плани оформлення спільного імперіалістичного фронту боротьби проти Радянської держави⁵⁶.

Політика «умиротворення» західних держав, їх потурання фашистській агресії обернулися тяжкою трагедією для народів Європи. «Злочинною була лінія тих,— відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у доповіді, присвяченій 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні,— хто, незважаючи на настійні заклики Радянського Союзу, відмовився виступити єдиним фронтом, щоб спинити нацистських авантюристів. Час ніколи не зніме з них відповідальності за катастрофу, яка трапилася і яку можна було відвернути, якби тодішнім західним керівникам не застигала очі неприязнь до соціалізму»⁵⁷.

⁵² ССР в борьбе против фашистской агрессии, 1933—1945.— С. 101.

⁵³ История внешней политики СССР, 1917—1985.— Т. 1.— С. 366.

⁵⁴ СССР в борьбе против фашистской агрессии, 1933—1945.— С. 122.

⁵⁵ Public Record Office, FO 371/22979.— P. 158.

⁵⁶ Див.: История второй мировой войны, 1939—1945.— Т. 2.— С. 278—290; История внешней политики СССР, 1917—1985.— Т. 1.— С. 382—387.

⁵⁷ Сорокаріччя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.— Док. і матеріали.— К., 1985.— С. 25.

В. О. БЕЛІКОВ
(с. Волоська Балаклія
Харківської обл.)

ПРО ПОХІД КНЯЗЯ ІГОРЯ НА ПОЛОВЦІВ У 1185 Р.

У науковій літературі, присвяченій невдалому походу новгород-сіверських князів на половців у 1185 р., заперечується, що між сутичкою в п'ятницю, 10 травня, і наступною вирішальною битвою, котра за «Словом о полку Ігоревім» почалася «другаго дни велми рано» після зіткнення «въ пятъкѣ» (п'ятницю)¹, пройшов значний час.

Тлумачі і перекладачі тексту «Слова» та дослідники Ігоревого походу розглядають другу битву як продовження першої, щоб узгодити її тривалість із свідченням автора: «Бишася день, бишася другый; третьяго дня къ полудню падоша стязи Игоревы»².

При формальному підході до порушеного питання може спасти на думку, що воно не варте уваги, оскільки, починаючи від перших коментаторів «Слова» й донині, фраза «другаго дни велми рано» перекладається буквально — «на другий день»³.

Неабияку роль в утвердженні такої точки зору відіграв В. М. Татищев⁴. Тлумачення ним літописних розповідей і переклад «Слова» першовидавцями стали для дореволюційних його коментаторів критерієм при визначенні проміжку часу між двома зіткненнями. При цьому зовсім ігнорувалися дані Лаврентіївського літопису, а також думка М. М. Карамзіна про те, що «розбиті (10 травня.—В. Б.) половці з'єдналися з новими полками, відрізали русичів від води і в очікуванні допомоги не хотіли битися списками, три дні діяли одними стрілами»⁵.

Точка зору дожовтневих дослідників утвердилася і в радянській науковій літературі, присвяченій цьому питанню⁶.

Автор даного повідомлення ставить за мету обґрунтувати бездоказовість тверджень щодо проміжку часу між битвами Ігоря Сіверського з половцями в 1185 р.

Ряд дослідників Ігоревого походу некритично підійшов до такого повідомлення В. М. Татищева: «Поутру рано (тобто 11 травня, в суботу.—В. Б.) половцы со всею силою напали... на полки Игоревы

¹ Слово о полку Игореве: Фотокопія видання 1800 р.—К., 1952.—С. 10, 12.

² Там же.—С. 18.

³ Див.: Там же.—С. 12; Див. також: Жуковський В. А. Слово о полку Игореве.—М., 1967.—С. 55; Мей Л. А. Стихотворення.—Л., 1951.—С. 209—211; Мейков А. Н. И в другой день кровавый... // Слово о полку Игореве.—М.—Л., 1950.—С. 126; Еремін І. П. На другой день рано утром // Там же.—С. 40; Слово о полку Игоревѣ.—Киев, 1967.—С. 105, 143, 171, 201, 225, 247, 271, 298, 321, 329, 361, 385, 405, 425, 459.

⁴ Татищев В. Н. История Российская с древнейших времен.—М., 1964.—Т. 3.—С. 135.

⁵ Карамзин Н. М. История Государства Российского: Изд. 4-е.—СПб., 1833.—Т. 3.—С. 63.

⁶ Орлов А. С. Слово о полку Игореве: 2-е изд.—М.; Л., 1946.—С. 31; Кудряшов К. В. Половецкая степь.—М., 1948.—С. 71, 42; Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве».—М.—Л., 1950.—С. 78—79; Лихачев Д. «Слово о полку Игореве» — героический пролог русской литературы.—Л., 1967.—С. 15; Федоров В. Г. Кто был автором «Слова о полку Игореве» и где расположена река Каяла.—М., 1956.—С. 43, 71; «Слово о полку Игоревѣ»: Видання підготовлене Л. Махновцем.—К., 1967.—С. 5—6; 493, 497, 500; Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники.—М., 1971.—С. 168, 187; Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества 10—13 вв.—М., 1975.—С. 292; Пядышев Г. Е. Поход Игоря в 1185 г.: Место битвы // История СССР.—1980.—№ 4.—С. 62; Гетманец М. Ф. Тайны реки Каялы.—Харьков, 1982.—С. 35.

и объехали их кругом»⁷. Автор Іпатіївського літопису, зокрема, констатує, що в захопленні веж * брали участь Святослав Олегович, Володимир Ігоревич, Ольстин з ковуями** і стрільці. Захопивши вежі, частина русичів залишилася біля них і, мабуть, припровадила їх до р. Сяурлії. Інакше з якої б нагоди вони «начаша мосты мостити по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ»⁸? Ті ж, хто продовжував переслідувати половецьких воїнів, «друзии же ночи приехаша к полком с полоном»⁹. Тієї ж ночі, на думку В. М. Татищева, Ігор запропонував: «Того ради пойдем прочь через всю ночь»¹⁰. Літописець же повідомляє, що питання про відхід з Поля було порушене, «яко собрашася половци вси», коли Ігор «видихом (побачив.— В. Б.) полки половецькии, оже мнози суть, ту же ци вси суть совокупили» (ледве не всі зібрались.— В. Б.)¹¹. Природно, вночі побачити стяги половецьких полків і по них дізнатися, що вони зібралися майже всі, русичі ніяк не могли. Безумовно, воїни Ігоря побачили ворожі полки не вночі, а вдень, перед суботою, тобто в п'ятницю, але не в ту, в яку захоплювали вежі, а в наступну. Бо, як відомо із «Слова», після нападу на вежі «дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброе гнездо»¹², між Осколом і Сів. Дінцем (Доном), через який, за першоджерелами, воно не переходило. І в той час, між першою (10 травня) і другою битвами, на допомогу «бьенымъ»¹³ половцям «Гзакъ бежить сѣрымъ влькомъ; Кончакъ ему слѣд править къ Дону великому»¹⁴. Дослідники помилково вважають, що «другого дни» — це означає в суботу. «Светаючи же суботе,—повідомляє автор Іпатіївського літопису,—начаша выступати полци половецькии, ак борове... И рече Игорь: «се ведающе собрахом на ся землю всю (половецьку — В. Б.)... вси, соседоша с коний, хотяхуть, бо бьущеся дойти реки Донця... И тако бишася крепко ту днину довечера, и мнозии ранени и мертви быша в полках русских»¹⁵. Сднак половці ще тільки збиралися на битву: «Половци идуць отъ Дона, и отъ моря, и отъ всѣхъ странъ»¹⁶.

Отже, «другого дни» означає не наступний за п'ятницею (10 травня), суботній день, а той день, у який половці завершували збирання сил на битву. Того дня Ігор ставив питання про відхід з Поля, а Святослав опротестував цей намір, бо «далече есмь гониль по половцѣх, а кони мои не могут; аже ми будетъ ныне поѣхати, то толико ми будетъ на дорозе остати»¹⁷. В ту п'ятницю за половцями ганялися, крім Святослава, ще й Володимир, Ольстин та стрільці. Протестує ж проти негайного від'їзду чомусь лише один Святослав, наголошуючи, що «кони мои (підкреслюємо: не Володимира, Ольстина і стрільців, а його) не могут». Виходить, що коні Володимира, Ольстина й стрільців могли їхати без відставання від інших полків, тобто не були стомлені. Це ще один доказ на користь того, що протест був заявлений Святославом не в ту п'ятницю, коли він повернувся після захоплення веж, а, вірогідніше за все, в наступну, коли він переслідував тих половців, що русичів «к воде не дадуче... ити»¹⁸ або ж удаваним відступом мали намір роз'єднати полки Ігоря.

⁷ Татищев В. Н. Указ. соч.— Т. 3.— С. 135.

* Кочові житла половців.

** Осілі в межах руських князівств кочівники.

⁸ Слово о полку Ігореве.— С. 11.

⁹ Летопись по Іпатскому списку.— С. 432.

¹⁰ Татищев В. Н. Указ. соч.— Т. 3.— С. 135.

¹¹ Летопись по Іпатскому списку.— С. 432.

¹² Слово о полку Ігореве.— С. 11.

¹³ Летопись по Лаврентьевскому списку.— С. 377.

¹⁴ Слово о полку Ігореве.— С. 11.

¹⁵ Летопись по Іпатскому списку.— С. 432—433.

¹⁶ Слово о полку Ігореве.— С. 13.

¹⁷ Летопись по Іпатскому списку.— С. 432.

¹⁸ Летопись по Лаврентьевскому списку.— С. 377.

Автор «Слова» називає дві битви: «в пятокъ» и «другаго дни». Повідомляючи про друге зіткнення, він підкреслив: «Бишася день, бишася другый; третьяго дни къ полуднию падоша стязи Игоревы»¹⁹. Іпатієвський літопис називає день остаточного розгрому русичів — «во день святого воскресения»²⁰. Зробимо зворотний відлік днів: у неділю, суботу, п'ятницю тривала друга битва. Логічно виходить, що п'ятниця (10 травня) була днем нападу на вежі, а наступна п'ятниця — початком другої битви.

Наведені нами факти прямо і посередньо свідчать, що була не одна, а дві битви. І перша, і друга розпочиналися не в одну і ту ж п'ятницю, а в різні. Друга битва не була продовженням першої. Між ними пройшов певний проміжок часу. На це насамперед вказує автор «Слова»: «Дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброе гнездо». Посилаючись на «Матеріали для словаря древнерусского языка по письменным источникам» І. І. Срезневського (СПб., 1893), коментатори «Слова», як і сам укладач словника, слово «дремлетъ» зрозуміли як перебування в стані напівсну, не взявши до уваги того, що вживалося воно і в переносному значенні — «не діяти, бути пасивним». На те ж, що русичі між битвами якийсь час «не діяли», «стояша на вежах 3 дни веселяся»²¹, вказує і літописець Лаврентій. Скептики з ним не згоджуються, а тим авторам, які зважаються посилатися на нього, не без іронії закидають, мовляв, яким мав бути Ігор простаком, щоб, перебуваючи в умовах оточення на ворожій території з невеликими силами, чекати, доки його затисне в кільце половецьке військо. Вважаємо, що це безпідставно. Крім «Истории» В. М. Татищева, жодне першоджерело не вказує, що половці гід час другої битви оточували полки Ігоря. Це сталося після сутички на р. Каялі, коли вони русичів у «море истописа» і рештки Ігорового війська «яко стенами силнами огорожени бяху»²². Сумнівне татищевське «объехали кругом» ще не є доказом того, що Ігорові полки було оточено, бо «объехать» означає і «проехать стороной, минуя что-нибудь»²³. Відсутність переконливих аргументів про оточення дружин Ігоря в ніч з п'ятниці 10 травня на суботу 11 травня і в наступні дні, дає підставу розглядати повідомлення Лаврентія як не позбавлене ймовірності.

Термін «другаго дни» вживався у «Слові» в кількох значеннях. І з них для правильного прочитання треба, на нашу думку, вибрати те, яке б узгоджувалося з усіма першоджерелами, в тому числі й з Лаврентієвським літописом. Так чи інакше, а останній повідомляє свідчення сучасників тих подій. І на це треба зважати. Лаврентію можна закинути щодо сумнівної участі в поході синів Ігоря — Олега і Святослава. Однак щодо подій, пов'язаних з походом, він, на наш погляд, не помиляється. Інша справа, що не всі збагнули написане ним: «И сняшася у Переяславля Игорьъ... внидоша в землю их»²⁴ (половців. — В. Б.). Лише дехто з дослідників правильно зрозумів літописця. «Зібралися (учасники походу. — В. Б.), очевидно, біля кордону Переяславського князівства»²⁵. Однак ще уважніше проаналізувавши слова «братья наша ходила с Святославом великим князем, и билися с ними (половцями. — В. Б.), зряче на Переяславль»²⁶, вони б дійшли висновку, що Святослав громив Кобяка у верхів'ї Орелі²⁷ і «у Луку моря»²⁸ (біля озера Кривого), в місцевості, що прилягала до кордонів Пере-

¹⁹ Слово о полку Игореве. — С. 18.

²⁰ Летопись по Ипатскому списку. — С. 433.

²¹ Летопись по Лаврентьевскому списку. — С. 377.

²² Летопись по Ипатскому списку. — С. 433—434.

²³ Ожегов С. И. Словарь русского языка: Изд. 6-е. — М., 1964. — С. 429.

²⁴ Летопись по Лаврентьевскому списку. — С. 376.

²⁵ Добрушкін Є. М. Назв. стаття. — С. 109.

²⁶ Летопись по Лаврентьевскому списку. — С. 377.

²⁷ Летопись по Ипатскому списку. — С. 426—428.

²⁸ Слово о полку Игореве. — С. 21—22.

яславського князівства, а не до м. Переяслава. Звідси виходить, що «Переяславль» згадується Лаврентієм не в розумінні міста, а в значенні Переяславської землі.

За «Матеріалами для словаря древнерусского языка по письменным источникам» І. І. Срезневського термін «другаго» має кілька значень: «другой, иной, второй, следующий, некоторый, товарищ, дорогой». Укладач словника віддав при цьому перевагу значенню «наступного» (дня). «Словарь-справочник «Слова о полку Игореве», упорядкований В. Л. Виноградовою, тлумачить даний термін за І. І. Срезневським. Однак згадані словники дають підставу припустити, що фраза «другаго дни» могла бути вжита автором «Слова» і в іншому значенні. І. І. Срезневський, пояснюючи її, спирався не на всі першоджерела про Ігорів похід, а на одне лише «Слово», читання якого справді справляє враження, що друга битва почалася наступного дня, якщо не звертати увагу на попереднє «дремлет» в значенні «не діє» і відкинути повідомлення Лаврентія, котрі не посередньо, а прямо спростовують, що термін «другаго дни» вжитий автором не в значенні наступності днів, а в значенні «іншого дня», тобто «іншої п'ятниці».

Повернемося до свідчень Лаврентіївського літопису: «И стояша на вежах 3 дни веселяся (після перемоги в п'ятницю 10 травня.— В. Б.)... А остаток бьеных тех (половців.— В. Б.) бежаша, дружине своей где бяху переже весть послали, и сказали им свою погыбель; они же слышавше поидоша кним, а по друзии (за другими половцями.— В. Б.) послашася. И сняшася с ними стрелци, и бишася 3 дни стрелци, а копы ся не снимали, а дружины ожидаючи, а к воде не дадуче им ити; и приспе к ним дружина вся, многое множество... изнемогли бо ся бяху безводьемь, и кони и сами, в зной и в тузе, и поступишася мало к воде, по 3 дни бо не пустили бяху их к воде. Видивше ратнии, устремишася на нь и притиснуша и к воде и бишася с ними крепко, и бысть сеча зла велми... И побежени быша наши»²⁹. Лаврентіївський літопис дає відомості, яких не знаходимо в Іпатіївському. Після захоплення вез русичі «3 дни веселяться» (конкретно 11 травня — в суботу, 12 — в неділю і 13 — в понеділок), а за свідченням автора «Слова» — вони «дрімали» — «не діяли». Тим часом до розбитих половців прибула допомога. Вони «бишася 3 дни» стрілами (тобто 14 травня — у вівторок, 15 — у середу і 16 — у четвер). Це і є ті перші 3 дні, коли половці заважали русичам іти до води (літописець підкреслив, що 3 дні їх не допускали до неї). Протягом 14—16 травня прибула вся половицька дружина й у повному складі постає перед русичами 17 травня — наступної п'ятниці, що адекватне терміну «другаго дни». На жаль, ми не знаходимо в Лаврентіївському літопису даних про воєнні дії сторін у той день. Інші першоджерела згадують про них дуже лаконічно. Так, у «Слові» сказано: «Земля тутнет, реки мутно текут; пороси поля прикрывают; стязи глаголют, половци идут от Дона, и от моря, и от всех стран»; «бишася день»³⁰. Іпатіївський літопис повідомляє: «И яко собрашася половци вси, и рече Игорьь ко братом и мужем своим». Отже, літопис підтверджує відому пропозицію про відхід з Поля, опротестовану Святославом: «Далече есмь гонил по половцех, а кони мои не могут»³¹. Якщо Святослав у цей день далеко ганявся за половцями, то, очевидно, з боку русичів було вчинено якусь воєнну акцію, докладно не описану у першоджерелах. Настала субота — 18 травня. «Слово» повідомляє: «Рускыя плъки отступиша. Дети бесови кликом поля прегородиша, а храбрии русици преградиша чрѣлены ми щиты», «бишася другый»³² день. За Іпатіївським літописом: «Света-

²⁹ Летопись по Лаврентьевскому списку.— С. 377—378.

³⁰ Слово о полку Игореве.— С. 12—13, 18.

³¹ Летопись по Ипатскому списку.— С. 432.

³² Слово о полку Игореве.— С. 13, 18.

ющи же суботе, начаша выступати полци половецкии, ак борове... (русичі — В. Б.) соседоша с коний, хотяхуть бо бьющеся дойти реки Донця... и поидоша бьючеся; и тако... уязвиша Игоря в руку... и тако бишася крепко ту днину до вечера... наставши же ноци суботнии, и поидоша бьючися»³³. Про події 19 травня, у неділю, той же літопис повідомляє: «Светающе неделе, возмятошася ковуеве в полку, побегоша»³⁴. Ігор намагався їх повернути і потрапив у полон. Всеволод дає останній бій: «Идуще вокруг при озере. И тако во день святаго воскресения наведе на нь господь гнев свой: в радости место наведе на ны плачь, и во веселье место желю, на реце Каялы»³⁵. «Слово» так повідомляє про події 19 травня: «Третьяго дни къ полуднию падоша стязи Игоревы. Ту ся брата разлучиста на брезе быстрой Каялы... ту пирь докончаша храбрии русичи: сваты напоиша, а сами полегоша за землю Рускую»³⁶.

Отже, між першою і другою битвою Ігоря Сіверського з половцями в 1185 р. пройшло 6 днів. Уточнення дат обох битв за Лаврентіївським літописом усуває суперечності, на які безпідставно скаржаться дослідники.

³³ Летопись по Ипатскому списку.— С. 432—433.

³⁴ Там же.— С. 433.

³⁵ Там же.

³⁶ Слово о полку Игореве.— С. 18.

Трибуна Молодого Автора

В. М. НОВАК (Хмельницький)

ЗАЛІЗНИЧНИКИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ МАГІСТРАЛІ В РОКИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

Залізничному транспорту належить винятково важлива роль в економічному розвитку, піднесенні промислового виробництва та зміцненні оборонної могутності країни, у будівництві соціалізму. Тому В. І. Ленін, Комуністична партія з перших днів перемоги Жовтневої революції постійно тримали в полі зору проблеми його відбудови й дальшого вдосконалення.

У заключному слові по доповіді про чергові завдання Радянської влади на засіданні ВЦВК 29 квітня 1918 р. Володимир Ілліч наголошував: «...Залізниці — це головне, це один із проявів найяскравішого зв'язку між містом і селом, між промисловістю і землеробством, зв'язку, на якому базується цілком соціалізм. Щоб з'єднати це для планомірної діяльності в інтересах усього населення, потрібні залізниці»¹.

Внаслідок імперіалістичної та громадянської воєн, іноземної інтервенції сотні кілометрів залізничної колії, мостів, пристанційних будівель, ліній зв'язку були знищені, тисячі паровозів і вагонів стояли нерухомо. Завдяки героїчним зусиллям робітничого класу Країни Рад, у тому числі нашої республіки, залізниці поступово відновлювали свою діяльність. До ладу діючих ставали депо і водокачки, паровози і вагони, залізничні станції та ремонтні майстерні.

У 1926/1927 р. залізниці СРСР за обсягом перевезень досягли довоєнного (1913 р.)² рівня. Незважаючи на це, транспорт потребував дскорінної реконструкції, оновлення матеріально-технічної бази, підготовки і залучення до роботи нових десятків тисяч кваліфікованих кадрів.

Реконструкція залізничного транспорту, в тому числі в нашій республіці, була нерозривно пов'язана з виконанням важливої складової частини ленінського плану побудови соціалізму — індустріалізацією країни, курс на яку проголосив XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.). Відзначивши, що загальне зростання всіх галузей господарства на Україні ставить перед транспортом дедалі вищі вимоги, IX з'їзд КП(б)У (грудень 1925 р.) в резолюції «Про господарське будівництво» наголосив: «...Роботи по відбудові транспорту на Україні повинні бути форсовані і плани цих робіт пов'язані тісніше з загальними планами зростання всіх інших галузей господарства... З'їзд звертає увагу всіх організацій на необхідність найдбайливішого ставлення до транспортного господарства, з метою забезпечення найбільш раціонального і повного використання наявних у цій галузі господарства ресурсів»³.

Важливі й відповідальні завдання перед робітничим класом, працівниками транспорту, в тому числі залізничниками, поставив квітневий (1926 р.) Пленум ЦК ВКП(б). «...В теперішній момент спостерігається невідповідність... між розвитком транспорту і всього господар-

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 255.

² Железнодорожный транспорт в годы индустриализации СССР (1926—1941): Сб. документов.— М., 1970.— С. 5.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 358—359.

ства в цілому...— відзначалося в його резолюції «Про господарське становище і господарську політику».— Транспорт тепер уже став тією ланкою в системі радянського господарства, без серйозного зміцнення якої неможливе дальше зростання товарообороту в країні»⁴.

Відповідно до рішень XIV з'їзду ВКП(б) і IX з'їзду КП(б)У, наступних партконференцій і пленумів ЦК партійні організації УСРР зосередили зусилля робітничого класу республіки на дальшому розвитку й технічній оснащеності залізниць, добиваючись, щоб їх робота якнайповніше відповідала складним і напруженим завданням соціалістичної індустріалізації. Здійснювати це доводилося в скрутних умовах фінансових обмежень. Якщо основні фонди промисловості за 1924/25—1926/27 господарські роки зросли на 18,5%, на транспорті в цілому — на 2,5%, то на залізницях — лише на 1,4%⁵. З усією гостротою поставало питання про суворий режим економії, щоб за рахунок нагромаджень розширити фронт ремонтних та будівельних робіт на залізницях.

Над розв'язанням цього завдання працював і колектив Південно-Західної залізниці (ПЗЗ) — найбільшої з чотирьох тогочасних залізниць України. Її будівництво розпочалося ще в 60-х роках XIX ст. і тривало з перервами аж до початку XX ст. Трудівники залізниці, насамперед робітники-металісти, зосереджені в головних майстернях та депс, внесли помітний вклад у боротьбу з самодержавством, за перемогу соціалістичної революції, зміцнення її історичних завоювань.

В роки соціалістичної реконструкції протяжність залізниці зростає. Були побудовані лінії Ніжин — Чернігів (1925 р.), Чернігів — Овруч (1930 р.), Чернігів — Новобілицька (1930 р.). В результаті на 1 квітня 1930 р. загальна довжина ліній залізниці становила 4307 км, а територія, яка тяжіла до неї — 180 тис. кв. км з населенням 13 млн. чол.⁶

За станом на 1 квітня 1925 р. на ПЗЗ було зайнято 35 951 чол. Лише Південна залізниця з її Кримським відділенням за кількістю робітників і службовців наближалася до неї (34 009 чол.), в той час як на Донецькій працювали 21 780, а на Катерининській — 22 977 чол.⁷

Трудівники найбільшої магістралі УСРР робили все від них залежне для виконання намічених планів. На II Пленумі правління Всеукраїнської спілки залізничників (червень 1925 р.) відзначалося, що вже в першому півріччі 1924/25 господарського року тут здійснено капітальний ремонт 33 і середній 164 паровозів (100% завдання). Тоді ж відремонтовано капітально 52 пасажирські вагони (118%) середньо — 46 (78%), а щорічний огляд пройшли 246 (132%). Товарних вагонів з конвенційного огляду вийшло за цей час 3033 (105%)⁸. Успіхи трудівників Південно-Західної залізниці відзначив і X дорожний з'їзд профспілки залізничників (травень 1926 р.)⁹.

Важливе значення для дальшого поліпшення стану справ на залізничному транспорті, як наголосив у травні 1927 р. на пленумі ЦК профспілки залізничників СРСР його голова А. А. Андрєєв, мали всемірний розвиток ініціативи та вивільнення керівних працівників від зайвої канцелярської роботи¹⁰. З цією метою у червні того ж року на об'єднаному засіданні колегії Народного Комісаріату шляхів сполучення СРСР (НКШС), РСІ СРСР та президії ЦК профспілки залізничників була створена комісія, якій доручалося переглянути існуючі форми

⁴ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 3.— С. 301 (далі — КПРС в резолюціях...).

⁵ Из истории борьбы Коммунистической партии за развитие советского железнодорожного транспорта.— Л., 1960.— С. 124.

⁶ Большая Советская Энциклопедия.— М., 1931.— Т. 49.— С. 54.

⁷ Центр. держ. арх. Жовт. революції і соц. буд-ва УСРР, ф. 2767, оп. 1, спр. 129, арк. 64 (далі — ЦДАЖР УСРР).

⁸ Там же, арк. 61—62.

⁹ Там же, оп. 2, спр. 28, арк. 239.

¹⁰ Гудок.— 1927.— 17 мая.

звітності і провести відповідні обстеження на місцях, у тому числі й на Південно-Західній залізниці. В результаті проведеної роботи звітність на ПЗЗ була скорочена більш як на 50%, що дало можливість скоротити управлінський апарат¹¹.

XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1927 р.) накреслив шляхи ґрунтовної реконструкції транспортного господарства і раціоналізації його роботи. В резолюції найвищого партійного форуму «Про директиви по складанню п'ятирічного плану народного господарства» зазначалося: «У галузі транспорту слід поставити своїм завданням таке розширення мережі транспорту і його роботи, яке покривало б потреби розширюваного виробництва і товарообороту... Беручи до уваги запізнення транспорту в переході од відбудови до рішучої перебудови і раціоналізації, треба звернути особливу увагу на докорінну реконструкцію транспортного господарства і раціоналізацію його роботи...»¹².

З'їзд наголосив, що джерелом капітальних вкладень у транспортне господарство повинні стати кошти державного бюджету, а особливо і головним чином — збільшення власних нагромаджень шляхом зниження собівартості перевезень і скорочення непродуктивних витрат. Капітальні вкладення в залізничний транспорт з 430 млн. крб. у 1925/26 р. зросли до 1180 млн. крб. у 1929 р., тобто більш як у 2,5 раза¹³.

Все це сприяло зростанню перевезення вантажів та пасажирів. Якщо в 1926/27 р. ці показники на Південно-Західній залізниці становили 11,9 млн. т і 9540 тис. чол., то в 1929/30 р. — відповідно 19,7 млн. т. і 18 896 тис. чол. Перевезення хліба з 1421 тис. т в 1927/28 р. зросло до 2634 тис. т в 1929/30 р., кам'яного вугілля, відповідно, — з 1728 тис. т до 1877 тис. т., дров — з 1126 тис. т до 1339 тис. т¹⁴.

Першим п'ятирічним планом передбачалося не тільки дальше нарощування протяжності залізниць у зв'язку із зрослими потребами народного господарства, а й зниження собівартості перевезень, збільшення прибутків і власних нагромаджень, зростання добробуту і культурного рівня залізничників. Для реалізації планів вирішальне значення мало використання капітальних вкладень, які за чотири роки першої п'ятирічки зросли більш як у три рази порівняно з попередніми п'ятьма роками. Експлуатаційна довжина залізниць досягла в 1932 р. 83,4 тис. км проти 76,9 тис. км в 1928 р. За 4 роки було закінчено будівництво понад 6 тис. км. нових ліній¹⁵. Серед них на Україні: Унеча — Ворожба (256 км.), Чернігів — Овруч (178 км), Дніпропетровськ — Апостолове (162 км) та ін. З урахуванням колій, будівництво яких розпочалося раніше, їх у республіці в першій п'ятирічці планувалося прокласти 2500 км. Експлуатаційна довжина залізниць України, яка на початку п'ятирічки становила 13 529 км, мала збільшитися до 15 441 км¹⁶. Тоді ж були зроблені перші кроки до електрифікації залізниць.

Адміністрація, партійні, профспілкові та комсомольські організації підприємств і служб ПЗЗ приділяли значну увагу роботі виробничих нарад і комісій, розвитку соцзмагання, раціоналізаторству та винахідництву. Так, в Одеських головних майстернях з 28 рацпропозицій, схвалених у 1926 р. управлінням залізниці, лише 3 належали особам, які не працювали в них безпосередньо. Крім цього, у виробничу комі-

¹¹ Из истории борьбы Коммунистической партии за развитие советского железнодорожного транспорта.— С. 127.

¹² КПРС в резолюциях...— К., 1979.— Т. 4.— С. 38.

¹³ Вольфсон Л., Корнеев А., Шильников Н. Развитие железных дорог СССР. М., 1939.— С. 85.

¹⁴ Большая Советская Энциклопедия.— М., 1931.— Т. 65.— С. 54—55.

¹⁵ Железнодорожный транспорт в годы индустриализации СССР.— С. 8.

¹⁶ Хрульов Н. Транспорт у п'ятиріччі.— Х., 1930.— С. 25.

сію майстерень з серпня 1924 р. по жовтень 1926 р. було внесено 207 технічних пропозицій, з яких реалізовано 115, і 387 організаційних (втлієно 248). Високу оцінку дістали, зокрема, золотники Трофімова, які давали близько 5% економії палива¹⁷.

Залізничники Південно-Західної палко підтримали рух за найширше розгортання соціалістичного змагання, з яким до трудящих Радянського Союзу звернулася XVI партійна конференція (квітень 1929 р.) Бригада ЦК профспілки залізничників, направлена для подання допомоги Козятинському відділенню ПЗЗ у проведенні звітно-виборної кампанії, відзначала, що в першому півріччі 1930 р. трудівники відділення досягли значних успіхів у виконанні таких важливих показників, як рух вантажних поїздів за розкладом та їх комерційна швидкість. «Паровозники депо Козятин,— відзначалося у довідці бригади, — на своїх зборах вирішили закріпити наявні досягнення, підтягнути гірші показники і взяти на громадський буксир паровозників Вознесенська (Одеський район)... Для подання практичної допомоги робітникам Вознесенська козятинці виділили бригаду в складі 7 кращих ударників депо, машиністів, ІТП»¹⁸.

У ході підготовки до зимових перевезень 1930/31 р. на залізницях України повсюдно пройшли спеціальні місячники, відбулися мітинги, збори, зльоти ударників. У Козятині зібралася конференція жінок-робітниць району, яка прийняла рішення оголосити себе ударною. 19 трудівниць записалися в робочі бригади по перевезеннях. Робітники станцій Браїлів і Шепетівка оголосили себе мобілізованими на весь час зимових перевезень, а на загальних зборах паровозників ст. Козятин одностайно було вирішено перейти на обслуговування паровозів серії «Щ» двома особами замість трьох¹⁹. За неповними даними, профспілки створили на залізниці 769 бригад для осінньо-зимових перевезень, 1304 самоперевірні бригади. В результаті проведеної роботи 4497 чол. додатково оголосили себе ударниками, 34 — подали заяви про вступ до ВКП(б)²⁰.

У січні — квітні 1931 р. на залізниці працювало понад 74 тис. чол., в тому числі 58 тис. робітників, з яких соцзмаганням було охоплено 33,6 тис. (квітень), або 45,3%. Кількість ударних бригад зросла за цей час з 696 до 1170, а цехів — із 112 до 126²¹. В цілому ж у 1931 р. загальна кількість працюючих на залізниці становила 82 935, в тому числі робітників (включаючи учнів) — 66 122, з яких у соціалістичному змаганні брали участь 40 252 (48,5%), ударників налічувалося 37 491. Кількість ударних бригад становила 1789, цехів — 180, майстерень — 24, відділень — 18²².

Однак це не вберегло Південно-Західної, як й інших залізниць, від перебоїв у роботі, що почали намічатися ще наприкінці 1929 р. Вони істотно відбивалися на народному господарстві, свідчили про відставання транспорту від загальних темпів його розвитку.

В осінньо-зимовий період 1930—1931 рр. багато залізниць переживало глибокий спад. Він торкнувся й ПЗЗ. Як і в ряді інших місць, тут спостерігалось зниження добового завантаження і вивантаження, зменшилися показники використання вагонів і паровозів, знизилася комерційна швидкість. Однією з причин такого становища були недоліки в експлуатації, ремонті та використанні паровозів, пов'язані із знеосібкою, коли паровози не мали постійно закріплених за ними бригад. Це призводило до відсутності належного щоденного догляду за ними,

¹⁷ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищ. орг. держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 5474, оп. 7, спр. 238, арк. 120 (далі ЦДАЖР СРСР).

¹⁸ Там же, оп. 11, спр. 52, арк. 175.

¹⁹ Там же, спр. 53, арк. 8—9.

²⁰ Там же, арк. 124.

²¹ Стат. бюл.летень Юго-Зап. ж. д.— 1931.— № 1—5.— С. 44.

²² Там же.— № 11—12, с. 64.

своєчасного і якісного ремонту тощо. Як наслідок кількість несправних паровозів досягла 30% їх парку²³.

Незважаючи на значне оновлення і збільшення рухомого складу, швидкість руху на залізницях продовжувала залишатися низькою і становила в 1932 р. 14,3 км на годину проти 17 км, передбачених на кінець п'ятирічки. Тоді ж середньодобовий пробіг товарного вагону дорівнював 97,3 км проти 110 км, намічених планом²⁴.

Тому в січні 1931 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР звернулися до всіх партійних, радянсько-господарських, залізничних, профспілкових та комсомольських організацій і зажадали від них здійснення невідкладних практичних заходів до виправлення становища. У зверненні, прийнятому на виконання постанови об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (грудень 1930 р.), який визнав, що відставання залізничного транспорту стримує розвиток народного господарства, Раді Праці і Оборони було запропоновано розглянути план його реконструкції, забезпечити повне виконання програми паровозо- і вагонобудування, а Вищій Раді Народного Господарства СРСР — налагодити безперебійне постачання залізниць паливом. Одночасно було вжито заходів до вирішення ряду питань, пов'язаних з організацією ремонту паровозів, впорядкуванням заробітної плати машиністів і ремонтних робітників, плануванням і регулюванням перевезень, удосконаленням управління залізничним транспортом, підвищенням трудової дисципліни, активізацією діяльності професійних спілок, посиленням партійно-політичної роботи тощо. Особливу увагу було звернуто на необхідність партійним і радянсько-господарським організаціям повернутися обличчям до залізничного транспорту, зробити все, щоб досягти рішучого перелому в його роботі²⁵.

Здійснення цих невідкладних заходів сприяло поліпшенню роботи залізниць. План першої п'ятирічки, коли в країні повним ходом ішла колективізація сільського господарства, дедалі ширше розгорталася індустріалізація, вони виконали за 4 роки. На колгоспні лани було доставлено тисячі тракторів, комбайнів, автомашин, іншої сільськогосподарської техніки, мільйони тонн мінеральних добрив, нафтопродуктів. Одночасно зросло перевезення вугілля, руди, металу і т. д. Загальний вантажооборот за роки п'ятирічки збільшився з 93,4 млрд. тонно-кілометрів (т/км) у 1928 р. до 169,3 млрд. т/км у 1932 р. при завданні на кінець п'ятирічки 162,7 млрд. т/км. По відношенню до рівня 1913 р. вантажооборот у тонно-кілометрах становив у 1932 р. 257,7%. За 4 роки п'ятирічки він зріс на 81%. Таких темпів зростання не знала жодна капіталістична країна²⁶.

В період першої п'ятирічки в країні було побудовано 15 великих залізничних мостів, укладено 8 тис. км станційних колій, потужність товарного парку зросла на 43%, кількість вагонів — на 83 тис., залізнична мережа по розгорнутій довжині — на 11 тис. км і досягла 104 тис. км. Тільки в 1932 р. перевезено 967 млн. пасажирів²⁷. Ці успіхи стали результатом великої організаторської діяльності Комуністичної партії, наполегливої самовідданої праці сотень тисяч робітників, інженерно-технічних працівників, службовців, неухильного розгортання соціалістичного змагання. Досить сказати, що до початку четвертого, вирішального року п'ятирічки ударництво охопило 59% робітників промисловості й транспорту України. Протягом 1931 р. лави ударників зросли в республіці з 397 тис. до 1129 тис. чол.²⁸.

²³ Вольфсон Л., Корнеев А., Шильников Н. Указ. соч.— С. 96.

²⁴ Там же. — С. 114.

²⁵ КППС в резолюціях...— Т. 4.— С. 489—497.

²⁶ Вольфсон Л., Корнеев А., Шильников Н. Указ. соч.— С. 96.

²⁷ Андреев А. А. Превратить железнодорожный транспорт в могучий рычаг мощного развития страны.— М., 1934.— С. 7—8.

²⁸ Профспілки України в боротьбі за п'ятирічку в чотири роки.— Х., 1932.— С. 11—12.

Відповідальні й складні завдання вирішували залізничники країни, в тому числі й Південно-Західної залізниці, в роки другої п'ятирічки. В цей час продовжувалося технічне переоснащення транспорту, значно зросли основні показники його роботи, поліпшився матеріальний добробут працівників.

Перевезення найважливіших вантажів у 1933 р. становило 19 257 946 т, в 1934 р.— 22 985 010 т, наявність робочої сили (відповідно)— 83 687 (середньомісячно) і 102 524 (січень 1934 р.) та 135 539 (жовтень) чол., а заробітна плата (по всіх кредитах)— 124 крб. 20 коп. і 143 крб. 67 коп. (При цьому слід мати на увазі, що, наприклад, по службі тяги вона становила в 1934 р. 201 крб. 04 коп.)²⁹.

15 травня 1934 р. начальник залізниці видав наказ № 206 «Про оголошення плану підготовки Південно-Західної залізниці до осінньо-зимових перевезень 1934—35 рр.». В ньому говорилося, що відповідно до рішень XVII з'їзду ВКП(б) в 1934 р. мають значно підвищитися розміри перевезень і якість роботи залізниць. Основою цього зростання є успіхи, досягнуті в провідних галузях промисловості та сільського господарства країни. Безперебійна робота транспорту, особливо в період найбільшого напруження перевезень, можлива лише за умови її високої організації. У зв'язку з цим у наказі зверталася увага на необхідність врахувати уроки минулого, зокрема попереднього року, коли внаслідок недостатньої підготовки залізниці до осінньо-зимових перевезень, відсутності належного контролю план вантажних перевезень був виконаний лише на 86%. Цим наказом загальний пробіг вантажів у поїздах комерційного руху визначався на жовтень 1934 р. в 769,9 млн. тонно-кілометрів, з них 12,7 млн. по вузькій колії (більше проти жовтня 1933 р. на 43,3%). Зокрема, хлібні вантажі мали становити 639 тис. т проти 404,9 тис. т у 1933 р., цукрові буряки — 575 тис. т (проти 466,2 тис. т), кам'яне вугілля — 327,1 тис. т (проти 240,0 тис. т) і т. д. В період максимального напруження перевезень, який припадав на жовтень, щодоби планувалося використовувати 6153 вагони³⁰.

В ході виконання п'ятирічки залізничникам доводилося долати й труднощі та недоліки, ліквідовувати так звані «вузькі місця». На нараді керівних працівників Південно-Західної залізниці (квітень 1935 р.) вказувалося, зокрема, на повільне розгортання перебудови її роботи відповідно до нових, зрослих вимог, наголошувалося на необхідності повести рішучу боротьбу з будь-якими аваріями на транспорті, постійно дбати про збільшення обігу вагонів і паровозів, про ширше використання власних ресурсів. Секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор, який виступив на цій нараді, закликав трудівників ПЗЗ, як і всіх інших залізниць республіки, по-більшовицькому приступити до перебудови всієї роботи — і господарської, і партійної, і профспілкової. «Треба для цього, — підкреслив він, — об'єднати навколо себе кращих людей, які є на транспорті, а таких людей дуже багато, треба серйозно взятися за перевиховання кадрів залізничників»³¹.

Тоді ж, у квітні 1935 р., в Москві відбулася нарада начальників залізниць і політвідділів, представників ряду експлуатаційних відділень, станцій, вагонних дільниць, паровозних депо, залізничних будов і т. д. На ній були присутні також працівники промисловості, які мали безпосереднє відношення до транспорту, керівники Комуністичної партії і уряду. Учасники наради обговорили питання, пов'язані з прискоренням обороту вагонів, капітальним будівництвом на залізничному транспорті, зокрема із завершенням у Києві спорудження першої черги Дарниць-

²⁹ Бюллетень о районе (ЮЗж.д.) за 1933 г.— Харьков, 1934.— С. 3, 13, 201, 203; Бюллетень о работе дороги за 1934 г.— Харьков, 1935.— С. 4, 210, 212.

³⁰ План подготовки Юго-Западной ж. д. к осенне-зимним перевозкам 1934—35 г. (по месяцу максимальной работы).— К., 1934.— С. 10—11.

³¹ Косіор С. За посвяжденну наполегливу більшовицьку роботу по піднесенню транспорту.— К., 1935.— С. 10.

кого вагоноремонтного заводу, та ін. Глибокий аналіз стану справ та реалізація намічених заходів дали можливість значно активізувати роботу транспорту. За 4 місяці після наради залізниці країни навантажили понад план 470 тис. вагонів, перекривши свій борг народному господарству, який становив 400 тис. вагонів³². Значне скорочення їх простою забезпечили й трудівники станції Одеса-Сортувальна Південно-Західної залізниці.

5 серпня 1935 р. за зразкову, самовіддану роботу на транспорті і досягнуті успіхи 56 передових залізничників були нагороджені орденами й медалями СРСР. Серед удостоєних цієї високої честі є й представники Південно-Західної залізниці. О. Г. Свірников, наприклад, був удостоєний ордена Леніна. Член партії з 1918 р., командир і організатор партизанських загонів у роки громадянської війни, він, працюючи на транспорті з 15 років, пройшов шлях від учня слюсаря, помічника машиніста до начальника депо і паровозної служби ПЗЗ. Орденом Трудового Червоного Прапора був нагороджений А. А. Новицький — машиніст першого класу з паровозного депо Жмеринка, який протягом 5 років водив пасажирські поїзди, не знаючи аварій³³. В числі нагороджених орденом Леніна був і прославлений на всю країну машиніст депо Слов'янськ П. Ф. Кривонос, який у третьому Всесоюзному конкурсі паровозних бригад одержав звання кращого машиніста СРСР, а в повоєнні роки тривалий час очолював колектив Південно-Західної магістралі.

Саме завдяки таким людям, самовідданій праці тисяч робітників, інженерно-технічних працівників, службовців трудівники сталевих магістралей, у тому числі Південно-Західної залізниці, внесли вагомий вклад у вирішення великих народногосподарських завдань, у соціалістичну реконструкцію народного господарства, в забезпечення індустриальної могутності Країни Рад, у розвиток її соціалістичного сільського господарства.

Нині ордена Леніна Південно-Західна залізниця неспізнанно змінилася, значно зросли її технічне оснащення, локомотивний і вагонний парк, підвищилася майстерність робітників і службовців. Багатотисячний загін залізничників, розвиваючи й примножуючи революційні, бойові і трудові традиції, вносить помітний вклад у справу вдосконалення соціалістичного суспільства в СРСР.

³² Напорко А. Г. Очерки развития железнодорожного транспорта СССР.— М., 1954.— С. 135.

³³ Люди великої честі.— М., 1935.— С. 39, 79.

О. Ф. ЮРЧЕНКО (Київ)

СПІВРОБІТНИЦТВО РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ СРСР ТА СФРЮ (70-ті — перша пол. 80-х років)

Розвиток радянсько-югославських відносин відображає прагнення трудящих Союзу РСР та Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії, комуністичних партій і урядів обох країн послідовно проводити в життя курс на збереження миру на планеті та мирне співіснування всіх держав, на зміцнення дружби між народами Радянського Союзу та Югославії. Під час зустрічей Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова з керівниками СФРЮ та СКЮ, які відбулися у 1985 р. і 1986 р., підкреслювалася важливість активізації прогресивних сил сучасності для запобігання загрози ядерної війни. Під час обгово-

рення питань відносин між СРСР та СФРЮ, КПРС та СКЮ було знову висловлене обопільне прагнення й надалі робити все належне для поглиблення дружнього співробітництва між обома партіями і країнами на основі спільно сформульованих принципів та домовленостей¹.

Це співробітництво, засноване на принципах рівноправності та невтручання у справи один одного, зафіксоване у спільних документах, прийнятих внаслідок зустрічей і переговорів на вищому рівні у 1955—1985 рр. Так, у радянсько-югославському комюніке від 8 липня 1985 р. відзначено високий рівень двосторонніх взаємозв'язків та зміцнення взаєморозуміння й довір'я між СРСР та СФРЮ².

Багатогранне співробітництво Радянського Союзу та Югославії, яке постійно розширюється, включає в себе партійні, урядові, народногосподарські, наукові, культурні та інші взаємозв'язки. Серцевиною відносин між обома країнами є співробітництво КПРС і СКЮ, яке здійснюється на основі дворічних планів. Багато років Радянський Союз є основним зовнішньоторговельним партнером Югославії. Успішно діють договори та угоди про співробітництво між обома країнами у галузі культури, спорту та туризму. В кінці 60-х—70-х роках встановили дружні відносини й побратимські зв'язки 6 республік і 11 міст Союзу РСР та СФРЮ.

У вищезгаданому комюніке підкреслювалося, що в рамках радянсько-югославських відносин у цілому стабільно нарівні з державними розвиваються й контакти громадських організацій обох країн. Сторони висловили готовність надалі сприяти цьому процесові³.

Значний вклад у співробітництво СРСР та СФРЮ робили й роблять молодіжні організації обох країн, контакти яких беруть початок ще з 1944 р. Основою співробітництва між ВЛКСМ та Спілкою соціалістичної молоді Югославії (ССМЮ)⁴, а також її колективними членами є спільність інтересів і завдань у соціалістичному будівництві, близькість організаційної структури, схожість форм та методів роботи з молоддю тощо.

Розширенню й поглибленню взаємовідносин молодіжних спілок сприяють їх міцні позиції у політичній системі соціалістичного суспільства, зростання ролі у господарському, суспільно-політичному житті та міжнародній діяльності своїх країн, а також єдність мети — під керівництвом КПРС та СКЮ проводити організаційно-політичну і виховну роботу серед молоді.

Взаємний обмін позитивним досвідом, що його набули обидві молодіжні організації за роки своєї діяльності, відіграє велику роль у справі дальшого поліпшення виховання підростаючого покоління, залучення його до соціалістичного та комуністичного будівництва. Особливо зростає значення обміну цим досвідом в нинішніх умовах, коли імперіалізм ще більше посилює підривну діяльність проти соціалістичних країн, зокрема, намагається всіма способами нав'язувати молоді «цінності» західного способу життя. Тому одним з головних напрямів двостороннього співробітництва молодіжних організацій Радянського Союзу і Югославії був і залишається обмін здобутками в справі інтернаціонального, ідеологічного, патріотичного та трудового виховання молоді.

У співробітництві ВЛКСМ і ССМЮ використовуються такі традиційні форми, як участь делегацій у з'їздах спілок та молодіжних заходах, що проводяться тією чи іншою організацією, обмін представниками на всіх рівнях для вивчення досвіду роботи, консультації з акту-

¹ Правда. — 1985. — 5 люля; 1986.—4 марта; 13 дек.

² Совместное советско-югославское коммюнике // Там же.— 1985.— 8 июля.

³ Там же.

⁴ ССМЮ заснована у 1919 р. як Спілка комуністичної молоді Югославії; з 1948 р.—Народна молодь Югославії; з 1963 р. — Спілка молоді Югославії; з 1974 р.— Спілка соціалістичної молоді Югославії. До неї входить 9 колективних членів.

альних питань двосторонніх відносин, обмін лекторами, журналістами, пресою, інформаційними матеріалами, виставками, взаємообмін будівельними загонами і групами піонерів, колективами художньої самодіяльності, контакти молодіжних видавництв та співробітництво в галузі молодіжного туризму тощо.

На сучасному етапі розвиваються такі нові форми, як проведення двосторонніх семінарів, розширення контактів ВЛКСМ з колективними членами ССМЮ, участь молодих робітників у конкурсах професійної майстерності, а також розвиток прямих зв'язків молодіжних організацій республік та міст.

ВЛКСМ і ССМЮ, здійснюючи двостороннє співробітництво, роблять свій вклад у розвиток зв'язків обох країн у галузі економіки, освіти і культури, чим сприяють дальшому зміцненню дружби радянського і югославського народів. При цьому вони спираються на всебічну підтримку урядів і комуністичних партій своїх країн. Заінтересованість у розвитку співробітництва молодіжних організацій була підкреслена у радянсько-югославській Заяві від 25 вересня 1971 р., якою визначено магістральний напрям розвитку відносин двох братніх країн на довготривалу перспективу⁵. Це було чітко підтверджено й під час радянсько-югославських партійно-державних зустрічей та переговорів на вищому рівні у 1972—1986 рр.

Розвиваючи свою міжнародну діяльність, Ленінський комсомол залучає до неї мільйони молодих людей. У звітній доповіді ЦК ВЛКСМ XIX з'їзду спілки відмічалось, що у здійсненні інтернаціональних зв'язків комсомолу беруть участь практично усі республіканські, крайові, обласні комсомольські організації, представники усіх категорій молоді, а головний напрям співробітництва — боротьба за мир, проти загрози війни⁶. На початок 80-х років 137 республіканських, обласних і крайових, близько 5 тис. первинних комсомольських організацій заводів й фабрик, колгоспів і радгоспів, шкіл та учбових закладів підтримували тісні зв'язки з відповідними молодіжними організаціями соціалістичних країн⁷.

Особливе місце у цій важливій справі займає така принципово нова для відносин молоді соціалістичних країн форма, як республіканські молодіжні зв'язки. Домовленість про їх розвиток між Ленінським комсомолом та Спілкою молоді Югославії була досягнута під час візиту делегації Президії Конференції СМЮ в Радянський Союз у грудні 1970 р.⁸. Нині вони здійснюються між 6 республіканськими молодіжними організаціями СРСР та СФРЮ: України і Сербії, Білорусії й Хорватії, Узбекистану і Македонії, Вірменії й Чорногорії, Грузії та Словенії, Азербайджану і Боснії й Герцеговини.

Одними з перших у листопаді 1971 р. встановили двостороннє республіканське співробітництво ЛКСМ України та СМ Сербії. Під час візиту керівних працівників Республіканської Конференції (РК) СМ Сербії на Україну був підписаний спільний протокол про принципи і цілі двостороннього співробітництва. У кінці 1972 р. такі протоколи були підписані представниками ЛКСМ Білорусії та СМ Хорватії, ЛКСМ Азербайджану та СМ Боснії й Герцеговини, а пізніше й представниками інших республік. Міжреспубліканські зв'язки молодіжних організацій СРСР та СФРЮ розвиваються, як і зв'язки між ВЛКСМ та ССМЮ, на договірній основі. Договори укладаються в залежності від практики, що склалася в тих чи інших республіках, строком на рік, два чи три роки й охоплюють все нові сторони інтернаціонального співробіт-

⁵ Советско-югославское заявление // Правда.— 1971.— 26 сент.

⁶ XIX съезд ВЛКСМ: Стеногр. отчет.— М., 1982.— Т. 1.— С. 98—99.

⁷ ВЛКСМ от съезда к съезду.— М., 1982.— С. 126.

⁸ Гламочек Д. Утверждена программа сотрудничества // Югослав. новости.— Белград.— 1970.— № 3.— С. 3.

ництва. Розвитку цієї форми зв'язків комсомольські організації названих радянських республік надають важливого значення, постійно дбають про наповнення її глибоким змістом, залучення до неї якомога більшої кількості юнаків та дівчат братніх країн. Усього на початок 80-х років 16 комсомольських організацій республік та міст СРСР, а в їхньому складі 45 первинних організацій, підтримували і розвивали зв'язки з організаціями ССМЮ⁹.

Становленню співробітництва молоді республік братніх країн сприяв 1-й двосторонній семінар Ленінського комсомолу та Спілки молоді Югославії на тему «Роль молоді СРСР та СФРЮ у будівництві соціалізму і комунізму», який відбувся в Одесі у листопаді 1971 р. У ньому взяли участь представники республіканських, обласних, міських та районних організацій ВЛКСМ та СМЮ¹⁰. Підбиття підсумків та обговорення перспектив дальшого розвитку цього співробітництва було проведено на III двосторонньому семінарі керівників ВЛКСМ та ССМЮ, який відбувся у 1975 р. у Баку. В рамках семінару відбулася зустріч секретарів спілок молоді республік Радянського Союзу та Югославії¹¹. Процес розвитку зв'язків республіканських, крайових, обласних та міських організацій молоді Югославії з соціалістичними країнами було схвалено на IX з'їзді ССМЮ у 1974 р.¹² А наступний її з'їзд (1978 р.) прийняв резолюцію про міжнародне співробітництво з метою більш активного включення молодіжної організації у зовнішньополітичну діяльність СФРЮ, у якій вказав на необхідність розвитку більшої ініціативи та самостійності республіканських і крайових організацій спілки у міжнародних зв'язках¹³.

Чільне місце у співробітництві молодіжних організацій радянських та югославських республік займає обмін досвідом ідейно-політичного виховання підрастаючого покоління, вивчення республіканської структури ідеологічної освіти молоді, діяльності низових і первинних організацій ВЛКСМ і ССМЮ. Молодіжні спілки з цією метою дедалі активніше обмінюються делегаціями. При цьому зростає цілеспрямованість у роботі останніх. Югославською стороною з великою увагою вивчався досвід ЛКСМ союзних республік по вихованню молоді в дусі соціалістичного патріотизму на традиціях партії під лозунгом «Жити, вчитись і працювати по-ленінськи», на прикладах ратних та трудових подвигів радянського народу. Представників ССМЮ зацікавили також організація проведення занять у гуртках комсомольської політосвіти, заходів по зміцненню первинних комсомольських організацій, підвищенню їх ролі у соціалістичному та комуністичному будівництві тощо. Основна увага приділялася ними знайомству з досвідом роботи Ленінського комсомолу по виконанню рішень з'їздів КПРС та ВЛКСМ, а також з'їздів компартій та комсомольських організацій республік.

Наприклад, влітку 1975 р. у Тбілісі делегація комісії по ідейно-виховній роботі ССМ Словенії вивчала форми роботи комсомолу Грузії¹⁴, а молодіжна делегація Македонії мала ділові зустрічі у Ташкентському міському та Самаркандському обласному комітетах комсомолу Узбекистану на початку 1978 р.¹⁵ Того ж року посланці РК ССМ Хорватії брали участь у роботі XXVI з'їзду ЛКСМ Білорусії, а в

⁹ Лях Н. Союз социалистической молодежи Югославии // Вестник КМО СССР.— 1980.— № 11.— С. 32.

¹⁰ Центр. арх. ВЛКСМ, ф. 1, оп. 30, спр. 749.

¹¹ Молодежь Азербайджана.— 1975.— 8 февр.

¹² Dimitrijević N. Savez Socijalističke omladine Jugoslavije // Jugoslovenski pregled.— Beograd, 1975.— № 2.— S. 56.

¹³ Deseti Kongres SSOY: Dok.— Beograd, 1979.— S. 126.

¹⁴ Креннуть контактам // Молодежь Грузии.— 1975.— 24 июля.

¹⁵ Тураев Х. Т. Участие Ленинского комсомола в развитии интернациональных связей молодежи.— Ташкент, 1982.— С. 79.

1980 р.— у святкуванні 60-річчя комсомолу республіки¹⁶. У 1982 р. делегація Феріального союзу — колективного члена ССМ Сербії — вивчала у Києві, Ровенській та Кримській областях досвід ЛКСМ України по патріотичному вихованню молоді, знайомилася з історико-революційними традиціями радянського народу¹⁷. Восени 1984 р. з різними напрямками діяльності комсомолу Вірменії ознайомилася група представників ССМ Чорногорії. Відбулася її зустріч з комсомольським активом Єревана, відмінниками навчання політехнічного інституту та молодими передовиками виробництва «Армелектромашу»¹⁸.

Навіть цей, далеко не повний перелік прикладів свідчить про широке коло питань, що привертають увагу югославської молоді, підкреслює заінтересованість югославської сторони у розвитку взаємозв'язків між молоддю обох країн.

Під час поїздок по республіках молодіжні делегації беруть участь у вечорах інтернаціональної дружби, мітингах, зборах, бесідах та зустрічах у партійних та комсомольських комітетах, знайомляться з усіма сторонами життя молоді, її науковими й культурними досягненнями. Завдяки цьому югославські товариші мали можливість переконатися у підтримці ініціатив радянської молоді з боку КПРС, у популярності в країні авангарду радянської молоді — Ленінського комсомолу, у щирому бажанні юнаків та дівчат Радянського Союзу жити в мирі з народами всіх континентів.

За 1971—1985 рр. тільки на Україні було прийнято близько 40 делегацій молоді Сербії¹⁹. А ЦК ЛКСМ Білорусії та РК ССМ Хорватії у 1972—1984 рр. обмінялися більше ніж 30 групами представників²⁰.

Розвиваються з кожним роком і зв'язки між молодіжними органами преси обох країн. З 1973 р. друкований орган ЦК ЛКСМ Білорусії «Знамя юности» встановив контакти з газетою молоді Хорватії «Пошет». У грудні 1974 р. відбувся перший обмін групами молодих журналістів України та Сербії, які ознайомилися з діяльністю засобів масової інформації по ідейно-політичному вихованню підростаючого покоління. Був підписаний план співробітництва між редакціями газет «Комсомольское знамя» та «Омладинске новине», яким передбачалися публікації у цих виданнях статей про життя й діяльність радянської та югославської молоді²¹. Ділові зв'язки здійснюються й між газетами ЛКСМ Грузії «Молодежь Грузии» та ССМ Словенії «Младіна», ЛКСМ Узбекистану «Комсомолец Узбекистана» та ССМ Македонії «Млад борец» та подібними виданнями інших республік. Контакти у галузі молодіжної преси, взаємообмін журналістами дає можливість десяткам тисяч молодих людей знайомитися з життям своїх ровесників за рубежем. Зокрема, у радянських юнаків та дівчат особливою популярністю користуються рубрики газет «Світ і молодь», «Твій зарубіжних ровесник», «Рот фронт», «Фестивальна ромашка», «Молодіжний телетайп», «Молодіжні вісті» та інші.

Ознайомленню молоді Югославії з життям радянського юнацтва сприяли тематичні фотовиставки, влаштовані у республіках СФРЮ. Так, делегація ЦК ЛКСМ України у 1976 р. передала у дар ССМ Сербії фотовиставку про молодь УРСР, а ЦК ЛКСМ Узбекистану напра-

¹⁶ Лейкин Э. А. Вклад Белорусской ССР в развитие советско-югославского сотрудничества // Народно-демократич. революции и развитие слав. стран по пути социализма: Тезисы докладов и сообщений.— Харьков, 1985.— С. 68.

¹⁷ Завагородній П. Гості з Сербії // Молодь України.— 1982.— 22 квіт.

¹⁸ Крепнет сотрудничество // Комсомолец (Ереван).— 1984.— 18 окт.

¹⁹ Підраховано авт. за матеріалами молодіжної преси України.

²⁰ Лейкин Э. А. Указ. соч.— С. 68.

²¹ Знаменська М. Розвиток взаємозв'язків молодіжних організацій Української РСР та Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії, 70-ті роки // Істор. дослідження: Історія зарубіжних країн.— К., 1981.— Вип. 7.— С. 86.

вив у 1980 р. у Македонію фотоматеріали «Щасливе дитинство» та «У Ташкенті, як дома»²².

У 1981 р. з однією з делегацій ЦК ЛКСМ України у Сербію виїздила творча група Держтелерадіо УРСР. Вона зібрала кіноматеріал, на основі якого було створено передачу «Автограф дружби», що демонструвалася по республіканському телебаченню й була присвячена національному святу СФРЮ — Дню республіки.

Між республіками Союзу РСР та Югославії налагоджено постійний обмін інформацією з ідеологічної тематики, монографіями та книгами з історії молодіжного руху, а також досвідом у проведенні походів та маршів молоді по місцях революційної, бойової та трудової слави.

Одним з основних завдань, що його розв'язують на всіх етапах свого становлення і розвитку спілки молоді обох країн, є також трудове виховання юнаків і дівчат. Здійснюючи співробітництво у руслі відносин ВЛКСМ і ССМЮ, республіканські організації спілок молоді обох країн у своїх взаємозв'язках приділяють увагу інтернаціональному вихованню молодих будівників соціалізму у суспільній праці. У республіках, які співробітничать, нагромаджено цінний досвід проведення ударних республіканських комсомольських будівництв у СРСР та республіканських молодіжних трудових акцій у СФРЮ. Крім студентських будзагонів (СБЗ), сторони обмінюються активістами руху для вивчення досвіду у цій сфері.

В одній з важливих ударних трудових акцій югославської молоді — будівництві залізниці Белград — Бар — спільно з юнаками та дівчатами з інших країн влітку 1972 р. працювали й члени студентського будзагону з України²³. У 1975—1984 роках активісти комсомолу Української РСР щорічно брали участь у трудових акціях «Морава», «Джердап — 2», «Белград», «Братерство — єдність».

У 70-х роках студентський будзагін «Багратіон» з Білоруського політехнічного інституту працював на спорудженні меморіального комплексу «Ясеновац» у Хорватії, де під час окупації загинуло понад 700 тис. чол. Участь у зведенні комплексу сприяла вихованню у молоді глибокого розуміння необхідності активізації боротьби за мир у всьому світі, проти відродження фашизму.

Зведений загін студентів Азербайджану брав участь у 1976 р. в інтернаціональній трудовій акції «Козара — 76» — будівництві міжнародного молодіжного центру у Соціалістичній республіці Боснія та Герцеговина, який зводився на місці запеклих боїв югославських партизан з фашистськими загарбниками²⁴. На будівельних майданчиках Сараєво — побратима Баку, працював СБЗ «Бакинець — 79», який зробив і свій вклад у підготовку міста до зимової Олімпіади — 84²⁵.

З 1973 р. почався обмін будзагонами між Тбіліським політехнічним інститутом та університетом технічних наук м. Любляна, з 1975 р. — між ЦК ЛКСМ Вірменії та РК ССМ Чорногорії. З 1978 р. студентські будівельні загони Узбекистану працювали на одній з молодіжних будов Македонії — трансюгославській автомагістралі, у 1983 р. брали участь у освоєнні 1 тис. га цілинних земель, допомагаючи молоді СФРЮ виконувати програму нарощування виробництва продовольства²⁶.

Зведені молодіжні бригади з усіх республік Югославії у свою чергу успішно працювали у різних районах СРСР. У 1972 р. студент-

²² Там же. — С. 87; Сандкасимов С. Социальная, интернациональная активность молодежи. — Ташкент, 1982. — С. 110.

²³ Дружбе крепнут // Комс. знамя. — 1973. — 7 дек.

²⁴ Молодежь Азербайджана. — 1976. — 23 сент.

²⁵ Там же. — 1979. — 11 авг.

²⁶ Время работы и дружбы // Югослав. новости. — Белград, 1983. — № 8—9. — Авг. — сент. — С. 5.

ська бригада Белградського університету взяла участь у спорудженні будинків для робітників радгоспу ім. Червоної Армії на Харківщині. Молодим югославам було вручено почесну грамоту Харківського обкому ЛКСМ України за високі виробничі показники у праці²⁷. У 1975 р. група активістів, що представляла молодіжні трудові акції Сербії, вивчала досвід роботи комітетів комсомолу молодіжних будівництв у Києві, Донецькій області та Жданові. Бригадисти з Сербії стали учасниками Всесоюзного ударного комсомольського будівництва — спорудження киснево-конверторного цеху заводу «Азовсталь»²⁸. У 1977 р. активісти бригадистського руху ССМ Сербії вивчали досвід роботи Ленінського комсомолу України по організації будзагонів у Республіканському штабі СБЗ та Харківському обкомі комсомолу, працювали на будівельних майданчиках одного з сіл Харківської області²⁹. Представники молоді Сербії взяли участь у будівництві Дніпрогесу — 2 та сталеплавильного цеху Донецького металургійного комбінату. У 1979—1984 рр. молодіжні бригади ССМ Сербії працювали на збиранні врожаю у радгоспах Криму. На будівництві другої черги заводу силових напівпровідникових вентилів у м. Молодечно Білоруської РСР у складі інтерзагону «Дружба — 76» трудилися представники молоді Хорватії. На цій будові стало доброю традицією святкування молодими будівельниками урочистих дат двох республік: Дня визволення Білорусії від фашистських загарбників та Дня повстання народу Хорватії проти гітлерівців³⁰. І таких прикладів взаємобміну молодіжними бригадами між республіками СРСР та Югославії багато.

Спільна праця юнаків і дівчат в інтерзагонах сприяє дальшому зміцненню дружби молоді обох країн. Беручи активну участь у проведенні культурних заходів, випуску стінгазет, спортивних змагань, вогнищах дружби, зустрічах з ветеранами війни та робітничими колективами підприємств, бійці цих загонів стають справжніми інтернаціоналістами, послідовними борцями за зміцнення миру на планеті. Тому як Ленінський комсомол, так і ССМЮ надають великого значення цьому перспективному напрямку зв'язків молодого покоління Союзу РСР та СФРЮ.

Молодіжні республіканські організації, зокрема України та Сербії, Білорусії та Хорватії, роблять свій вклад у розвиток радянсько-югославського науково-технічного співробітництва. Як і для відносин ВЛКСМ й ССМЮ у цій галузі, для зв'язків ЛКСМУ з організаціями Народної техніки * югославських республік характерним є їх розвиток у напрямі вивчення досвіду розвитку технічної творчості піонерів та молоді, дедалі ширшого залучення підростаючого покоління до участі у конкурсах професійної майстерності, виховання потреби у підвищенні політехнічної освіти. Цьому сприяє широкий обмін делегаціями, а також проведення двосторонніх семінарів ВЛКСМ і НТЮ у різних республіках Радянського Союзу та Югославії.

Свій вклад у справу інтернаціонального виховання молоді роблять і молодіжні організації міст-побратимів, обласних центрів та споріднених за профілем підприємств республік, що співробітничать. Розвиваються зв'язки між міськкомом комсомолу та міськими конференціями ССМ Баку і Сараєво, Єревана і Тітограда, Тбілісі й Любляни, Ташкента і Скоп'є та інших міст. Встановлені тісні контакти між Самаркандським міськкомом комсомолу Узбекикої РСР й Охридської міської конференції ССМ Македонії, Оршанським міськкомом ЛКСМ Білорусії та міською конференцією ССМ Хорватії м. Вараждин, між

²⁷ Ленінська зміна (Харків).— 1972.— 16 верес.

²⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1705, арк. 28—29.

²⁹ За мецька М. В. Розвиток взаємозв'язків молодіжних організацій...— С. 86.

³⁰ Знамя юности (Мінськ).— 1976.— 16 люля.

* Народна техніка Югославії — колективний член ССМЮ.

комсомольцями Білоруського автозаводу та організаціями ССМЮ промислових підприємств м. Сісак, молодіжними колективами ташкентської трикотажної фабрики «Маліка» й фабриками такого ж профілю у Скоп'є, ташкентського будтресту № 153 та будівельних організацій м. Маврово (Македонія), текстильних комбінатів м. Шаки Азербайджанської РСР та «Інтерплет» м. Бричко (Боснія та Герцеговина), Бакинського заводу побутових кондиціонерів та Сараєвського заводу «Енергоінвест», а також алюмінієвих заводів Єревана та Тітограда. Прямі зв'язки цих колективів — поїздки делегацій, обмін досвідом біля верстата, спільний відпочинок, листування — служать розвиткові міцної робітничої дружби.

Плодотворними є інтернаціональні зв'язки радянської й югославської молоді у галузі культури, спорту й туризму. Це, зокрема, яскраво простежується на прикладі молодіжного культурного обміну між УРСР та Сербією. Активно співробітничать молоді вчені-суспільствознавці по лінії ЦК ЛКСМ України та РК Молодих дослідників Сербії (МДС) — організації, яка є колективним членом ССМС. Так, співробітники Інституту археології АН УРСР взяли участь у молодіжних пошукових акціях «Южна Морави — 78» та «Ніш-80»; а восени 1979 р. інститут приймав у себе активістів РК МДС. У Києві та Белграді у 1980 й 1983 роках були проведені двосторонні семінари молодих учених-археологів. У 1983 р. сторони обмінялися молодіжними делегаціями вчених-суспільствознавців для вивчення досвіду роботи й археологічних експедицій³².

Свій внесок у розвиток контактів у галузі культури зробили й молоді кінематографісти. Делегація ЦК ЛКСМУ, до складу якої входили, зокрема, актриса О. Матешко й асистент оператора Київської кіностудії ім. О. Довженка П. Нереба, у листопаді 1977 р. відвідала Сербію. У той же час у Києві, Чернігові, Житомирі, Черкасах побували представники молодих сербських кінематографістів. Численні зустрічі, перегляди та обговорення фільмів, відвідання кіностудій, у т. ч. любительських, проведення дискусій сприяють підвищенню творчої майстерності молодих кіномитців, розумінню сучасних завдань кінематографу як засобу виховання підростаючого покоління³².

За своїми масштабами найбільш масовим у взаємозв'язках молоді республік обох країн став обмін колективами художньої самодіяльності. Понад 8 тис. юнаків та дівчат Радянської України відвідали у 1973—1975 рр. концерти сербських фольклорних ансамблів «Бранко Крсманович» Белградського університету, «Соња Марінкович» з м. Нові Сад та піонерського колективу «Младост», які виступали у Києві, Вінницькій, Черкаській та Хмельницькій областях. З великим успіхом у ці роки у Югославії пройшли гастролі самодіяльного колективу народного танцю «Юність» Кіровоградського педінституту ім. О. С. Пушкіна й ансамблю «Веснянка» КДУ ім. Т. Г. Шевченка. У Сербії побував дитячий ансамбль «Подоланчик» Хмельницького будинку піонерів ім. В. Котика, який виступав з концертами перед учасниками трудової акції «Морави — 75», познайомив молодь Белграда, Ніша та Крагуєваца з творчістю дітей СРСР³³. У 1978 р. під час гастролей по Радянському Союзу в Києві, Закарпатській, Чернівецькій та Чернігівській областях дав ряд концертів югославський молодіжний ансамбль пісні й танцю «Абрашевич»³⁴. На дванадцяти концертах заслуженого самодіяльного колективу танцю УРСР «Юність Закарпаття» під час гастролей в СФРЮ у 1979 р. побували 22 тис. глядачів, які тепло приймали своїх гостей. Ансамбль було нагороджено грамотою посольства Союзу РСР

³¹ Пустовойтов С., Ричка В. Наукові контакти молодих суспільствознавців УРСР та Сербії // Укр. іст. журн.— 1983.— № 11.— С. 160.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1873, арк. 29, 30, 57.

³³ Молодь України.— 1976.— 26 груд.

³⁴ Комс. знамя.— 1978.— 29 нояб.

в Югославії за пропаганду радянського самодіяльного мистецтва³⁵. У 1981 р. на запрошення РК ССМ Сербії фольклорний ансамбль «Горина» Ровенського інституту культури виступив у програмі фестивалю народної пісні у м. Княжевац і дав кілька концертів для учасників молодіжних трудових акцій. Головний приз міжнародного дитячого фестивалю «Радість Європи», який проходив у Белграді в 1984 р., здобув танцювальний ансамбль Кіровоградського палацу піонерів «Пролісок»³⁶.

Юнаки і дівчата Югославії мали можливість познайомитись з національною пісенною та танцювальною творчістю таких колективів інших республік СРСР, як ансамблі пісні і танцю «Брестчаночка» з БРСР та «Джурджіарим» Бакинського палацу піонерів ім. Ю. Гагаріна, танцювальний ансамбль «Ганджлик» студентів з Азербайджану, хореографічний ансамбль «Горда» республіканського Палацу піонерів ім. Б. Дзnelадзе з Грузії, студентський самодіяльний ансамбль Тбіліського інституту іноземних мов ім. І. Чавчавадзе, ВІА «Іверія» і «Пісняри» та інші. У багатьох містах СРСР виступали широко відомі співаки й естрадні ансамблі Югославії.

Обмін молодіжними самодіяльними колективами, а також професійними естрадними виконавцями є одним з елементів культурного співробітництва Союзу РСР та Югославії, сприяє більш повному ознайомленню з багатовіковою пісенною та хореографічною спадщиною братніх народів, робить значний вклад у зближення соціалістичних культур. Вирушаючи у гастрольні поїздки, юнаки і дівчата вивчають пісні і танці своїх зарубіжних друзів, їм стають зрозумілі й близькі національні традиції, побут та сучасне духовне життя ровесників.

Дедалі більшого значення у відносинах молодіжних організацій набуває туристський обмін, який служить справі кращого взаєморозуміння між народами СРСР та Югославії, ознайомлення їх з досягненнями у галузі економіки, соціального розвитку, культури та науки, з природою, історичними пам'ятками та культурними традиціями.

У справі розвитку радянсько-югославського молодіжного туристського обміну значну роботу проводять БММТ «Супутник» ЦК ЛКСМ радянських республік, а з югославського боку — такі республіканські організації, як агентства молодіжного туризму «Младост-турист» (Сербія), «Младост-експрес» (Хорватія) та «Інтерімпекс» (Македонія). Великою популярністю у югославської молоді користуються круїзи по Дніпру, маршрути по Кавказу та середньоазіатських республіках СРСР. Приїждить у нашу країну й значна кількість спеціалізованих молодіжних груп з Югославії. З іншого боку, радянські юнаки та дівчата з усіх союзних республік мають змогу відпочивати на узбережжі Адріатики та в горах Югославії.

Навесні 1981 р. у молодіжному центрі «Авала» і Белградському будинку «Младост-турист» експонувалася виставка «Організація молодіжного туризму в Українській РСР», а у квітні 1982 р. представники молодіжної організації Сербії вивчали досвід БММТ «Супутник» ЦК ЛКСМУ по організації внутрішнього туризму³⁷.

У 70-ті — першій половині 80-х років молодіжні організації республік СРСР та СФРЮ, що співробітничали між собою, зробили немало у справі розвитку радянсько-югославських молодіжних відносин. Вони робили й роблять все належне для розширення зв'язків з братніми організаціями, постійно виступають з новими ініціативами, для поліпшення структури взаємообміну у всіх сферах виховання молоді розвивають контакти з колективними членами ССМ югославських республік.

³⁵ Правда України.— 1979.— 26 апр.

³⁶ Комс. правда.— 1986.— 19 окт.

³⁷ Молодь України.— 1982.— 22 квіт.

Молодіжні спілки республік СРСР та СФРЮ надають великого значення розвитку прямих зв'язків, виходячи з того, що ця форма співробітництва має добру перспективу. У цьому питанні ВЛКСМ та ССМЮ виходять з обопільних прагнень: залучити до сфери міжнародної діяльності, до справи зміцнення дружби і співробітництва між народами та боротьби за мир практично всі категорії молоді.

М. С. ТАРАНЕНКО (Київ)

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У БОРОТБІ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ЗА ПРИЙНЯТТЯ ДО ООН БОЛГАРІЇ, РУМУНІЇ ТА УГОРЩИНИ

Нещодавно виповнилося 40 років з дня заснування Організації Об'єднаних Націй, створеної для підтримання загального миру і безпеки, для розвитку співробітництва між всіма країнами. В новій редакції Програми Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслюється, що КПРС виступала і виступає «за підвищення ролі Організації Об'єднаних Націй у зміцненні миру і розвитку міжнародного співробітництва»¹. Радянський Союз, Україна і Білорусія, які були одними з фундаторів ООН, завжди неухильно дотримувалися цілей і принципів, зафіксованих в її Статуті. Беручи активну участь у діяльності цієї організації протягом усього періоду її існування, Українська Радянська Соціалістична Республіка сприяла розв'язанню багатьох важливих міжнародних проблем. У даній замітці це показано на прикладі боротьби України за прийняття в ООН Болгарії, Румунії та Угорщини.

В міру того, як завершувався розгром фашистської Німеччини та її союзників, дедалі більшого значення набувало питання післявоєнного врегулювання відносин з цими державами, в тому числі їх залучення до міжнародного співробітництва.

Укладенню мирних договорів з колишніми сателітами гітлерівського рейху і прийняттю цих країн в ООН було приділено певну увагу ще на Потсдамській конференції керівників Радянського Союзу, США і Великобританії, яка проходила з 17 липня по 2 серпня 1945 р. Представники західних держав намагалися добитися згоди СРСР на вигідну для них реорганізацію урядів балканських країн, насамперед Болгарії та Румунії. Про це, зокрема, заявив президент США Г. Трумен на першому ж засіданні конференції. Він погрожував, що тільки «після того, як буде здійснена реорганізація цих урядів, може відбутися визнання їх з боку союзних держав і укладення відповідних договорів»². Президента США підтримав прем'єр-міністр Англії У. Черчилль. Зрозуміло, що їх метою було зміцнення економічних і політичних позицій англійського та американського капіталу на Балканах.

Однак, твердо відстоюючи свої інтереси, а також враховуючи інтереси інших народів, Радянський Союз добивався справді демократичного врегулювання питання післявоєнного розвитку. В результаті на Потсдамській конференції було прийнято рішення створити Раду Міністрів закордонних справ (РМЗС) СРСР, США і Великобританії, яка поряд з вирішенням інших питань мала розробити тексти мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. На

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.). — К., 1986.— С. 65—66.

² Тегеран, Ялта, Потсдам: Сб. документів.— М., 1967.— С. 158.

вимогу представників Радянського Союзу в рішенні конференції було записано, що три уряди погодилися вивчити можливість встановлення дипломатичних відносин з цими країнами ще до підписання мирних договорів³. Крім того, зазначалося в документі, «укладення мирних договорів з визнаними демократичними урядами в цих країнах дозволить також трьом урядам підтримати їх прохання про прийняття в члени Організації Об'єднаних Націй»⁴.

6 серпня 1945 р. було відновлено дипломатичні відносини СРСР з Румунією, 14 серпня — з Болгарією, а 25 вересня — з Угорщиною. Таким чином, розірвавши політичну ізоляцію, в якій перебували ці країни, Радянський Союз ще до підписання мирних договорів дав їм можливість включитись у сферу міжнародного життя.

Проекти мирних договорів з колишніми сателітами гітлерівської Німеччини були в основному погоджені на Лондонській (вересень — жовтень 1945 р.), Московській (грудень 1945 р.) і Паризькій (квітень — липень 1946 р.) сесіях РМЗС. Для їх остаточного обговорення з представниками країн, що брали участь у війні на боці фашистської Німеччини, було скликано конференцію в Парижі. 29 липня 1946 р. у Люксембурзькому палаці зібралися представники 21 держав антигітлерівської коаліції: СРСР, США, Великобританії, Франції, Китаю, Української РСР, Білоруської РСР, Австралії, Бельгії, Бразилії, Голландії, Греції, Ефіопії, Індії, Канади, Нової Зеландії, Норвегії, Південно-Африканського Союзу, Польщі, Чехословаччини, Югославії. Там були присутні також представники Австрії, Албанії, Єгипту, Іраку, Ірану, Куби і Мексики, які мали право брати участь в обговоренні питань, що торкалися інтересів цих країн. Делегацію Української РСР очолював заступник Голови Ради Міністрів, міністр закордонних справ УРСР Д. З. Мануїльський. До складу її входили О. Д. Война, М. Н. Петровський, А. М. Барановський, В. М. Корецький, М. В. Птуха, В. Я. Тарасенко та інші.

На вимогу Радянського Союзу на конференцію було запрошено представників переможених країн для з'ясування позицій їх урядів. Виступаючи з цього питання, Д. З. Мануїльський заявив: «Успіх нашої спільної справи потребує, щоб за кожною делегацією було визнано право захищати свою точку зору, позицію своєї країни як у комісіях, так і на пленарних засіданнях конференції»⁵. Делегація Української РСР взяла участь в обговоренні політичних, територіальних і економічних питань. Її представники ввійшли до складу ряду комісій: Д. З. Мануїльського було обрано віце-головою комісії з політичних і територіальних питань для Італії, А. М. Барановського — головою відповідної комісії для Румунії, М. В. Птуху — доповідачем аналогічної комісії для Угорщини⁶.

Незважаючи на протидію західних країн, насамперед США і Великобританії, радянській делегації вдалося відстояти право народів держав — колишніх союзників фашистської Німеччини на незалежний і суверенний розвиток. Певний внесок у цю справу зробила і Українська РСР. Після остаточного обговорення текстів мирних договорів на Нью-Йоркській сесії РМЗС (листопад — грудень 1946 р.) вони були підписані міністрами закордонних справ СРСР, США і Великобританії 29 січня 1947 р., відповідно, у Москві, Вашингтоні і Лондоні, а 10 лютого того ж року — у Парижі всіма учасниками конференції, включаючи переможени країни. 30 серпня 1947 р. Президія Верховної Ради СРСР ратифікувала їх. Ця ратифікація поширювалася на Українську РСР і Білоруську РСР.

³ Там же.— С. 356.

⁴ Там же.— С. 355.

⁵ Українська РСР на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів, 1944—1961 рр.— К., 1963.— С. 341.

⁶ Україна і зарубіжний світ.— К., 1970.— С. 352.

Підписання мирних договорів з Болгарією, Румунією та Угорщиною створило реальну основу для вступу цих країн до ООН. Адже, зокрема, в преамбулі мирного договору з Румунією зазначалося, що він є основою дружних відносин між цією країною і Союзними та Сполученими державами і дасть «змогу підтримати звернення Румунії про прийняття її в члени Організації Об'єднаних Націй»⁷. Аналогічні пункти містилися в мирних договорах з Болгарією та Угорщиною.

Одразу після закінчення війни уряди і народи Болгарії, Румунії та Угорщини прагнули подолати певну ізоляцію, в якій вони опинилися на міжнародній арені, зміцнити свій суверенітет і безпеку, активно брати участь у міжнародному співробітництві. З цією метою ще до набрання чинності мирних договорів уряди Болгарії, Румунії та Угорщини направили заяви про прийняття до Організації Об'єднаних Націй. Так, 18 липня 1947 р. голова Ради Безпеки ООН оголосив текст листа тимчасового повіреного у справах Румунії в США Влад. Мардареску, в якому містилася заява його уряду про прийняття країни в ООН і декларація про те, що він бере на себе зобов'язання, передбачені Статутом ООН⁸. Заяви аналогічного змісту також ще до підписання мирних договорів направили в ООН Болгарія і Угорщина.

Однак уже в ході першого обговорення у Раді Безпеки питання про прийняття цих країн в ООН західні держави зайняли негативну позицію, висуваючи необгрунтовані звинувачення в придушенні в них свобод і порушенні прав людини, а також у їх немиролюбстві. При цьому США, Великобританія та їх союзники переслідували кілька цілей, головною з яких було намагання вплинути на характер соціальних перетворень, що здійснювались у Болгарії, Румунії та Угорщині. Крім того, західні держави не хотіли втратити більшість голосів, яку вони мали в післявоєнні роки в ООН. Навпаки, щоб зробити «машину голосування» ще надійнішою, вони намагалися прийняти до організації лише країни, які йшли в кільватері політики Заходу. Радянський Союз завжди відстоював право кожної миролюбної країни брати участь у міжнародному співробітництві. Спираючись на підтримку делегацій Української і Білоруської РСР, інших держав, радянські дипломати рішуче виступали в ООН за прийняття до неї миролюбних країн.

В процесі обговорення цього питання в Раді Безпеки і Комітеті по прийняттю нових членів, створеному при ній, з'ясувалося, що США та їх союзники мають намір прийняти лише Італію, договір з якою на той час уже набрав чинності, і, очевидно, Фінляндію. За таких обставин представник Польщі у Раді Безпеки вніс пропозицію про одночасне прийняття п'яти країн — колишніх союзників фашистської Німеччини: Болгарії, Румунії, Угорщини, Італії і Фінляндії. Однак цю пропозицію, підтриману Радянським Союзом, відхилили представники США і Великобританії як таку, що нібито не відповідає Статуту ООН.

У листопаді 1947 р. західні країни, усвідомлюючи, що обговорення питання про прийняття п'яти колишніх союзників Німеччини в політичному аспекті не вигідне їм, вирішили вдатися до авторитету Міжнародного Суду, де вони мали на той час більшість. 23 квітня 1948 р. у відповідь на запит Генеральної Асамблеї Міжнародний Суд виніс консультативний висновок, в якому вказувалося, що критерії прийняття нових членів, визначені пунктом 1-м 4-ї статті Статуту ООН є не тільки необхідними, а й достатніми, внаслідок чого вимога про одночасне прийняття двох і більше держав є «новою умовою, яка не має відношення до інших умов, перелічених в статті 4-й», і тому суперечить «духу і букві» цієї статті⁹. Причому двоє з дев'яти суддів, які голосу-

⁷ Мирный договор с Румынией.— М., 1947.— С. 4.

⁸ Объединенные Нации Совет Безопасности. 2-й год: Офис. отчет № 60, 161-е заседание.— С. 1.

⁹ Мунтян М. А. Борьба Советского Союза за прием в ООН Болгарии, Венгрии и Румынии.— Кишинев, 1972.— С. 88.

вали за цей висновок, вказали, що у виняткових випадках одночасне прийняття кількох країн можливе і в цьому питанні необхідно керуватися політичними мотивами. У висновку містилося також застереження, що абстрактна форма запити виключає можливість застосування консультативного висновку при розв'язанні будь-яких практичних питань¹⁰. Суперечливий і казуїстичний висновок Міжнародного Суду у Гаазі, безумовно, ускладнював прийняття до ООН нових членів. Виступаючи на 2-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, що проходила восени 1947 р. у Нью-Йорку, представник Української РСР Д. З. Мануїльський вказував, що західні країни ускладнили питання про прийняття нових членів, вдаючись до юридичної казуїстики і ухиляючись від його розгляду в політичному аспекті¹¹. Це перешкодило позитивно вирішити питання про прийняття в ООН нових членів у 1947 р.

Обрання наприкінці 1947 р. Української Радянської Соціалістичної Республіки непостійним членом Ради Безпеки ООН свідчило про визнання значного вкладу українського народу в боротьбу проти фашизму, зростання авторитету України на міжнародній арені. Воно дало можливість делегації Української РСР активно підтримати позицію Радянського Союзу в Раді Безпеки з усіх питань, у тому числі про прийняття в ООН народно-демократичних країн. У квітні 1948 р. представники США і Великобританії знову запропонували обговорити питання про прийняття тільки Італії в ООН, розраховуючи на те, що радянський представник скористається правом «вето» і цим самим їм вдасться вплинути у вигідному для себе аспекті на громадську думку Італії напередодні проведення парламентських виборів. У відповідь на це делегація Української РСР 5 квітня 1948 р. внесла пропозицію обговорити також заяви аналогічного змісту Болгарії, Румунії, Угорщини і Фінляндії, тобто колишніх сателітів Німеччини¹². Однак такий підхід не влаштував представників англо-американського блоку. Обговорення показало, що вони не змінили поглядів на це питання, про що було вирішено доповісти на 3-й сесії Генеральної Асамблеї ООН.

Ця сесія розпочала роботу 21 вересня 1948 р. у паризькому палаці Шайо, а з 5 квітня 1949 р. продовжила її у Нью-Йорку. На ній західні держави певною мірою змінили свою тактику. З одного боку, спираючись на висновок Міжнародного Суду, вони навмисно замовчували політичну суть питання і намагалися недопустити одночасного обговорення всіх поданих заяв (на той час такі заяви надійшли від 12 країн). З другого боку, країни народної демократії безпідставно звинувачувались у невиконанні положень мирних договорів і Статуту ООН — порушенні громадянських і релігійних свобод і прав людини. Викриваючи брехливість подібних тверджень, представник Української РСР вказував на пленарному засіданні, що США і Англія виступають проти прийняття цих країн тому, що їм не подобається соціально-економічна система останніх¹³. Представники західних держав висували також необгрунтовані претензії щодо зовнішньої політики, характеру експорту та імпорту народно-демократичних країн й інших питань їх внутріполітичного життя. «Як противники певного соціально-економічного ладу, Сполучені Штати і Сполучене Королівство сподіваються чинити таким чином тиск на ці країни у зв'язку з їх заявами про бажання вступити до Організації Об'єднаних Націй і примусити змінити їх лад»¹⁴, — зазначав делегат Української РСР В. Я. Тарасенко

¹⁰ Там же.— С. 89.

¹¹ Організація Об'єднаних Націй: Генеральна Ассамблея, 2-я сесія. Первий комітет. Крат. отчеты засіданій.— Нью-Йорк, 1947.— С. 205.

¹² Об'єднаніє Наций: Совет Безопасности. Офиц. отчет. 3-й год, № 54.— С. 1.

¹³ ООН. Пленарные заседания Генеральной Ассамблеи: Крат. отчеты засіданій, 21 сент.—12 дек. 1948 г., 1-я ч. 3-й сесии. — Париж.— С. 369.

¹⁴ ООН. Официальные отчеты 1-й части 3-й сесии Генеральной Ассамблеи: Спец. ком. по полит. вopr. Крат. отчеты засіданій, 16 нояб.— 9 дек. 1948 г.— Нью-Йорк.— С. 60.

на засіданні Спеціального комітету з політичних питань Генеральної Асамблеї ООН.

На початку 1949 р. правлячі кола західних держав і реакційна преса почали використовувати як привід для обвинувачення урядів країн народної демократії в придушенні релігійних і громадянських свобод, порушенні мирних договорів процеси над кардиналом Міндсенті в Угорщині і 15 євангелістськими священиками в Болгарії. Делегації СРСР, Української РСР, Білоруської РСР, інших країн на конкретних фактах викривали надуманість цих звинувачень. Так, представник Української РСР В. П. Коваленко, виступаючи на пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН, підкреслював, що «судові процеси над кардиналом Міндсенті в Угорщині, а також суд над 15 пасторами в Болгарії не були спрямовані проти їх релігійної діяльності. Усі ці люди були засуджені за злочини, які караються згідно з кримінальним кодексом в усіх конституційних країнах, за злочини, здійсненню яких Угорщина і Болгарія повинні покласти край відповідно до положень мирних договорів»¹⁵.

У 1949 р. Рада Безпеки ООН продовжила обговорення питання про прийняття нових членів. Щоб полегшити його розв'язання, Радянський Союз вніс пропозицію про одночасне прийняття 12 держав, від яких було одержано відповідні заяви¹⁶. Згодом у зв'язку з одержанням 7 вересня 1949 р. такої заяви від Непалу представник Української РСР Д. З. Мануїльський запропонував одночасно прийняти 13 країн¹⁷. Він вказав на засіданні Ради Безпеки, що делегація Радянської України засуджує політику фаворитизму, яка проводилася США та їх союзниками відносно одних країн і дискримінації інших, оскільки це є грубим порушенням принципу рівноправності держав, записаного в Статуті ООН. Подібна політика, за словами Д. З. Мануїльського, продиктована намаганням Сполучених Штатів і Великобританії штучно створювати вигідну для них більшість в ООН шляхом махінацій, які несумісні ні з буквою, ні з духом Статуту цієї організації, і тому «не можна миритися з такого роду становищем, коли англо-американський блок у Раді Безпеки зачиняє двері в Організацію Об'єднаних Націй п'яти миролюбним країнам — Албанії, Монгольській Народній Республіці, Болгарії, Румунії та Угорщині тільки тому, що внутрішній демократичний режим цих країн не подобається реакційним групам, що панують у Сполучених Штатах Америки, Великобританії чи Франції»¹⁸.

Міністр закордонних справ УРСР заявив, що делегація Української РСР вважає неприпустимим порушення урядами Сполучених Штатів Америки, Англії і Франції взятих ними в преамбулах мирних договорів з Болгарією, Румунією та Угорщиною зобов'язань підтримати заяви останніх про прийняття їх у члени ООН після того, як мирні договори з ними наберуть чинності. Як навмисне перекручення істини охарактеризував Д. З. Мануїльський безпідставні звинувачення народно-демократичних урядів Болгарії, Румунії і Угорщини в порушенні прав людини. Насправді вони вживали заходів проти тих реакційних елементів, які втягнули ці країни у війну на боці гітлерівської Німеччини, організовували змови проти народно-демократичних режимів з метою реставрації фашистських чи напівфашистських урядів і ліквідації цих держав як самостійних і незалежних. Делегація Української РСР розцінювала боротьбу проти такого роду елементів не як порушення мирних договорів, а навпаки як виконання зобов'язань,

¹⁵ ООН. Пленарные заседания Генеральной Ассамблеи: Крат. отчеты заседаний, 5 апр.—18 мая 1949 г. 2-я ч. 3-й сессии.— Нью-Йорк.— С. 155.

¹⁶ Объединенные Нации: Совет Безопасности. Официальные отчеты. Год 4-й, № 31.— Нью-Йорк, 1949.— С. 58.

¹⁷ Там же.— № 39.— С. 12.

¹⁸ Там же.— № 40.— С. 20.

взятих Болгарією, Румунією і Угорщиною щодо захисту демократичних інститутів¹⁹.

Пропозиція Радянського Союзу, підтримана делегацією Української РСР, під час голосування в Раді Безпеки не одержала необхідної кількості голосів і була відхилена.

При обговоренні питання про прийняття нових членів у Спеціальному комітеті з політичних питань на 4-й сесії Генеральної Асамблеї ООН представники США, Великобританії та їх союзники намагалися довести, нібито Радянський Союз гальмує його розв'язання, виступаючи в Раді Безпеки проти країн, вигідних західному блоку. Однак насправді делегація СРСР виступала за розширення міжнародного співробітництва, проти дискримінації будь-яких країн і надання переваг іншим. Тому вона пропонувала прийняти в ООН усі держави, від яких було одержано заяви. У той же час США і Великобританія всіляко намагалися використовувати ООН в своїх корисливих інтересах і перешкождали вступу до цієї організації народно-демократичних країн шляхом застосування «прихованого вето», тобто голосів залежних від них держав. Західні країни неодноразово вносили пропозицію про прийняття в ООН тільки бажаних для них держав, змушуючи Радянський Союз голосувати проти, оскільки він не міг допустити дискримінації щодо Болгарії, Румунії та Угорщини. Необхідно відзначити, що питання про прийняття нових членів стало предметом негідної гри представників США і Великобританії, деяких їх союзників, що використовували його як привід для систематичних атак на принцип однакості п'яти постійних членів Ради Безпеки. Як вказував представник Радянської України, при цьому не зверталася увага навіть на той факт, що даний «принцип є наріжним каменем Статуту і всієї діяльності Організації Об'єднаних Націй»²⁰.

Питання про прийняття нових членів постійно включалося до порядку денного сесій Генеральної Асамблеї ООН, однак справа обмежувалася його обговоренням. Лише починаючи з 6-ї сесії ООН, Сполученим Штатам Америки стало все важче використовувати голоси так званих малих країн у своїх вузькокорисливих інтересах. Прагнучи дедалі активніше брати участь у міжнародному житті, делегації багатьох держав почали виступати на захист принципу універсальності ООН, за вступ до неї нових членів. Радянський Союз при підтримці делегацій Української і Білоруської РСР продовжував наполегливо добиватися розв'язання складних питань. Дедалі більше країн підтримували пропозиції СРСР розв'язувати міжнародні проблеми шляхом переговорів, у дусі взаєморозуміння і розвитку ділового співробітництва держав з різними соціальними системами.

На 8-й сесії Генеральної Асамблеї ООН було створено Комітет добрих послуг, очолюваний відомим юристом-міжнародником і дипломатом з Перу В. Белаунде, для проведення неофіційних консультацій з метою пошуку взаємоприйнятної шляху розв'язання питання про вступ нових членів. Його діяльність дала відчутні результати. Важливі консультації з представниками багатьох країн провів В. Белаунде і в ході ювілейної, 10-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у червні 1955 р. На зустрічі з міністром закордонних справ СРСР йому було заявлено, що Радянський Союз, як і раніше, дотримується позиції про необхідність одночасного прийняття кількох держав, при всіх варіантах включаючи народно-демократичні країни²¹.

На засіданні Спеціального комітету з політичних питань пропозиція Канади про одночасне прийняття вже 18 країн була підтримана більшістю делегацій. Сполучені Штати не наслідились і далі протидіяти

¹⁹ Там же.

²⁰ ООН. Официальные отчеты 4-й сессии Генеральной Ассамблеи: Пленарные заседания. Крат. отчеты, 20 сент.—10 дек. 1949 г.—Нью-Йорк.—С. 385.

²¹ Мунтян М. А. Указ. соч.—С. 163.

цьому і вимушені були погодитись утримуватися при голосуванні щодо вступу Болгарії, Румунії та Угорщини. В останню мить рішення, що намічалось, ледве не було зірване представником чанкайшістського Тайваню, який незаконно займав місце Китаю у Раді Безпеки. Він проголосував проти прийняття Монгольської Народної Республіки. За таких обставин Радянський Союз вніс компромісну пропозицію про одночасне прийняття 16 країн (крім Японії і Монголії), застерігши, що сподівається на їх прийняття на наступній сесії Генеральної Асамблеї ООН. Пропозиція СРСР знову продемонструвала всьому світу добру волю нашої країни і дала можливість, нарешті, розв'язати важливе питання. Усі 16 країн, у тому числі Болгарія, Румунія і Угорщина, одержали позитивні рекомендації Ради Безпеки.

14 грудня 1955 р. на 555-му пленарному засіданні 10-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 16 країн з різних регіонів земної кулі, що представляли різні соціальні системи, були прийняті в члени Організації Об'єднаних Націй. Причому при голосуванні кандидатур Болгарії, Румунії та Угорщини «за» голосувало близько 50 делегацій, 5 (у тому числі представники США) утримались, а представники чанкайшістського Тайваню і батістівської Куби голосували проти. Підсумки голосування яскраво показали прагнення більшості народів до розвитку міжнародного співробітництва, до перетворення ООН у дійсно універсальну міжнародну організацію. «Розв'язання питання про прийняття нових членів є серйозним внеском у справу розширення міжнародного співробітництва, зміцнення Організації Об'єднаних Націй і зростання її авторитету»²²,— так охарактеризував цю подію представник СРСР в ООН В. В. Кузнецов.

Вступ Болгарії, Румунії та Угорщини істотно посилив позиції країн соціалістичної співдружності в ООН, підвищив ефективність цієї міжнародної організації. Він знаменував успіх радянської дипломатії, яка виступала за розширення діяльності Організації Об'єднаних Націй, за надання їй більшої універсальності, проти засилля в ній англо-американського блоку. Послідовно відстоюючи ленінські принципи зовнішньої політики, діяльну участь у боротьбі СРСР за прийняття в ООН Болгарії, Румунії та Угорщини взяла делегація Української РСР. «Український народ, як і всі народи СРСР,— писала газета «Радянська Україна»,— гаряче вітає нових членів ООН і бажає їм і всій Організації Об'єднаних Націй успішної роботи в ім'я розв'язання тих благородних завдань, які покладені на цю організацію народами і записані в Статуті, завдань по гарантуванню загального миру та безпеки і розвитку мирного співробітництва між усіма державами»²³.

²² ООН. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи: 10-я сессия. Пленарные заседания, 20 сент.— 20 дек. 1955 г.— Нью-Йорк.— С. 507.

²³ Рад. Україна.— 1955.— 20 груд.

ПРО ЧАС СПОРУДЖЕННЯ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ В КИЄВІ

У дослідників досі немає одностайної думки щодо часу спорудження пам'ятки світового значення — Софійського собору в Києві. Джерела подають дві дати: Новгородський І літопис — 1017 р.¹, «Повість временних літ» («ПВЛ») — 1037 р.². Закладення храму, згідно з відомостями останньої, пов'язується з подіями 1036 р., коли Ярослав Мудрий розбив печенігів на тому місці, «идеже стоить ныне святая София... бе бо тогда поле вне града»³. Щоб спростувати ці суперечності, необхідно проаналізувати не тільки тексти літописів різних списків, а й тогочасну історичну ситуацію, а також нові археологічні знахідки, що стосуються подій у Києві в 1015—1037 рр.

У «Повісті временних літ» повідомляється, що київський князь Ярополк у 978 р. «победи печенеги, возложи на них дань». А наступного року «приде печенежский князь Илдея и би челом Ярополку в службу, Ярополк же приял его и даде ему грады и власти; и имяше его в чести велице»⁴. Отже, у князя встановилися з кочівниками мирні стосунки. Тому під час боротьби за Київ з Володимиром він утік у прикордонну фортецю Родню. Після загибелі Ярополка в 980 р. його вагітну дружину взяв собі Володимир. Вона народила сина Святополка. І кияни, і Святополк знали, що його батько — Ярополк. Цим і пояснюється майбутня запекла боротьба Святополка з Ярославом — сином Володимира. Вона була продовженням зіткнень між їхніми батьками.

Протягом 980—988 рр. джерелами зафіксовано кілька нападів печенігів⁵. У зв'язку з цим Володимир почав «ставити городи по Десни, и по Востри, и по Требешеву, и по Сули, и по Стугни... бе бо рать от печениг. И бе воюяся с ними и одоляя им»⁶.

Після спорудження укріплень вздовж річок протягом 20 років у джерелах не з'являлися звістки про появу печенігів. Очевидно, вони уклали з Володимиром мир. Останній послав до них заложником Святополка⁷.

Система ровів, валів й інших укріплень та налагоджена сигналізація робили неможливим раптовий напад з боку печенігів. Прикордонні фортеці-міста були своєрідними богатирськими заставами, де «удалые добры молодцы... стерегли, берегли красен Киев-град»⁸.

Аналіз вміщених у джерелах повідомлень про напади печенігів на Київ дає підставу зробити висновок про те, що вони безборонно могли підійти до нього лише в той період, коли ще не були споруджені міста-фортеці, або коли князь з дружиною був відсутній, або коли їх залучали на свій бік учасники міжусобної боротьби, як, наприклад, під час війни Святополка з Ярославом в 1015—1019 рр. У тих же випадках, коли печеніги нападали з власної ініціативи, вони зазнавали нищівних

¹ Полное собрание русских летописей.— М., 1965.— Т. 8.— С. 75 (далі — ПСРЛ).

² Повесть временных лет // Памятники литературы Древней Руси, XI — начало XII века.— М., 1968.— С. 164, 166.

³ Там же.

⁴ ПСРЛ.— Т. 9.— С. 33.

⁵ Памятники литературы Древней Руси.— С. 192.

⁶ Там же.— С. 136.

⁷ Гильфердинг А. Ф. Незданное свидетельство современника о Владимире Святом и Болеславе Храбром // Русские беседы.— М., 1886.— Т. 1.— С. 1—35.

⁸ История СССР: В двух сериях и 10 томах.— М., 1966.— Сер. 1.— Т. 1.— С. 499—500.

поразок (993 р. — під Переяславом, 996 р. — під Василевим, 997 р. — під Білгородом). Після того, як Володимир побудував на річках міста-фортеці, до 1015 р. печенігів біля Києва не бачили. Вони не могли підійти до нього непоміченими й напасти зненацька, бо для цього треба було подолати численні укріплення.

15 липня 1015 р. князь Володимир помер. Владу захопив Святополк, який не користувався симпатією киян і через це змушений був заручитися підтримкою печенігів. Він добре знав їхню мову, отже, й переговори міг вести без зайвих свідків. Святополк князував якихось 5—6 тижнів. Наприкінці серпня — на початку вересня Ярослав з новгородцями по правому берегу Дніпра підійшов до Любеча. Наприкінці листопада — на початку грудня 1015 р. між їхніми дружинами відбулася битва, в якій переміг Ярослав. «Святополк же бежа в ляхи» до свого тестя — польського короля Болеслава.

Тепер Ярослав «седе в Києви на столе отьни и дедни»⁹. Святополк же за допомогою печенігів у 1017 р. організував напад на Київ. Однак його було відбито. Лише 14 серпня 1018 р. Болеславу і Святополку вдалося захопити місто. Ярослав, розуміючи, що попереду в нього довга і вперта боротьба, рушив до Новгороду, щоб зібрати там дружину. Святополк, якого кияни вигнали, відправився за підмогою «в печеніги» і влітку 1019 р. знову пішов на Київ. Ярослав попередив наміри Святополка і вийшов зі своїм військом йому назустріч на р. Альту, де 24 липня 1019 р. між ними відбулася вирішальна битва. Святополка і печенігів було розгромлено. «К вечеру одоле Ярослав, — зазначається в «Повісті временних літ» — а Святополк бежа... Ярослав же седе в Києви, утер пота с дружиною, показав победу и труд велик». Отже, печеніги тричі виступали на боці Святополка і тричі зазнавали великих втрат.

Після 1019 р. протягом 18 років у джерелах про печенігів немає жодного слова. Зазнавши невдач на Русі, вони рушили на Захід і періодично вдиралися у володіння Візантії (в 1026, 1032, 1034, 1035 і тричі в 1036 р.)¹⁰. «...Русы... не могут даже выступить в заграничные войны, если не живут в мире с печенегами... Русы в случае войны с печенегами не могут свободно передвигаться по Днепру»¹¹. Саме це й дало змогу Ярославу розгорнути велику будівничу діяльність, укріпити Київ, спорудити храми й міста на Русі.

Одразу ж після перемоги на р. Альті, в 1020 р. Ярослав пішов у похід проти князя полоцького Брячислава. В 1022 р. він воював під Берестям (нині — Брест), в 1023—1024 рр. вів боротьбу з Мстиславом — князем тмутараканським, що намагався захопити Київ. В 1030 р. Ярослав взяв Белз, в 1031 р. ходив із Мстиславом на ляхів, захопив червенські міста. Тоді ж Ярослав заснував місто Юр'їв. В 1032 р. він почав «ставити города по Роси». Якби існувала небезпека нападів з боку печенігів, Ярослав не зміг би все це здійснити. Вороги неодмінно скористалися б його відсутністю і напали б на Київ, як вони це завжди чинили в подібних випадках.

Таким чином, звістки «ПВЛ» під 1036 р. і 1037 р. потребують критичного аналізу. Уже давно помічено, що вони ніяк не узгоджуються з перебігом історичних подій після 1019 р. Поза сумнівом, стаття 1036 р. є наслідком поправок багатьох компіляторів, що жили значно пізніше описуваних подій і внесли до зведеної статті різночасові події, різні фрагменти, почерпнуті з багатьох джерел і зводів¹². Так, фраза «Яро-

⁹ Памятники литературы Древней Руси.—С. 160.

¹⁰ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений.—М., 1959.—С. 192—199.

¹¹ Константин Багрянородный. Об управлении государством // Известия ГАИМК.—М.; Л., 1934.—Вып. 91.—С. 5.

¹² Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания.—М., 1977.—С. 17—29.

слав вниде в град свой» в статті 1036 р. позбавлена смислу¹³. Адже він княжив уже 20 років. Вона була б на місці у статті 1015 р., коли справді після блискучої перемоги під Любечем він «вниде в град свой». Саме на цьому тоді, в розпалі боротьби за Київ, треба було наголосити.

Підозру викликає й така вставка: «Печенези приступати почаша, и оступишася на месте, иде же стоить ныне святая София, митрополия русьская: бе бо тогда поле вне града». Останні слова завдали дослідникам особливих клопотів. А прибічники пізнього закладення Софії взяли на озброєння цей, як їм здавалося, вельми переконливий аргумент, не помічаючи разючих суперечностей з повідомленням у наступній статті про завершення будівництва й опорядження Софійського собору.

Щоб з'ясувати, коли ж існувало те «поле вне града» — в 1036 р. чи раніше, необхідно залучити археологічні дослідження, зокрема, знахідки останніх двадцяти років. Вони переконливо підтверджують, що ця територія була заселена вже у X — на початку XI ст.¹⁴. Отже, фраза про «поле вне града» відноситься до подій, значно давніших, ніж кінець X ст., коли тут справді існувало поле, де кияни пасли коней і водили їх напувати до Либеді, як це відомо з опису подій 968 р.: «В борзе всяде на коня с дружиною своею и приде Киеву... и прогна печениги в поле (підкреслено нами. — Г. Л.) и бысть мир»¹⁵. Печеніги стояли на Либеді. Тому Святослав і зміг без перешкоди увійти в Київ. В статтю же 1036 р. вкралася суперечність: «Ярославу же суцзу в Новгороді, весть приде ему, яко печенези о стоятъ Киев. Ярослав... приде Киеву и вниде в град свой». Він не міг увійти в обложений печенігами Київ. Компілятор не помітив цього.

Немає сумніву в тому, що на «поле вне града» стояв храм Софії. З джерел відомо, що в 958 р. княгиня Ольга заснувала монастир св. Софії, де згодом було збудовано однойменний храм. Монастир, як впливає з повідомлень Тітмара, спершу був заміським. Згодом біля нього почали селитися люди. Монастир знаходився недалеко від міських Софійських воріт (пізніше названі Батиевими). Недалеко від них, поблизу монастиря, імениті громадяни Києва на чолі з митрополитом зустрічали Болеслава й Святополка. Відомо, що «по допущению божьему в прошлом (1017. — Г. Л.) году он (монастир св. Софії. — Г. Л.) сгорел»¹⁶. Про пожежу в Києві у 1017 р. свідчать і літописи. Відомий дослідник Києва П. Лебединцев вважав, що побудований княгинею Ольгою монастир св. Софії і храм знаходилися за містом, оскільки в X ст. офіційною релігією на Русі було язичество. Місце для монастиря й храму знайшлося тільки «на поле вне града». Через 100, а, може, й більше років, під час неодноразових переписувань і редагувань літописних зводів відбулася контамінація звісток про храм Софії, споруджений княгинею Ольгою, із звітками про храм Софії, збудований за князювання її правнука Ярослава Мудрого. Тим більше, що обидві споруди мали однакові назви¹⁷.

В безпосередньому зв'язку із статтею 1036 р. знаходяться звістки статті 1037 р. Їх суперечливий характер, невідповідність із справжнім перебігом історичних подій у Києві вже давно привертала увагу дослідників. Так, на це вказував К. Бестужев-Рюмін: грамота Ярослава, видана новгородцям, датується в статті 1016 р. і 1036 р., напад печені-

¹³ Толочко П. П. До історії будівництва города Ярослава та Софії Київської // Археологія, XXII.— К., 1969.— С. 196—203.

¹⁴ Сагайдак М. А. Город великий Ярослава.— Киев, 1982; Новое в археології.— Киев, 1981.

¹⁵ Памятники литературы Древней Руси.— С. 60.

¹⁶ Сборник материалов для исторической топографии древнего Киева.— Киев, 1874.— С. 1—2; Лебединцев П. Г. О св. Софии // Труды III Археологического съезда.— Киев, 1878.— Т. 1.— С. 55.

¹⁷ Логвин Г. Н. К истории сооружения Софийского собора в Киеве // Памятники культуры: Новые открытия.— М., 1977.— С. 169—172.

гів на Київ — 1017 р. і 1036 р., закладення Софії — 1017 р. і 1037 р. М. Ільїн у свою чергу відзначав, що літописна звітка 1017 р. за своїм змістом загадково схожа на статті 1036 р. й 1037 р.¹⁸ А. Кузьмін вважає, що перенесення звісток про події 1017 р. і 1018 р. на 1036 р. і 1037 р. могло трапитися при виправленні хронології після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.). Це і призвело до того, що події 1017 р. й 1018 р. перемістилися на середину 30-х років XI ст. і злилися з деякими текстами, якими закінчувалося оповідання про князювання Ярослава Мудрого¹⁹. Так, Д. Лихачов у коментарях відзначає, що віднесення статті 1016 р. до 1037 р. поза сумнівом сталося пізніше²⁰, в XII ст. під час неодноразових переписувань.

Переважна більшість дослідників вважає, що стаття 1037 р. є похвалою Ярославу Мудрому. В ній підбито підсумок його культурно-державної та будівничої діяльності²¹. Однак виникає запитання: чи у 1037 р. могла бути складена похвала Ярославові Мудрому тільки за наміри побудувати нові укріплення «города великого Києва», нові митрополичий і патрональні храми Георгія та Ірини?²² Вона, як відзначає ряд дослідників, нагадує таку ж похвалу князю Володимирі, занесену в статті 996—997 рр. Обидві складені, очевидно, задовго до смерті і Володимира, і Ярослава. Перша пов'язана із закінченням будівництва Десятинної церкви і міст по річках, друга — Софійського собору й патрональних храмів. Б. Рибаків також зазначає, що статті 996—997 рр. — це не некролог по покійному князеві (Володимирі. — Г. Л.), не спогади про минуле, а уславлення князя в розквіті його державної діяльності²³. Як відомо, київські князі наслідували візантійських імператорів у будівничих і культурно-державних справах і ритуалах. У 325 р. відбулися урочистості в Царгороді з нагоди 20-річчя правління візантійського імператора Костянтина I. До цієї дати було складено йому похвалу. На наш погляд, статті-похвали 996—997 рр. та 1037 р. свідомо приурочені до двадцятиліття князювання Володимира та Ярослава Мудрого, як і у випадку з Костянтином I.

Політика Ярослава Мудрого відповідала інтересам усїєї Давньоруської держави. Тому будівництво укріплень «города великого Києва» та митрополичого Софійського собору стало загальнодержавною справою. На особисті кошти Ярослава, як свідчать джерела, були збудовані лише патрональні храми Георгія та Ірини. Отже, посилення окремих дослідників на звістки літописів про те, що в Ярослава не було коштів для будівництва, оскільки Болеслав, тікаючи, пограбував його маєтність, не мають під собою ніяких підстав. Побіжно зауважимо, що якщо в 1018 р. Болеслав і міг захопити майно та казну Ярослава, то це зайвий раз підтверджує, хто ж був справжнім сувереном Русі, і що в Києві знаходилися двір і казна Ярослава Мудрого.

Дослідники В. Ставицький та Т. Бобровський виявили у фондах Софійського музею-заповідника княжі клейма-знаки Рюриковичів —

¹⁸ Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источники. — М., 1967. — С. 117.

¹⁹ Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. — М., 1977. — С. 257.

²⁰ Повесть временных лет: В 2-х томах. — М.; Л., 1950. — Т. П. — С. 375.

²¹ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1904. — С. 544; Приселков И. Д. История русского летописания XI—XV вв. — Л., 1940. — С. 28; Тихомиров М. Н. Русское летописание. — М., 1979. — С. 26; Кузьмин А. Г. Указ соч. — С. 203; Соловьев С. М. История России. — М., 1950. — Кн. I. — С. 324; Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источники. — С. 117—125; Бестужев-Рюмин К. О составе русских летописей до конца XIV в. — СПб., 1868. — С. 38—39; Янин Н. Н. Новгородская летопись и ее московские переделки. — М., 1874. — С. 67. Сагайдак М. А. Указ. соч. — С. 5—6; Новое в археологии Киева. — Киев, 1982. — С. 146.

²² Толочко П. П. До історії будівництва города Ярослава та Софії Київської // Археологія, XXII. — С. 196—202.

²³ Алешковский М. Х. «Повесть временных лет». — М., 1963. — С. 68, 114; Рибаків Б. А. Древняя Русь: Сказания, были, летописи. — М., 1963. — С. 9.

Володимира Святославича, його синів — Ярослава Мудрого, Мстислава — князя чернігівського і тмутараканського, Судислава — князя псковського, Брячислава Ізяславича — князя полоцького, Володимира Ярославича — князя новгородського²⁴. Це відкриття важко переоцінити. Воно незаперечно свідчить, що в будівництві Софійського собору брали участь князі всіх головних земель Русі. Д. Айналов висловив припущення, що задум побудувати новий Софійський собор належав ще князеві Володимирі і що споруджували його ті ж самі майстри, що й Десятинну церкву²⁵. Ось чому в літописах і немає звістки про грецьких майстрів. Очевидно, їм допомагали київські будівничі.

Спираючись на висновки дослідників Д. Айналова, М. Холостенка й В. Лазарева, що ґрунтуються на аналізі планово-просторової структури, спільності архітектурно-будівельних прийомів, стилю мозаїк і фресок Десятинної церкви й Софійського собору, можна твердити про незаперечну близькість їх між собою²⁶. На користь останнього свідчить і невеликий хронологічний розрив між часом їх спорудження. Немає підстав піддавати сумніву і дату 1031/1032²⁷, виявлену в Софійському соборі. Ні А. Поппе, ні Ю. Асеев, що заперечують її аутентичність²⁸, не наводять при цьому ніяких аргументів. Наука не виявила графіті — підробок. Якщо сумніватися в аутентичності вказаної дати, тоді виникають запитання: кому і для чого знадобилася підробка; чому напис фіксує саме цю дату, а не будь-яку іншу?

На заперечення того, що Софійський собор було збудовано між 1017 р. і 1031 р., тобто незабаром після спорудження Десятинної церкви й за участю тих же майстрів, зисунуто гіпотезу про «вісєву композицію»²⁹ останньої, тоді як перший — центричну. М. Каргер, що досліджував Десятинну церкву, вважав її тринавною, хрестовобанною, шестистовпною³⁰. М. Воронін довів, що як тринавна хрестовобанна споруда вона стала зразком для інших подібних храмів на Русі³¹. Ми повністю поділяємо висновки М. Каргера та М. Вороніна. На жаль, з публікацій Ю. Асеева важко встановити його остаточну думку щодо Десятинної церкви й Софійського собору. В 1980 р. він обстоював вісєву композицію церкви³², а у 1982 р., відзначав, що ядром її був шестистовповий хрестовобанний храм³³. Так само немає в нього чіткості й щодо будівельних прийомів, закладання фундаментів, системи мурування і архітектурного декору обох споруд. М. Каргер та М. Холостенко встановили спільні риси в будівельних прийомах, архітектурі й декорі Десятинної церкви та Софійського собору. Так, фрагмент пучкового стовпа, знайдений під час археологічних досліджень церкви, аналогічний таким же стовпам на хорах собору. Субструкції — кілочки, колоди-підвалини, мурування з утопленим рядом — однакові в обох пам'ятках³⁴.

²⁴ Стависский В., Бобровский Т. Знаки на амфорах Софийского собора в Киеве // Советская археология.— 1986.— № 6.— С. 249—256.

²⁵ Айналов Д. В. К вопросу о строительной деятельности князя Владимира // Сб. в память... князя Владимира.— Пг., 1917.— С. 2—29.

²⁶ Холостенко Н. В. София Киевская и формирование киевской архитектурно-строительной школы // София Киевская: Материалы исследований.— Киев, 1973.— С. 20—31; Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской.— М., 1960.— С. 65—70.

²⁷ Высоцкий С. О. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI—XVIII вв.).— Киев, 1976.— С. 197—260.

²⁸ Поппе А. Графіті й дата спорудження Софії Київської // Укр. іст. журн.— 1968.— № 9.— С. 94—97; Асеев Ю. С. Указ. соч.— С. 133—135.

²⁹ Асеев Ю. С. Указ. соч.— С. 135.

³⁰ Каргер М. К. Древний Киев: В 2-х т.— М.; Л, 1961.— Т. 2.— С. 48.

³¹ Воронин Н. Н. Политическая легенда о Киево-Печерском патерике // ТОДР, XI.— М.; Л., 1955.— С. 102.

³² Асеев Ю. С. Указ. соч.— С. 185.

³³ Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— Киев, 1982.— С. 31.

³⁴ Каргер М. К. Древний Киев... — Т. II. — С. 32—49, табл. VIII; Холостенко Н. В. София Киевская и формирование киевской архитектурно-строительной школы // София Киевская: Материалы исследований.— Киев, 1973.— С. 21—25; Логвин Г. Н. Новые исследования древнерусской архитектуры // Строительство и архитектура.— 1978.— № 8.— С. 31—34.

Вивчаючи розміри плинф (цегли), М. Холостенко і автор цієї статті встановили велику різноманітність їх за довжиною, шириною та товщиною. Це залежало від способу виготовлення цегли феодально залежними ремісниками та задуму будівничого. Оскільки товщина плинф вважається вирішальною ознакою при датуванні згаданих пам'яток, спинимось лише на цій характеристиці.

Ю. Асеев твердить, що «в еволюції цегли Х—ХІ ст. чітко простежуються три етапи: Х ст. — початок ХІ ст. — товщина цегли не перевищувала 25 мм; друга чверть ХІ ст. — 30—35 мм; друга половина ХІ ст. — 40 мм³⁵. Насправді, це не відповідає дійсності. Товщина плинф Десятинної церкви (989—996 рр.) становить 25—35 мм, Софійського собору (1017—1031 рр.) — 25—38 мм, Золотих воріт (1017—1024 рр.) — 28—38 мм. Така різноманітність товщини плинф свідчить про те, що остання не може бути вирішальною ознакою при датуванні тієї чи іншої пам'ятки (та ще й з точністю до десятиліть).

Не дає таких підстав і склад розчинів, з яких виготовлялася цегла. Так, розчини, які використовувалися при муруванні Михайлівського Видубицького собору і Золотих воріт, не можна відрізнити за мікроструктурою й складовими частинами³⁶, хоч між їх спорудженням пройшло більш як півстоліття. Отже, ні розміри плинф, ні аналіз глин, з яких вони виготовлені, ні будівельні розчини самі по собі не можуть бути підставою для розв'язання проблем датування окремих пам'яток. Їх слід розглядати в комплексі з іншими факторами.

Будівництво Софійського собору здійснювалося за єдиним задумом і в тому вигляді, в якому він дійшов до нашого часу, — п'ятинавне ядро, внутрішні двоповерхові і зовнішні одноповерхові галереї, з двома сходовими баштами. На це пішов будівельний період, що охопив не більш як 9—10 років. Розміри сезонних норм мурування, визначені в Спасопреображенському в Чернігові та Успенському Печерському й Михайлівському Видубицькому соборах у Києві, дають підставу зробити висновок, що Софійський був споруджений за п'ять будівельних сезонів, кожен з яких тривав від початку травня до кінця жовтня, тобто п'ять, від сили — шість місяців. Тому ніяк не можна погодитися з тим, що спорудження Софійського собору могло зайняти два з половиною — три сезони, тобто 13—15 місяців, як це твердить Ю. С. Асеев. За такий невеликий строк подібну споруду не можна було збудувати.

Єдиним вірогідним повідомленням про існування Софійського собору є «Повість временних літ». З неї випливає, що храм існував уже до 1037 р. Але коли він був висвячений, а отже, й закінчений, невідомо. «Мстиславове євангеліє» і «Апостол» подають тільки число і місяць, відповідно, — 4 листопада і 11 травня. А оскільки неділя припадала на 11 травня лише в 1040 р. й 1046 р., то «рік першого посвячення, — вважає В. Лазарев, — визначається сам собою»³⁷. Таким чином, спочатку приймається на віру, що висвячення відбувалося в неділю, а вже потім «сам собою» з'являється рік, який, на розсуд автора, найбільше для цього підходить. Однак 11 травня випадало на неділю й у 1022, 1028, 1034, 1040, 1046, 1061, 1067 і 1096 р. А. Шахматов, наприклад, узяв 1039 р.³⁸, В. Лазарев — 1046 р.³⁹, М. Приселков — 1061 р.⁴⁰, К. Невоструев — 1090 р. або 1096 р.⁴¹. Але ж давно

³⁵ Асеев Ю. С. К вопросу о времени основания...— С. 136.

³⁶ Ефименко Ю., Нестеренко Т. Заключение НИ Лаборатории по результатам исследования состава древних строительных растворов Видубицкого монастыря // Архив «Укрпроектреставрация».

³⁷ Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики и фрески.— М., 1973.— С. 55—56.

³⁸ Шахматов А. А. Указ. соч.— С. 415.

³⁹ Лазарев В. Н. Указ. соч.— С. 56.

⁴⁰ Приселков И. Д. Очерки церковно-политической истории Киевской Руси Х—ХІІ вв.— СПб., 1913.— С. 120—122.

⁴¹ Невоструев К. Н. Состав Мстиславова списка евангелия // Известия АН, отд. ОРЯС.— Т. X., в. 2., — СПб., 1861.— С. 116.

доведено, що храми висвячували в усі дні тижня⁴², коли було яке-небудь свято, а їх у святцях дуже багато.

Як аргумент на користь висвячення храму в 1046 р. висувався склад групового портрету родини Ярослава Мудрого. При цьому дослідники виходили з відомих дат народження синів князя і ймовірних років одруження його дочок — Єлизавети та Анни⁴³. Насправді ж важко сказати, хто зображений на цій фресці. Якщо враховувати, що Рюриковичі розглядали Русь як свій спільний домен, то кожний з них міг вимагати собі частку у вигляді волостей, а отже, й місця в княжій ієрархії, дотримання середньовічного феодального етикету. Княжі знаки на денцях амфор, вмуровані в склепіння Софійського собору, неспростовно свідчать про участь у його будівництві властителів найголовніших князівств Русі. Отже, кожний з них мав право на своє зображення на груповому портреті. На ньому могли бути вміщені ще живі на той час (1031 р.) брати Ярослава Мудрого із своїми дружинами — Мстислав Володимирович, Судислав Володимирович, Брячеслав Ізяславич, Ізяслав Ярославич та князь Володимир і княгиня Ольга. Зображення двох останніх нам залишив А. Ван-Вестерфельд⁴⁴. Ктиторські портрети збереглися тільки на південній і північній стінах собору (західну зруйновано у XVII ст.). Однак й те, що уціліло, дійшло до нас в такому поганому стані і так спотворено неодноразовими поновленнями, переписуваннями і реставраціями, що розпізнати, хто ж там зображений, неможливо⁴⁵.

Всупереч цим фактам Ю. Асеєв твердить, що зображення на північній стіні не поновлювалися і являють собою «прекрасно збережену фреску XI ст.»⁴⁶. Про цей же портрет В. Лазарєв, навпаки, пише, що він зберігся погано, шари фарб стерлися, обличчя зображених постраждали від неодноразових реставрацій, а на повністю втрачених місцях є тонкі записи олійними фарбами. Уточнити імена зображених, вважає він, немає ніякої можливості⁴⁷. Ми дотримуємося такої ж думки. Так, на фресці на південній стіні всупереч графії зовсім перероблено зображення ніг. Спочатку постаті були написані йдучими праворуч, як це зроблено в А. Ван-Вестерфельда. Під час реставрації 1935—1936 рр. їм було надано фронтальних поз, в багатьох місцях значно переписано одяг, ретушовано і підправлено риси на обличчях, повністю або майже повністю змінено головні убори. Білі хустки, які тепер видно, є не що інше, як оголений підфресковий тиньк, з якого знято фресковий шар⁴⁸. Отже, «прекрасно збережена фреска» не може бути аргументом на користь датування ктиторського портрету, а отже, й дати спорудження Софійського собору.

Є думка про те, що нібито Ярослав не міг розпочати будівництво Софійського собору раніше 1037 р., бо до смерті Мстислава (1036 р.) він не був сувереном Русі⁴⁹. У зв'язку з цим повернемося до подій після перемоги Ярослава над Святополком і печенігами на р. Альті в 1019 р. Цілих п'ять років не чути було про будь-які суперечки Ярослава з Мстиславом, аж до 1024 р., коли останній спробував оволодіти Києвом. Мстислав зазнав невдачі — «не прияша його кияне», і він «шед сяде на столі в Чернігові»⁵⁰. Потім між ними була битва під Лиственом, біля Чернігова, в якій Ярослав зазнав поразки. Однак дуже дивно, що

⁴² Логвин Г. Н. Указ. статья.— С. 174—175.

⁴³ Лазарев В. Н. Мозаики и фрески Софийского собора в Киеве.—М., 1960.— С. 56—57.

⁴⁴ Смирнов И. Я. Рисунки Киева 1651 г. по копиям конца XVIII в. // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославле (1905 г.).—М., 1908.—Т. II.—С. 197—512, табл. I—XIV.

⁴⁵ Логвин Г. Н. Указ. статья.— С. 174.

⁴⁶ Асеєв Ю. С. К вопросу о времени...— С. 138.

⁴⁷ Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики...— С. 102—106.

⁴⁸ Логвин Г. Н. Указ. статья.— С. 175.

⁴⁹ Асеєв Ю. С. К вопросу о времени...— С. 139—146.

⁵⁰ Памятники литературы Древней Руси.— С. 162.

князь, якого перемогли і який нібито не сміє йти в Київ, доки не буде миру з Мстиславом, несподівано пожинає плоди його перемоги: «Посла Мстислав по Ярослава глаголя: сяди в своем Києви: ты еси старейший брат (підкреслено нами. — Г. Л.), а мне буди си сторонь... и разделиста по Днепр руськую землю»⁵¹. Отже, Мстислав визнав старшинство Ярослава на Русі. Тим-то насправді ніякого поділу держави і ніякого другого об'єднання Русі не сталося. Він домагався лише розмежування Чернігівського домену та визнання з боку Ярослава його претензій. Наступні події тільки підтверджують цю думку. Мстислав, визнавши суверенітет великого князя Ярослава, узяв участь у поході 1031 р. на ляхів⁵². Він мав можливість дати йому самому загрузнути в боротьбі, ослабити його таким чином і знову спробувати захопити Київ, але не зробив цього. Отже, аналіз реального перебігу історичних подій свідчить, що, починаючи з 1015 р., від перемоги Ярослава під Любечем, і до самої смерті його, в 1054 р., він завжди був господарем становища, незважаючи на окремі невдачі, як у 1018 р. чи у 1024 р. Завдяки цьому він міг здійснювати важливі державно-політичні заходи й велику культурно-будівничу програму.

Окремі дослідники вважають, що початок реалізації цієї діяльності Ярослава Мудрого припадає на 1037 р. і що завершив він її в останні 17 років свого князювання. Однак ще сприятливіші умови для цього були в нього у перший двадцять один рік правління — з 1016 р. по 1037 р., коли ніщо не могло стати на заваді поступовому розгортанню будівництва, необхідного не тільки для зміцнення престижу князя, а й Києва і всієї Русі. Саме цим і пояснюється поява в «Повісті временних літ» похвали Ярославу Мудрому під 1037 р., в якій підведено промовистий підсумок його діяльності.

Софійський собор — найвидатніша споруда давньоруської, а точніше київської архітектурно-будівельної школи візантійського стилю першої третини XI ст. Архітектуру, мозаїки й фрески собору хронологічно слід датувати не як «останню пам'ятку македонського монументального малярства» (В. Лазарев), а разом, якщо не раніше, з мозаїками церкви Успіння в Нікеї (1025—1028 рр.) і, безсумнівно, раніше церкви Неа Моні на острові Хіосі (1042—1056 рр.) та Хосіос Лукас у Фокіді (друга чверть XI ст.). З усього сказаного випливає, що ряд явищ в історії світового мистецтва виникли на Русі раніше, ніж в інших регіонах середньовіччя. Уточнення дати спорудження Софійського собору допоможе відтворити справжню картину його дальшого розвитку.

Г. Н. ЛОГВИН (Київ)

⁵¹ Там же.

⁵² Там же.— С. 164.

НАШ КАЛЕНДАР

ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ ЧАПАЄВ 9 лютого минає 100 років з дня на-
(До 100-річчя з дня народження) родження видатного борця за владу Рад,
полум'яного більшовика, прославленого
полководця Червоної Армії Василя Івановича Чапаєва. Він народився
в сім'ї багатодітного російського селянина-бідняка в селі Будайки * Че-
боксарського повіту Казанської губернії. Дванадцятирічним підлітком
служив місцевому купцю, працював прибиральником в харчевні, згодом
разом з батьком і старшими братами виконував теслярські роботи в се-
лах Самарської губернії та станицях Уральського козачого округу.

В 1908 р. В. І. Чапаєва призвали на дійсну службу в царську армію,
але згодом демобілізували через хворобу. Через 7 років його знову
забрали в армію і в складі 326-го Белгорайського полку відправили на
Північний фронт. Воював Василь Іванович у розвідці. Тричі був поранений.
За бойові подвиги нагороджений чотирма георгіївськими хре-
стами (найвища в той час солдатська нагорода) і георгіївською медаллю
четвертого ступеня, одержав звання підпрапорщика.

Лютнева буржуазно-демократична революція застала В. І. Чапаєва
в Саратові, де він лікувався після чергового поранення. Влітку його
було зараховано до 138-го запасного піхотного полку, що дислокувався
у Ніколаєвську (нині м. Пугачов Саратовської обл.). Як співчуваючого
більшовикам, В. І. Чапаєва обирають головою ротного солдатського
комітету.

Перебуваючи в Ніколаєвську, Василь Іванович встановив тісні зв'язки
з місцевою більшовицькою організацією. Значний вплив на формування
класової свідомості майбутнього легендарного начдива мала
дружба з керівником ніколаєвських більшовиків, колишнім донецьким
шахтарем, членом РСДРП(б) з 1909 р. В. Й. Ермощенком. 28 вересня
1917 р. В. І. Чапаєв вступив до партії більшовиків¹.

Перемога Жовтневого збройного повстання в Петрограді сколихнула
політичне життя і далекого повітового містечка Ніколаєвська. 10 листопада
1917 р. там утворюється повітовий революційний комітет на чолі з В. Й. Ермощенком.
Ревком приймає рішення взяти владу в свої руки. В. І. Чапаєв призначається
начальником ніколаєвського гарнізону. Солдати обирають його також командиром
138-го запасного піхотного полку².

З 24 січня 1918 р. В. І. Чапаєв — військовий комісар Ніколаєвського
повіту. Очолюючи революційні війська, він бере участь у придушенні
есерівсько-куркульських заколотів у Березовому, Балаковому, Великій
Глушиці, Великих Луках, Мар'ївці, Ніколаєвську, Хворостянці³. Вже перші
перемоги В. І. Чапаєва показали його неабиякі військові здібності.

Навесні 1918 р. на базі ряду червоногвардійських загонів було
сформовано полки імені Омеляна Пугачова та Степана Разіна. Вони були
об'єднані в бригаду, яку очолив В. І. Чапаєв⁴. Бригада брала участь
у визволенні Уральська, захопленого білокозаками, придушенні контр-
революційних заколотів в Любицькому та Семенівці.

Полки чапаєвської бригади боролися з частинами білочехословацького
корпусу і контрреволюційною «народною армією» так званої

* Нині околиця міста Чебоксари — столиці Чуваської АРСР.

¹ Герои гражданской войны.— М., 1963.— С. 253.

² Розумневич В. Л. Красная звезда на тачанке.— М., 1980.— С. 6.

³ Укр. іст. журн.— 1977.— № 2.— С. 125.

⁴ Кутяков И. С. Василь Іванович Чапаєв.— М., 1958.— С. 26.

самарської «учреділки» — білогвардійсько-есерівського «уряду» з ко-лишніх членів Установчих зборів. В результаті сміливих дій чапаєвці протилник зазнав нищівної поразки. За цю операцію полки були наго-роджені Почесними революційними Червоними прапорами, а Василі Іванович — золотим годинником з дарчим надписом.

Однак, незважаючи на поразки, об'єднані сили самарської «учре-ділки», білочехів та білокозаків силкувалися змінити становище на фронті. У вересні 1918 р. вони зосередили великі з'єднання своїх військ навколо сіл Орловка та Лівенка, але 7 вересня були розгромлені ча-паєвцями. Протилник втратив до 1000 чол. убитими, 250 возів із сна-рядами, 10 кулеметів, тисячі гвинтівок⁵.

Наприкінці вересня 1918 р. В. І. Чапаєва призначають командиром 2-ої Ніколаєвської дивізії, яка одержала завдання наступати на Уральськ з метою роз'єднання уральських козаків з білочехами і забезпечення успішного просування 4-ої армії на Самару. Під час одного з боїв з пе-реважними силами протилника чапаєвці потрапили в оточення. Без поповнення боєприпасів, напівголодні червоноармійці героїчно відби-вали по п'ять-шість атак на день, а 1 листопада їм вдалося прорва-тися з оточення⁶.

11 листопада 1918 р. 2-а Ніколаєвська дивізія розпочала похід на Уральськ. Та В. І. Чапаєву не довелося визволити Уральськ — 19 листо-пада згідно з наказом штабу 4-ї армії його було направлено на навчан-ня в Академію Генерального штабу. Василь Іванович, незважаючи на малогармотність, з притаманним йому завзяттям береться за навчання. Він старанно конспектує лекції, вивчає тактику, мистецтво керівництва бойовими операціями, особливо захоплюється географією. Однак як людина гарячої, кипучої енергії не міг сидіти за книгами, коли на фрон-ті точилися жорстокі бої. В лютому, прагнучи якомога швидше потра-пити на фронт, В. І. Чапаєв залишив академію⁷ і прибув у 4-у армію Східного фронту. Його було призначено командиром Олександро-Гай-ської групи військ, а 3 квітня 1919 р. — начальником відродженої 25-ої стрілецької дивізії. Її комісаром став Д. А. Фурманов.

На початку весни 1919 р. 150-тисячна армія генерала Колчака роз-почала наступ. Зайнявши Уфу, білогвардійці швидко просувалися на захід. Більшовицька партія, Радянський уряд вжили термінових заходів для зміцнення Східного фронту. 12 квітня були опубліковані написані В. І. Леніним Тези ЦК РКП(б) у зв'язку із становищем на Східному фрон-ті, де визначалися головні політичні й стратегічні завдання щодо роз-грому Колчака, визволення Поволжя, Уралу та Сибіру⁸.

Для нанесення вирішального контрудару в складі Східного фронту створюється Південна група військ під командуванням М. В. Фрунзе, куди увійшла й 25-а стрілецька дивізія. 28 квітня радянські війська перейшли у наступ. Першою наступала 73-я бригада 25-ї стрілецької дивізії. За короткий час чапаєвці розгромили 11-у дивізію протилника, захопивши 1600 полонених, багато зброї⁹. Хоробро билися полки 25-ї стрілецької дивізії на річках Бровка, Великий Кінель, Ік, під Бузулуком, Бугурусланом і Белебеєм, розгромивши добірні частини колчаківських генералів Сукіна, Войцеховського, Каппеля.

За подіями, що розгорнулися на Східному фронті, пильно стежив В. І. Ленін. 29 травня він писав Реввійськраді Східного фронту: «Якщо ми до зими не завоюємо Уралу, то я вважаю загибель революції не-минучою. Напружте всі сили...»¹⁰. Про цю телеграму чапаєвці довіда-

⁵ Военно-ист. журн.— 1972.— № 2.— С. 122.

⁶ Василь Іванович Чапаєв.— М., 1953.— С. 8.

⁷ Военно-ист. журн.— 1972.— № 1.— С. 121.

⁸ Ленін В. І. Тези ЦК РКП(б) в зв'язку з становищем Східного фронту // Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 263—266.

⁹ Фрунзе М. В. Избранные произведения.— М., 1950.— С. 76.

¹⁰ Ленін В. І. Телеграма С. І. Гусеву, М. М. Лашевичу, К. К. Юреневу // Пов-не збір. творів.— Т. 50.— С. 328.

лися від М. В. Фрунзе, який прибув у Красний Яр для безпосередньої участі в проведенні Уфімської операції. Звернення Володимира Ілліча справило великий вплив на червоноармійців, підняло їх настрої, вселило впевненість у швидкій перемозі над ворогом.

З ходу захопивши плацдарм за річкою Білою, Іваново-Вознесенський та Пугачовський полки 25-ї стрілецької дивізії розпочали наступ на колчаківців. Під час бою М. В. Фрунзе був контужений, В. І. Чапаєв — поранений в голову, але вони продовжували керувати боєм¹¹. 9 червня офіцерські батальйони колчаківців та полки каппельського корпусу розпочали «психічну атаку». Шквальним кулеметним вогнем червоноармійці відбили ворога. Ввечері вони вступили в Уфу. Залишки колчаківської армії втікали за Уральський хребет. 10 червня 1919 р. командуючий Східним фронтом С. С. Каменєв доповідав В. І. Леніну: «Уфа зайнята нашими військами 9 червня в 20 годин після запеклого бою. Оволоділи Уфою частини 25-ї дивізії...»¹²

За блискуче проведення Уфімської операції всі дев'ять полків чапаєвської дивізії були нагороджені Революційними Червоними прапорами ВЦВК, а В. І. Чапаєв — орденом Червоного Прапора. Однак одержати високу бойову нагороду Василь Іванович не встиг.

Після визволення Уфи 25-а стрілецька дивізія перекидається на Уральський фронт для допомоги 22-й Ніколаєвській дивізії, оточеній білокозаками в Уральську. Це було складне і відповідальне завдання. Бійці Ніколаєвської дивізії разом з робітниками міста другий місяць витримували шалений натиск білокозачих військ генерала Толстова. Про героїчну оборону Уральська знав В. І. Ленін. 16 червня 1919 р. він направив телеграму М. В. Фрунзе і члену Реввійськради Ш. Е. Еліаві, в якій писав: «Прошу передати уральським товаришам мій палкий привіт героям п'ятидесятиденної оборони обложеного Уральська, просьбу не падати духом, продержатися ще небагато тижнів. Геройська справа захисту Уральська увінчається успіхом»¹³.

Вже в першому бою під станицею Соболеве 5 липня 1919 р. 223-й і 225-й полки 3-ї бригади та 25-й кавалерійський дивізіон наголову розбили 2-й Уральський кінний корпус білих і зайняли станицю. Незважаючи на впертий опір ворога, 25-а стрілецька дивізія просувалася вперед. Ідучи з передовим загonom, В. І. Чапаєв і Д. А. Фурманов особисто керували наступом. 11 липня 1919 р. 2-а бригада Чапаєвської дивізії, прорвавши кільце оточення, вступила в Уральськ. В той же день М. В. Фрунзе доповідав В. І. Леніну про зняття блокади з Уральська і вступ наших частин в місто. Володимир Ілліч, прочитавши телеграму, написав резолюцію про опублікування її в пресі¹⁴.

В новій обстановці, що склалася на фронтах громадянської війни влітку 1919 р., 25-а стрілецька дивізія одержала завдання завершити остаточний розгром уральського білого козацтва, що намагалося з'єднатися з військами генерала Денікіна, які наступали на Москву. 14 липня 1919 р. В. І. Чапаєв віддав наказ 2-й бригаді розпочати наступ на Лбищенськ, де знаходився штаб білокозачої армії генерала Толстова. Похід виявився надзвичайно тяжким. Д. А. Фурманов дуже яскраво описав ці дні в романі «Чапаєв»: «Дивізія йшла на Лбищенськ. Степи і степи навкруги... Колодязі майже скрізь були отруєні. Не вистачало снарядів, патронів, обмундирування, хліба... Голодні червоноармійці толочили хлібні рівнини, по станицях знаходили гори небомолоченого

¹¹ Михаил Васильевич Фрунзе: Жизнь и деятельность в фотографиях и документах.— М., 1973.— С. 57.

¹² Хлебников Н. М., Евлампиев П. С., Володихин Я. А. Легендарная Чапаевская.— М., 1975.— С. 173.

¹³ Ленін В. І. Телеграма М. Ф. Фрунзе и Ш. З. Еліаві // Повне збір творів.— Т. 50.— С. 351.

¹⁴ Ленин В. И. Резолюция на телеграмме М. В. Фрунзе / Ленинский сборник. XXXV.— М., 1946.— С. 71.

хліба, а самі лишалися без їжі... Ох, які це були тяжкі, нестерпно суморі дні!»¹⁵

Однак, незважаючи на надзвичайно складні умови, 1-а бригада дивізії 6 серпня з боєм зайняла станицю Бударинську, згодом 221-й полк вибив білокозаків з Кожехаровської, а 9 числа після запеклого бою противник залишив Лбищенськ. Продовжуючи наступ, чапаєвці 19 серпня визволили станицю Маргеневську, а 24 серпня — Сахарну.

В ході наступу частини чапаєвської дивізії розтягнулися на двохсоткілометровому фронті, практично розділилися на три групи, між якими утворилися розриви на десятки кілометрів. Штаб і політвідділ дивізії знаходилися в Лбищенську. В містечку перебували лише дивізійна школа інструкторів та обоз. В. І. Чапаєва непокоїло таке становище, і він постійно звертався з проханням до командування надіслати допомогу, підвезти боєприпаси та продовольство.

4 вересня В. І. Чапаєв і новий комісар дивізії П. С. Батурін прибули в Лбищенськ. А в ніч на 5 вересня 2 білогвардійські кавалерійські дивізії несподівано напали на місто. Зав'язався нерівний бій. Працівники штабу і політвідділу, курсанти інструкторської школи до ранку стримували натиск переважаючих сил ворога. Поранений в руку, голову і живіт В. І. Чапаєв керував боєм. Група червоноармійців сподівалася переправити його на протилежний берег Уралу. Однак В. І. Чапаєв зміг доплисти лише до середини річки, де його наздогнала ворожа куля. Через три дні Лбищенськ було визволено від білокозаків і чапаєвці довідалися про героїчну загибель свого командира.

4 жовтня 1919 р., увічнюючи пам'ять героя, Револуційна Військова Рада Туркестанського фронту постановила: «Присвоїти 25-й дивізії найменування «Дивізія імені Чапаєва»¹⁶.

У 1920 р. 25-а стрілецька чапаєвська дивізія боролася проти військ буржуазно-поміщицької Польщі, які вдерлися на Україну, — брала участь в Київській і Новоград-Волинській операціях, визволенні Овруча, Сарн, Ковеля, інших населених пунктів Правобережжя. В жовтні 1920 — квітні 1921 рр. громила банди Булак-Балаховича. За бойові заслуги в громадянській війні вона нагороджена орденом Леніна¹⁷.

25-а стрілецька Червонопрапорна орденна Леніна дивізія імені В. І. Чапаєва вкрила себе невмирущою славою в роки Великої Вітчизняної війни. Її воїни стійко захищали Одесу, вписали героїчну сторінку в 250-денну оборону Севастополя. Полки дивізії брали участь у Харківській, Донбаській, Кіровоградській, Корсунь-Шевченківській, Умансько-Ботошанській, Ясько-Кишинівській та інших наступальних операціях. За бойові заслуги дивізія нагороджена орденами Суворова і Богдана Хмельницького 2-го ступеня. Більш як 8 тис. воїнів дивізії удостоєні орденів і медалей, 77 присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Радянський народ свято береже пам'ять про В. І. Чапаєва — народного героя, який віддав своє життя за свободу трудящих. Образ В. І. Чапаєва знайшов широке відображення в літературі й мистецтві. В 1923 р. Д. А. Фурманов написав роман «Чапаєв», згодом вийшли спогади його бойових соратників. Життя та діяльність В. І. Чапаєва досліджують історики. Кінорежисери Г. М. і С. Д. Васильєви зняли художній фільм «Чапаєв». На кошти бійців чапаєвської дивізії, робітників Куйбишева і Саратовта та колгоспників Поволжя в 1932 р. на одній з площ Куйбишева споруджено пам'ятник легендарному комдиву. Його іменем названі вулиці міст, заводи і фабрики, колгоспи і радгоспи. Місто Лбищенськ перейменовано в Чапаєв. Подвиги В. І. Чапаєва та його соратників є яскравим прикладом для радянської молоді.

І. В. КІЧИЙ (Луцьк)

¹⁵ Фурманов Д. А. Чапаєв.— К., 1985.— С. 219.

¹⁶ Военно-ист. жур.— 1977. № 2.— С. 79.

¹⁷ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. — М., 1983.— С. 170.

ГАЯ ДМИТРОВИЧ ГАЙ 19 лютого 1987 р. виповнилося сто (До 100-річчя з дня народження) років від дня народження Г. Д. Гая (справжні ім'я та прізвище — Гайк Бжишкянц), легендарного героя громадянської війни, командира корпусу, воєнного історика й письменника. Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, який свого часу був підлеглим Гая, згадував про нього так: «Гая Дмитрович Гай — вірний син вірменського народу, більшовик-ленінець, один з видатних воєначальників Червоної Армії — належить до тієї плеяди, яка в роки громадянської війни мужньо відстоювала незалежність нашої Радянської держави, і його ім'я повинно бути золотими літерами вписане в історію збройної боротьби Червоної Армії проти білогвардійців та інтервентів»¹.

Гай мав природжений талант полководця й великі організаторські здібності. Він дбайливо ставився до своїх підлеглих, піклувався про умови їх побуту та відпочинку. Комкор користувався значною популярністю серед червоноармійців, які з радістю й повним усвідомленням свого воїнського обов'язку виконували накази командира.

Гая Дмитрович народився в місті Тебрізі (північна частина Ірану) у родині вчителя. На початку ХХ століття сім'я переїхала до Росії й оселилася у Тифлісі. Там юний Гайк з відзнакою закінчив вірменську семінарію Нерсисян. З 1909 р. брав участь у революційному русі, вів пропаганду серед робітників Баку й Тифліса. Під псевдонімом «Банвор Гайк» надрукував у ряді газет Закавказзя статті, в яких викривав ненажерливість місцевої національної буржуазії та її антинародну політику. Займався й самоосвітою, вивчав класичну російську літературу, знайомився з працями класиків марксизму.

Коли почалася перша світова війна й Туреччина виступила на боці агресивної Німеччини, намагаючись захопити всю Вірменію, Гай записався до вірменського добровольчого загону й мужньо бився з ворогом. За бойові заслуги, виключну хоробрість й кмітливість у жовтні 1915 р. він одержав чин офіцера. У той період (1914—1916 рр.) Гая Дмитрович написав кілька нарисів про становище, що створилося у Західній Вірменії. В них відчувається його публіцистичний талант. З війни він повернувся з двома георгіївськими хрестами й медаллю.

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. застала його в Москві. У жовтні він узяв участь у революційних боях за владу Рад. Навесні 1918 р. загін червоноармійців, який сформував Г. Д. Гай, був серед тих, хто ліквідував заколот оренбурзького козачого війська отамана Дутова. Коли почався бунт чехословацького корпусу, цей загін одержав наказ захищати Самару (нині — Куйбишев). Однак білочехам удалося захопити місто.

У такій складній ситуації надзвичайного значення набули події на Східному фронті. За короткий строк там було створено п'ять армій — 1, 2, 3, 4, 5. Бійці, очолювані Гаєм, ввійшли до складу 1-ї Революційної армії (командуючий — М. М. Тухачевський, комісар — В. В. Куйбишев).

Білочехи, які зайняли місто Мелекес, розгорнули наступ на Симбірськ і 22 липня захопили його. Загін Гая було відрізано від частин 1-ї армії. Командування вважало його розгромленим. Однак червоним бійцям удалося вирватися з облоги й з обозом та артилерією, у складі трьох тисяч чоловік, пробитися у район станції Майна (що на лінії залізниці Симбірськ — Рузаевка). Там загін було переформовано й на його базі створено 24-у Симбірську стрілецьку дивізію.

У серпні 1918 р. зміцнені новими силами з'єднання Червоної Армії перейшли у наступ. У центрі їх рухалася 24-а дивізія під командуванням Гая. 12 вересня Симбірськ було визволено від ворога. За це дивізія одержала почесне найменування «Симбірська залізна дивізія». На мітинг трудящих міста та воїнів-визволителів було прийнято й зачитано

¹ Старшина. Сержант.— 1967 — № 2.— С. 22.

знамениту телеграму на ім'я В. І. Леніна, надруковану в «Известиях» у такому вигляді: «Взяття вашого рідного міста Сибірська — це відповідь за одну вашу рану, — телеграфує командир Сибірської дивізії тов. Гай Іллічу, — за другу рану буде Самара»².

22 вересня 1918 р. В. І. Ленін у телеграмі-відповіді написав: «Взяття Сибірська — мого рідного міста — є найбільш цілюща, найкраща пов'язка на мої рани. Я відчуваю небувалий приплив бадьорості й сил. Поздоровляю червоноармійців з перемогою і від імені всіх трудящих дякую за всі їх жертви»³.

На привокзальній площі Сибірська відбувся парад частин дивізії, під час якого воїнам було вручено Почесний революційний червоний прапор. На їх адресу надійшло привітання від голови ВЦВК Я. М. Свердлова. Ця висока нагорода надихала бійців на нові подвиги. Дивізія почала наступ в напрямку Сизрані й Самари. Перше з цих міст було визволене 3 жовтня, а друге — 7 жовтня. Згодом розгромлено колчаківські війська в районі Бузулук й Оренбурга. Дивізія була нагороджена орденом Червоного Прапора й другим Почесним червоним прапором.

У грудні 1918 р. у житті її командира Г. Д. Гая відбулася важлива подія: він став членом Комуністичної партії. Його було також призначено командуючим 1-ю армією Східного фронту.

Навесні 1919 р., коли почався новий наступ Антанти, Гая Дмитровича відкликали у розпорядження Південного фронту. Там він командував групою військ у складі 42-ї стрілецької та 1-ї Кавказької кавалерійської дивізій. За завданням РВР фронту він сформував 2-й кінний корпус, який одержав наказ протидіяти ворожій кінноті генералів Мамонтова й Шкуро. Противника було відкинуто до р. Манич. Здібності й талант Гая Дмитровича були високо оцінені партією та урядом. Четвертим серед радянських командирів він отримав у 1919 р. найвищу нагороду Республіки—орден Червоного Прапора (а в 1920 р.—другий такий орден та почесну революційну зброю)⁴.

У листопаді 1920 р. у Вірменії було встановлено владу трудящих. Гай висловив бажання працювати у рідному краї. Але на початку грудня він одержав розпорядження командуючого Західним фронтом М. М. Тухачевського й члена РВР Й. С. Уншлихта: «З одержанням сього пропонується вам відправитися до Москви для вступу до Академії Генерального штабу». Цей документ нині зберігається в Центральному музеї Збройних Сил СРСР.

18 грудня 1920 р. Гая Дмитрович переступив поріг Військової академії (нині — Військова академія імені М. В. Фрунзе). Він зустрів там багатьох бойових друзів: П. Ю. Дибенка, І. Ф. Федька, І. С. Кутякова, Г. К. Восканова, Є. Й. Ковтюха й інших. У червні 1922 р. після закінчення навчання він був направлений у Вірменію й призначений Наркомом у військових справах Вірменської АРСР. В інтерв'ю кореспондентів газети «Заря Востока» Г. Д. Гай сказав: «Як комуніст я завжди був там, де революції загрожувала найбільша небезпека. Тепер революція зміцніла, і я на Кавказі. Працювати там було моїм щирим бажанням»⁵.

У травні 1923 р. посаду Наркома у військових справах Вірменії (як і в інших республіках) у зв'язку з утворенням Союзу РСР було скасовано. Г. Д. Гая відкликали до Москви, де він одержав нове призначення. В 1923—1925 рр. командував 7-ю Самарською кавалерійською дивізією, а згодом — 3-м кінним корпусом. До складу дивізії в той час входив 39-й Бузулуцький кавалерійський полк, командиром якого був Г. К. Жуков, у майбутньому видатний полководець, Маршал Радянського Союзу. У своїх спогадах він писав: «У середині літа (1923 року) у коман-

² Известия.— 1918.— 14 сентяб.

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 37.— С. 91.

⁴ Сб. лиц. награжденных орденами Красного знамени и почетным революционным оружием.— М., 1926.— С. 221.

⁵ Лит. Армения.—1967.—№ 2. — С. 111—112.

дування дивізією вступив герой громадянської війни Г. Д. Гай... Я побачив красиву людину, по-військовому підтягнуту. Його очі світилися доброзичливістю, а рівний і спокійний голос свідчив про врівноважений характер і впевненість у собі. Я багато чув про героїчні справи Г. Д. Гая і з цікавістю в нього вдивлявся»⁶.

У червні 1925 р. Гая Дмитрович передав командування 3-ім кінним корпусом С. К. Тимошенку і продовжив навчання: він став слухачем Військової академії РСЧА (з кінця того ж року — імені М. В. Фрунзе). Після її закінчення вступив до ад'юнктури (на кафедрі історії воєн і воєнного мистецтва). В 1929 р. він представив дисертаційну працю під назвою «На Варшаву», в якій розглянув дії та бойові операції 3-го кінного корпусу під час боїв на Західному фронті. Він її успішно захистив. Після цього працює викладачем академії імені М. В. Фрунзе, а з 1933 р. — начальником кафедри історії воєнного мистецтва Військово-повітряної академії імені М. Є. Жуковського (згодом стає професором). Його наукова і викладацька робота здобувають визнання серед колег.

Г. Д. Гай не поділяв самозаспокоєності й безтурботності, завжди відкрито говорив правду та ненавидів честолюбство. «Скільки в ньому було благородства й такту по відношенню до товаришів та підлеглих»⁷, — писав про Г. Д. Гая у своїх спогадах старий більшовик А. С. Семенов, автор книги «Незабутні зустрічі з В. І. Леніним».

Гая Дмитрович був не лише талановитим воєначальником і вченим, а й самотнім письменником. Він — автор художньої книги «Старий Мацак», багатьох нарисів і оповідань, що друкувалися в журналі «Молодая гвардия». Гай вважався активним пропагандистом і наставником молоді, нерідко відвідував навчальні заклади Москви, читав там цікаві лекції. Лектором і розповідачем він був дотепним. Автору цієї замітки довелося слухати Гая Дмитровича*. Людина високої культури, стрункий, бездоганно поголений, з двома орденами Червоного Прапора, що виблискували на гімнастерці, — в ті вже далекі часи це було рідкістю — ось таким він з'явився перед нами, студентами МІФЛІ. Г. Д. Гай справив незабутнє враження як своїм зовнішнім виглядом, так і розповідями про бойові епізоди громадянської війни.

Ті героїчні часи й події, свідком та безпосереднім учасником яких був і Гая Дмитрович Гай, не повинні щезнути з пам'яті народної. Його життя та вчинки можуть і повинні бути прикладом для підростаючого покоління, для всіх справжніх патріотів нашої Батьківщини.

М. Я. ПОПОВ (Москва)

⁶ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления.— М., 1975.— Т. 1.— С. 86—87.

⁷ Лит. Армения.— 1967.— № 2.— С. 110.

* Пригадую, Г. Д. Гай виступив у 1935 р. з доповіддю в МІФЛІ, яку прочитав на зборах, присвячених Дню Червоної Армії.

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО «АРСЕНАЛУ»

История завода «Арсенал»
имени В. И. Ленина

Київ: Наукова думка, 1986.—560 с. *

На сучасному етапі неухильно зростає соціально-економічна і виховна роль трудових колективів, які є основним осередком соціалістичного суспільства. Як підкреслюється в Програмі КПРС, партія «...всімірно сприяє тому, щоб кожний трудовий колектив ставав дійовим соціальним осередком соціалістичного самоврядування народу, ...розвитку і прикладення творчих сил особи. Вона вважає за необхідне цілеспрямовано посилювати вплив трудових колективів на всі сфери життя суспільства...»¹.

В зв'язку з цим перед суспільствознавцями поставлено відповідальне завдання—вивчати історію промислових підприємств, їх трудових колективів. Вихід у світ книги з історії фабрик і заводів сприяє узагальненню досвіду революційної і творчої діяльності робітничого класу, передачі його славних традицій новим поколінням, розвитку теорії і практики комуністичного будівництва. Тому слід вітати видання рецензованої праці, при підготовці якої знайшла втілення ідея М. Горького про союз істориків і заводчан.

До її авторського колективу поряд з науковими співробітниками Інституту історії АН УРСР і викладачами вузів увійшли кадрові робітники, новатори виробництва, представники партійної та громадських організацій підприємства. Завдяки такій творчій співдружності стало можливим всебічне й об'єктивне розкриття славного шляху, пройденого колективом цього відомого заводу.

Праця написана на широкому колі різноманітних джерел: матеріалах партійних, військово-історичних, державних архівів, документальних публікацій, періодичної преси. Крім того, використані спогади учасників революційного руху, партійних працівників, ветеранів підприємства. Солідна джерелознавча база, документованість наведених фактів, значний науково-довідковий апарат зумовили наукову цінність рецензованої монографії, її високий ідейно-теоретичний рівень.

* Автори книги: П. Т. Тронько, В. П. Горшков, Є. М. Склярєнко та ін. Ред. кол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), С. В. Гусовський (заст. гол. ред.), Є. М. Склярєнко (заст. гол. ред.), Г. Г. Денісенко (відп. секр.) та ін.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 185.

На основі марксистсько-ленінської методології автори дослідження висвітлили найважливіші питання формування і розвитку колективу заводу протягом 220 років його існування. Проблемно-хронологічний принцип побудови монографії дав їм можливість послідовно і всебічно охарактеризувати основні етапи історії «Арсеналу».

Достоїнством книги є комплексність, повнота висвітлення теми. В ній послідовно показано розвиток самого підприємства: створення і розширення його виробничо-технічної бази, реконструкція, механізація та автоматизація виробництва, зростання асортименту і обсягу продукції. Належна увага приділена проблемам економіки виробництва, боротьбі за впровадження господарського і підвищення рентабельності на основі зростання продуктивності праці.

Значне місце в монографії відведено соціальному і політичному розвитку колективу заводу. Авторі докладно розповідають про участь арсенальців у революційному русі від перших стихійних форм протесту проти експлуатації до буржуазно-демократичних революцій 1905—1907 рр. і Лютий 1917 р. Яскраво показана їх авангардна роль у боротьбі київського пролетаріату за владу Рад у героїчні дні Жовтневого штурму і проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради під час Січневого повстання 1918 р. У період громадянської війни вони не лише зі зброєю в руках громилі війська внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, а й виготовляли озброєння для Червоної Армії.

Червоною ниткою через усю працю провідиться думка про керівну роль більшовицької організації в революційній боротьбі і творчій діяльності трудящих. Показано її складний шлях, пройдений від невеликої групи прихильників «Искры», створеної на заводі в 1903 р. Важливою віхою в кількісному та ідейному зростанні парторганізації «Арсеналу» був ленінський призов у партію, коли число комуністів на заводі збільшилося в 4 рази і досягло 176 чол. (с. 178). На сторінках монографії розкрито багатогранні форми і методи масово-політичної роботи, їх нерозривний зв'язок з конкретно-історичними умовами розвитку колективу і своєрідністю розв'язуваних ним на тому чи іншому етапі виробничих завдань. Показано роль партійних зборів як важливого засобу політичного виховання колективу. В книзі також висвітлено процес зростання і підвищення ролі масових організацій — комсомольської і профспілкової.

Важливою перевагою рецензованої праці порівняно з багатьма іншими аналогічними книгами стало висвітлення в ній питань, пов'язаних з кількісними та якісними змінами, що відбувалися в заводському колективі, аналіз вікового і професійного

складу трудівників підприємства, зростання їх загальноосвітнього рівня та професійної підготовки.

Цілком слушно велика увага у книзі приділяється виробничій активності трудящих. Розповідаючи про боротьбу арсенальців з господарською розрухою, викликану імперіалістичною і громадянською війнами, автори наводять яскраві факти їх трудового героїзму, зростання політичної свідомості. В праці вміщено текст телеграми, надісланої 23 квітня 1923 р. учасниками заводського мітингу В. І. Леніну, в якій повідомлялося про їх рішення зарахувати Володимира Ілліча почесним токарем-металістом. «...Під керівництвом кваліфікованого токаря марксистської думки... будемо твоїми помічниками: майстрами і підмайстрами соціалістичного суспільства, виробляючи методи до здійснення комунізму», — зазначалося в телеграмі (с. 175). Клятва, яку дали арсенальці вождю революції, стала символом їх вірності ленінським заповітам.

Належне місце в монографії займають питання розвитку і вдосконалення форм та методів соціалістичного змагання, в якому особливо яскраво виявилася виробнича активність трудящих, формування їх нового ставлення до праці. Вміщено цікавий матеріал про поширення на заводі ударництва, зустрічного планування, руху за впровадження бригадного і цехового господарування, стахановського руху, багатостатистичного змагання за випуск продукції високої якості, зниження її собівартості.

Широко висвітлені в праці такі важливі напрями трудової активності робітників, як їх участь в управлінні виробництвом і боротьбі за науково-технічний прогрес. Розповівши про першу виробничу нараду, яка відбулася на заводі у вересні 1924 р., автори далі показують, як поступово збільшувалася кількість їх учасників, підвищувалася їх роль у розв'язанні корінних проблем розвитку підприємства. В міру зростання загальноосвітнього і професійного рівня трудящих активізувалася їх технічна творчість, все вагомішим ставав вклад у вдосконалення техніки і технології виробництва.

Яскраво відображено на сторінках книги ратний і трудовий подвиг арсенальців у роки Великої Вітчизняної війни, їх безпосередню участь у боях з фашистськими агресорами. Понад 2 тис. чол. перебували на фронті і в партизанських загонах, 7 чол. удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Авторні розповідають про швидку перебудову виробництва на воєнний лад і налагодження випуску продукції для фронту в умовах евакуації підприємства на Урал. За успішне виконання завдань ДКО щодо забезпечення Червоної Армії артилерійськими установками завод був нагороджений орденом Леніна (с. 10).

Значна частина монографії присвячена розвитку підприємства в післявоєнний період, проблемам переведення його на новий профіль, становлення і вдосконалення оптико-механічного виробництва, впровадження передових технологій і автоматизації,

вирішальної ролі людського фактора в цьому процесі.

Як підкреслюється в книзі, найважливішими факторами розв'язання складних виробничих завдань було виникнення нових форм соціалістичного змагання, участь трудящих у русі за комуністичне ставлення до праці. Особлива увага приділяється тим формам трудового суперництва і патріотичним починам, що зародилися в колективі самого підприємства. Названо передовиків змагання і новаторів виробництва, розповідається про робітничі династії, які склалися на заводі.

Процес зростання соціальної активності арсенальців простежується авторами монографії також крізь призму їх участі у суспільно-політичному житті. Підкреслюється визначальна роль у цьому неухильного зростання партійно-комсомольського впливу в колективі. Висвітлюються й такі важливі сюжети, як активізація діяльності трудящих у Радах, посилення їх шефської допомоги трудівникам села.

Однією з важливих тем дослідження є провідна роль робітничого класу в зміцненні інтернаціональної єдності радянського суспільства. В цьому ракурсі подано матеріал про всебічну допомогу робітників Москви, Ленінграда, Уралу, Сибіру в післявоєнному відродженні «Арсеналу». Розповідається також про змагання між арсенальцями і колективами Загорського оптико-механічного і Красногорського механічного заводів, що триває вже більш як два десятиріччя, про багатогранні творчі зв'язки з працівниками ленінградських заводів ім. С. М. Кірова і «Арсенал» ім. М. В. Фрунзе. Висвітлюються такі форми творчої співдружності робітничих колективів братніх республік, як взаємна підтримка нових форм змагання і патріотичних починів передовиків виробництва.

Автори наводять переконливі матеріали, що свідчать про підвищення життєвого рівня трудящих на основі зростання ефективності суспільного виробництва. Підкреслюється роль суспільних фондів споживання, завдяки зростанню яких поліпшується медичне і культурне обслуговування трудящих. Щороку кожний третій арсеналець переважно на пільгових умовах відпочиває в заводських санаторіях, будинках відпочинку і профілакторіях. Понад 5 тис. дітей арсенальців виховуються в заводських дитячих яслах і садках, відпочивають у пионерських таборах.

Однак у рецензованій книзі не всі проблеми розкриті достатньою мірою. На наш погляд, більшої уваги потребує питання про соціальні переміщення в колективі, зростання і підвищення ролі інженерних кадрів.

Дальше поглиблення змісту праць з історії виробничих колективів потребує більш глибокого розкриття моральних аспектів життя і соціальної активності робітничого класу. Авторський колектив монографії про завод «Арсенал» наблизився до розв'язання цієї проблеми при висвітленні питань формування свідомого ставлення до праці, народження і зміцнення нових стимулів трудової активності, виховання робітничої

молоді на славних революційних, бойових і трудових традиціях колективу.

Розв'язання складної проблеми відтворення морального обличчя радянського робітничого класу вимагає поглибленого вив-

чення індивідуальної та суспільної психології, залучення нових джерел, зокрема матеріалів конкретно-соціологічних досліджень.

З. Г. ЛИХОЛОВОВА (Донецьк)

НА ШЛЯХУ ВІДРОДЖЕННЯ

В. И. Юрчук, И. П. Кожукало.

*Коммунистическая партия
во главе всенародной борьбы
за восстановление и развитие
народного хозяйства Советской Украины
(1946—1950 гг.).*

Київ: Политиздат України,
1986. — 365 с.

Матеріали XXVII з'їзду КПРС, виступ М. С. Горбачова на Всесоюзній нараді відуючих кафедрних суспільних наук 1 жовтня 1986 р. в Москві орієнтують суспільствознавців на поглиблене вивчення історичного досвіду Комуністичної партії, особливо на крутих, переломних етапах розвитку нашого суспільства. В зв'язку з цим зрозумілий інтерес, що його виявляє наукова громадськість до літератури, в якій дістає наукову розробку і об'єктивне висвітлення багатогранна діяльність КПРС та її місцевих парторганізацій по відбудові і розвитку народного господарства в роки четвертої п'ятирічки.

Українська РСР повною мірою відчула на собі руйнівні наслідки війни. Досвід партійних організацій республіки по відбудові і дальшому розвитку народного господарства є загальнопартійним надбанням. У цьому знайшли відображення найважливіші напрями діяльності ВКП(б) по відродженню економіки країни, дальшому розвитку соціалістичного суспільства.

Діяльність Компартії України у досліджуваній період знайшла відображення в історичній та історико-партійній літературі. Однак, багато з її аспектів—такі, як роль ЦК ВКП(б), ЦК Компартії України, обкомів, міськкомів, райкомів партії, первинних парторганізацій в організації відбудовних робіт, в налагодженні нової системи між-республіканських економічних зв'язків, як братерська допомога Україні з боку всіх народів СРСР в цьому складному процесі ще не знайшли достатнього комплексного висвітлення.

Рецензована монографія В. І. Юрчука і І. П. Кожукала присвячена розкриттю саме цих питань. Керуючись принципами марксистсько-ленінської методології, спираючись на сукупні досягнення радянської історіографії, автори розкрили ключові напрями діяльності партії, дослідили форми і методи роботи, весь комплекс соціально-економічних, політичних, ідейно-виховних заходів, реалізація яких дала змогу Комуністичній партії та її бойовому загонові — Компартії України організувати й спрямувати трудящих республіки на самовіддану

працю і в небачено короткі строки відродити економіку й культуру республіки.

У книзі глибше, ніж у літературі, що була видана раніше, досліджується роль ЦК ВКП(б) і місцевих партійних органів у вирішенні завдань, які стояли в перше післявоєнне п'ятиріччя. На численних прикладах в ній розкрито механізм партійного керівництва, ширше висвітлено керівну і спрямовуючу діяльність Центрального Комітету партії у всіх галузях партійної, радянської і господарської роботи республіки.

На основі аналізу значного фактичного матеріалу в книзі ґрунтовно доведено, що відбудова і дальший розвиток народного господарства України — історичне завдання всіх народів нашої країни, результат послідовного здійснення ленінської національної політики. Всебічно висвітлена на сторінках монографії багатогранна братерська допомога народів СРСР і насамперед російського народу по відродженню народного господарства Української РСР в роки четвертої п'ятирічки. Значну увагу в рецензованій праці приділено розкриттю ролі і значення єдиної народногосподарської системи, єдиного державного плану СРСР, спеціалізації і кооперування радянської промисловості, в яких яскраво проявились відносини соціалістичної взаємодопомоги, заінтересованості кожної союзної республіки в економічному зміцненні СРСР.

У вирішенні завдань відбудови народного господарства в республіці в перше післявоєнне п'ятиріччя провідну роль партія закономірно відводила робітничому класу. В книзі на конкретно-історичному матеріалі розглядається процес кількісного і якісного зростання робітничого класу республіки, зміцнення в ньому партійного про шару, показано партійне керівництво процесом його відновлення і консолідації.

Здійснюючи політичне керівництво всіма сферами суспільного життя, Комуністична партія постійно дбала про розвиток творчої активності трудящих. У книзі на конкретному матеріалі показано діяльність парторганізацій республіки по підтримці і поширенню передових починів, які народжувалися не лише в республіці, а й в усій країні. Авторі акцентують увагу на розвитку соціалістичного змагання в роки четвертої п'ятирічки, яке характеризувалося багатством змісту, різноманітністю форм, появою нових новаторських починів. Народною ініціативою в ті роки народилися такі патріотичні починання, як швидкісні методи, робота по графіку циклічності, рух за мобілізацію внутрішніх резервів, за рентабельну роботу, за понадпланове нагромадження, за економічне використання сировини і матеріалів, за творчу співдружність діячів

науки і робітників підприємств, за звання бригад відмінної якості продукції. Патріотичний рух трудящих республіки був спрямований не тільки на перевиконання виробничих планів і збільшення виробництва продукції, а й на всі процеси удосконалення виробництва. Це насамперед включало раціональне і більш повне використання устаткування, впровадження нової техніки, вдосконалення організації праці.

Значну увагу в рецензованій монографії приділено трудовому подвигу колгоспного селянства, розкриттю труднощів повоєнного часу, в яких сільські трудівники під керівництвом партійних організацій з допомогою робітничого класу відроджували сільське господарство. Основна увага партійних і радянських органів республіки приділялась зміцненню колгоспно-кооперативної власності, трудової дисципліни, підготовці кадрів колгоспного і радгоспного виробництва і поширення досвіду передовиків.

В книзі висвітлено такі мало вивчені питання, як співдружність науки з виробництвом, показано шляхи й засоби, якими користувалася партія для її всебічної підтримки і розвитку. Серед форм роботи, що аналізуються в монографії, — проведення за ініціативою партійних організацій науково-технічних і партійно-технічних конференцій, сесій відділень АН УРСР у великих індустріальних центрах, візди вчених на підприємства республіки та ін. Наведений матеріал дає підставу для висновку про те, що відбудова народного господарства проводилась на новій технічній базі.

Заслугове уваги і розгляд питань, зв'язаних з соціалістичними перетвореннями в західних областях України. Хоч ця проблема значною мірою вже вивчена, авторам рецензованої праці вдалось дослідити найменш розроблені її аспекти: загальні закономірності і специфічні риси соціально-економічних перетворень, допомогу східних областей УРСР і всієї країни в побудові основ соціалізму в цьому регіоні, класову боротьбу з куркульством і залишками буржуазно-націоналістичних банд, створення і зміцнення партійних організацій, удосконалення внутріпартійного життя та ін.

Докладно висвітлено також питання організаційно-партійної та ідеологічної роботи в республіці. В книзі знайшли відображення питання перебудови внутріпартійного життя, зміни форм і методів партійного керівництва Радами і масовими громадськими організаціями, а також кількісні та якісні зміни у складі Компартії України, діяльність партійних комітетів по роботі з керівними кадрами.

Чільне місце в рецензованій праці займає висвітлення питання ідеологічного забезпечення відродження народного господарства і ролі суспільних наук, літератури та мистецтва в цьому процесі.

Таким чином, рецензована монографія дає підставу зробити висновок про те, що вона є вагомим внеском у дослідження важливих питань історичного досвіду КПРС. В. І. Юрчук і І. П. Кожукало збагатили історіографію проблемами новими висновками і оцінками, в ширшому плані висвітлили комплекс соціально-економічних, політичних, організаційних і духовних проблем у досліджуваній період.

Позитивно оцінюючи монографію, хотілося б висловити деякі побажання й зауваження. Показуючи успіхи, досягнуті в Українській РСР у перше повоєнне п'ятиріччя, правильно підкреслюючи, що вони є результатом об'єднаних зусиль усіх радянських республік, доцільно було б розкрити і той вагомий вклад трудящих України, який вони внесли у всенародну боротьбу за відбудову і розвиток народного господарства інших братніх республік, розкрити на конкретних прикладах форми цієї роботи. Аналізуючи питання кількісного і якісного зростання робітничого класу республіки в 1946—1950 рр., розкриваючи процес формування робочої сили безпосередньо підприємствами, через оргнабір та ін. (с. 40—43), слід було б більший акцент зробити на підвищенні ролі робітничого класу у дальшому розвитку політичної системи.

При розгляді питань організаційно-партійної роботи (с. 223—296), зокрема, перебудови внутріпартійного життя, форм і методів керівництва автори правильно загострюють увагу на посиленні ролі партійних комітетів як органів політичного керівництва. Проте, складається враження, що акценти тут зміщені в сторону висвітлення і аналізу структурних змін у партійних апаратах зверху донизу. Логічніше було б на початку параграфу показати саму організаційну роботу партії, глибше розкрити причини необхідності і суті перебудови внутріпартійного життя, а потім вже показати структурні зміни.

Заслугове на увагу те, що в монографії названо імена багатьох робітників, колгоспників, представників інтелігенції, керівників виробництва, які показували приклади трудового героїзму. Водночас про партійних керівників сказано дуже мало, або їх не згадують зовсім. Подскуди книга переважена цифровим матеріалом. Враховуючи, що в останні роки посилюлись атаки буржуазних фальсифікаторів на політику Комуністичної партії доцільно було б дати критику фальсифікаторських домислів у IV розділі монографії.

В цілому рецензована монографія є значним внеском у дальше дослідження цієї важливої проблеми.

М. Ф. ХОРОШАЙЛОВ (Київ),
М. Ю. ГОТ'УН (Київ)

В ДРУЖНІЙ СІМ'І
РАДЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Г. Н. Топузлу.

Сотрудничество Молдавской ССР
с братскими республиками.

Кишинев: Карта молдовеняскэ,
1986. — 192 с.

Радянські вчені створили чимало праць, присвячених розв'язанню національного питання в нашій країні, виникненню і розвитку нової історичної спільності людей — радянського народу, історичних зв'язків, дружби та співробітництва народів СРСР. Значний інтерес становить рецензована монографія, в якій висвітлюються найважливіші проблеми економічного і культурного співробітництва Молдавії з братніми республіками за роки Радянської влади. Головну увагу у ній приділено останнім десятиріччям.

Книга написана в популярній формі. Нагромаджені істориками фактичний матеріал подано доступно й цікаво, що забезпечує праці широку читачоку аудиторію. Спираючись на власні дослідження цієї актуальної проблеми, автор добре використав міжгалузеві баланси виробництва та розподілу продукції у народному господарстві за 1966 і 1977 рр. (пізніше ці надзвичайно трудомісткі балансові розрахунки, на жаль, не здійснювалися). Вони дали можливість проаналізувати головні закономірності й особливості економічного співробітництва МРСР з іншими союзними республіками.

Значна увага в монографії приділяється розгляду молдавсько-українського співробітництва. Особливо це стосується періоду 1924—1940 рр., коли з лівобережних районів Молдавії було створено автономну республіку у складі УРСР. Читач знайде в книзі багато цікавих відомостей про економічні, суспільно-політичні та культурні зв'язки між двома братніми республіками і за останні десятиріччя. Фактичний матеріал цієї праці істотно доповнює дані двотомника про історичні зв'язки й співробітництво Молдавії та України, який було підготовлено й опубліковано в 70-х роках Інститутом історії АН УРСР у співдружності з науковцями РРФСР і МРСР.

Автор наводить цікаві висловлювання робітників та селян республіки про соціально-економічний розвиток Молдавії в братній сім'ї радянських народів. Це визначило особливу цінність книги для практики ідеологічної роботи. Доцільно було б створити подібну працю й на матеріалі Української РСР.

Багато уваги у рецензованій праці приділяється процесам інтернаціоналізації суспільного життя МРСР. Це дуже важливо, оскільки останнім часом взаємовідносини Молдавії з іншими союзними республіками в минулому і сучасному стали об'єктом особливо інтенсивних антирадянських вгадок наших ідеологічних противників. Книга з історії творчого співробітництва братніх республік свідчить про винятково цінний досвід розв'язання національного пи-

тання у нашій країні, який має всесвітньо-історичне значення.

В монографії підкреслюється, що інші союзні республіки раніше подавали МРСР безкорисливу допомогу — фінансову, у побудові сучасних підприємств, поставками засобів виробництва, кадрами, науковими та проєкційними розробками, цінностями духовної культури тощо, особливо під час надзвичайних обставин: у Молдавії не раз бували тяжкі посухи, деякі її райони страждали від землетрусів. На сучасному етапі, як це переконливо показано в рецензованій праці, внаслідок прискореного розвитку продуктивних сил МРСР стала рівноправним партнером інших союзних республік, а співробітництво з ними набуло характеру еквівалентного обміну матеріальними і духовними цінностями.

На жаль, книга не позбавлена й окремих недоліків. Прагнучи зробити виклад матеріалу найбільш доступним, автор у деяких місцях не зміг обійтися без спрощень, що позначилося на науковому рівні тексту. Зокрема, на с. 20—21 стверджується, що після приєднання в 1812 р. Бессарабії до Росії населення краю відразу ж було втягнуте у загальноросійський революційний рух, який переслідував також інтернаціоналістські цілі. Це істотне спрощення, особливо щодо декабристського етапу визвольного руху. На с. 17 зазначається, що перша в Росії підпільна друкарня «Искры», яку було створено у 1901 р. з ініціативи В. І. Леніна в Кишиневі, відіграла організуючу роль у соціал-демократичному русі в усій країні напередодні II з'їзду РСДРП. Звичайно ж, ця роль належала газеті, а не друкарні, де вона друкувалася. На с. 28 автор підкреслює, що національне питання у тій його формі, в якій воно нам дісталось від капіталістичного світу, було остаточно і безповоротно розв'язане до початку 70-х років. Насправді це відбулося у середині 30-х років. На с. 85 поставлено знак рівності між комнезамами та комбідами, в той час як це були зовсім різні селянські організації.

На с. 113 зазначено, що в 60—70-х роках у країні поступово починає складатися єдиний аграрно-промисловий комплекс, що накладало свій відбиток на характер й інтенсивність економічного співробітництва союзних республік у галузі сільського господарства. Тут процес складання аграрно-промислового комплексу висвітлено за аналогією з характером розвитку єдиного народногосподарського комплексу країни. Насправді ж зв'язки між сільським господарством і промисловістю, що переробляє сільськогосподарську сировину, в зазначений період розвивалися вкрай уповільнено внаслідок, головним чином, відомчої розпорошеності. До речі, автор на цій же сторінці надто оптимістично зазначає, що в 60—70-х роках у розвитку сільського господарства починають переважати інтенсивні фактори, бурхливо розвиваються процеси спеціалізації, концентрації та кооперування сільськогосподарського виробництва, синтез науки з останнім.

Незважаючи на вказані недоліки, книга Г. М. Топузлу є певним внеском у справу

вивчення різноманітного співробітництва радянських республік на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва. Вона стане в нагоді не тільки спеціалістам з національного питання, а й пропагандистам, широким колам читачів. Не можна

недооцінювати також її контрпропагандистську спрямованість на розвінчування антирадянських вигадок буржуазних фальсифікаторів.

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

НА ШЛЯХАХ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ТВОРЕННЯ

Л. І. Ткачова

*Інтелекція Радянської України
в період побудови основ соціалізму.*

К.: Наук. думка, 1985. — 191 с.

Історичним завойованням Комуністичної партії, радянського народу стало створення у нашій країні нової, народної, відданої справі комунізму інтелігенції. Саме про таку інтелігенцію мріяв В. І. Ленін, який стояв біля джерел її формування. В результаті здійснення культурної революції плани вождя було втілено у життя. Як зазначається в новій редакції Програми КПРС, на сучасному етапі збільшується чисельність інтелігенції, підвищується її творчий вклад у матеріальне виробництво та інші сфери суспільного життя¹. Відгукуючись на запити суспільної практики, вчені-суспільствознавці прагнуть висвітлити шляхи становлення радянської інтелігенції, активізації її участі в соціалістичному і комуністичному будівництві. Такі завдання поставила перед собою й автор рецензованої праці.

У монографії Л. І. Ткачової на широкій джерельній базі з позицій марксистсько-ленінської методології простежуються шляхи формування соціалістичної інтелігенції, особливості цього процесу на різних етапах будівництва нового суспільства. Причому проблеми її кількісного та якісного зростання розглядаються в органічному поєднанні з висвітленням її творчої участі у розв'язанні завдань ленінського плану побудови соціалізму в СРСР.

У книзі ґрунтовно проаналізовано основні положення ленінської концепції створення кадрів радянських спеціалістів. Л. І. Ткачова підкреслює, що, розвиваючи відповідні ідеї основоположників наукового комунізму, узагальнюючи перший досвід революційно-перетворюючої діяльності трудящих нашої країни, В. І. Ленін визначив основоположні принципи і практичні шляхи формування соціалістичної інтелігенції, її роль у побудові нового суспільства.

Значний інтерес становлять розділи монографії, в яких розглядається ставлення Комуністичної партії й Радянської держави до буржуазної інтелігенції в умовах соціалістичного будівництва. Політика Країни Рад, спрямована на її перевиховання та за-

лучення на бік трудящих, ґрунтувалася на ленінських ідеях про необхідність використання в інтересах побудови нового суспільства культурної спадщини минулого, а отже, досвіду і знань її носіїв — буржуазних спеціалістів. Відповідні узагальнення й висновки, зроблені автором праці, дають можливість викривати неспроможність тлумачень буржуазними та ревізіоністськими фальсифікаторами політики КПРС щодо кадрів старої інтелігенції.

У монографії переконливо показано складний процес трансформації світогляду буржуазної інтелігенції, поступового сприйняття нею ідейних і політичних позицій робітничого класу. Простежуючи слідом за автором хід цього процесу, читач дійде переконливо висновку, що тільки під впливом грандіозних зрушень у суспільно-політичному житті країни, незаперечних успіхів, досягнутих нашим народом у розвитку промисловості й сільського господарства, в результаті цілеспрямованої організаторської та виховної роботи партії відбувся остаточний перехід колишньої буржуазної інтелігенції на бік Радянської влади.

Велике місце у книзі приділяється формуванню радянської інтелігенції, яка виїшла із середовища робітничого класу і трудового селянства. З цією метою автор проаналізувала основні соціальні джерела її поповнення, кількісний та якісний склад. Л. І. Ткачова підкреслює, що цілі й завдання кадрової політики партії, форми і методи її реалізації визначалися конкретно-історичними умовами розвитку країни на тому чи іншому етапі, що в основу практичної діяльності по добору, розстановці та вихованню керівних кадрів було покладено ленінські принципи розв'язання цієї проблеми.

Автор ґрунтовно висвітлила заходи партії й уряду, спрямовані на створення ефективної системи висування на керівну партійну, радянську й господарську роботу кращих представників робітничого класу та трудового селянства. Враховуючи об'єктивний фактор — неможливість за короткий час підготувати необхідну кількість спеціалістів з вищою й середньою спеціальною освітою, партія, як і заповідав В. І. Ленін, розв'язала важливе завдання шляхом висування з народних глибин енергійних організаторів виробництва, здатних поєднувати відданість справі соціалізму з умениями налагоджувати конкретну роботу.

При висвітленні названих проблем Л. І. Ткачова широко використала численні партійні документи, що дало їй можливість простежити основні тенденції в діяльності парторганізації республіки по здійсненню

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.). — К., 1986. — С. 45.

кадрової політики. Узагальнений у монографії досвід практичного розв'язання проблеми підготовки керівних кадрів для соціалістичного будівництва наочно переконує, що й у даному питанні Комуністична партія та Радянський уряд проводили чітку класову позицію. Висування на керівну радянську і господарську роботу кращих представників робітничого класу та трудового селянства забезпечило значне розширення реальної участі трудящих в управлінні державними справами, наповнювало поняття соціалістичної демократії конкретним змістом. Набутий у 20—30-х роках досвід розв'язання кадрових проблем не втратив своєї актуальності й сьогодні.

Поряд з іншими проблемами в монографії висвітлюються питання підготовки радянських спеціалістів у навчальних закладах країни, показано заходи партії по регулюванню класової структури студентства, поліпшенню його професійної підготовки, ідейно-політичного і трудового виховання.

Важливе значення має зроблений Л. І. Ткачовою аналіз шляхів та форм активізації участі інтелігенції, зокрема вчених й інженерно-технічних працівників, у розв'язанні актуальних завдань соціалістичної реконструкції народного господарства, в тому числі у всенародному русі за ліквідацію техніко-економічної залежності нашої країни від індустриально розвинутих капіталістичних держав, раціоналізацію виробництва та управління, за піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу і колгоспного селянства. Інженерно-технічні працівники підтримували всі передові починання робітничого класу, спрямовані на своєчасне й якісне виконання планів, активно включалися в соціалістичне змагання.

Закономірним є висновок автора про те, що у міру зрушень, які відбувалися в середовищі інтелігенції, коли визначальними рисами її ставали висока ідейність, марксистсько-ленінський світогляд, громадська активність, почуття радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, змінювалось і ставлення трудящих до неї. Нова, радянська інтелігенція, самовіддано працюючи разом з усім народом, внесла гідний вклад в індустриалізацію країни, колективізацію сільського господарства, у

розвиток науки й соціалістичної культури. В монографії підкреслюється керівна роль Комуністичної партії у розв'язанні складних завдань формування кадрів радянської інтелігенції. Партійне керівництво забезпечило ефективність виховання наукових кадрів, творчої інтелігенції, спеціалістів народного господарства.

Праця Л. І. Ткачової не позбавлена ряду недоліків. На нашу думку, в такому дослідженні потрібно було б більше уваги приділити проблемам марксистсько-ленінської методології, присвятивши їх висвітленню окремий підрозділ. Впадає в око нерівномірність у висвітленні процесу становлення та діяльності окремих загонів інтелігенції України, не всі висновки підтверджуються статистичними даними. Лише побіжно згадується про партійну інтелігенцію, не показано її величезну роль у пропаганді марксизму-ленізму, утвердженні марксистсько-ленінської ідеології серед інтелігенції. Відомо, яку величезну роль у здійсненні культурної революції, в проведенні ідейно-виховної роботи серед трудящих відіграли культуросвітні працівники, але автор чомусь лишила цю досить численну групу спеціалістів поза своєю увагою.

Погоджуючись з автором, що історія інтелігенції Української РСР, її вклад у будівництво соціалізму як самостійна проблема залишається недостатньо дослідженою, все ж невиправдано вважаємо відсутність історіографічного аналізу праць, близьких за темою з рецензованою монографією. Не виключено, що такий аналіз надав би polemічної заостреності даному дослідженню, зокрема показав би різні визначення вченими поняття «інтелігенція», а також те, що сама автор вкладає в нього.

На більшу увагу заслуговує і висвітлення міжнародного значення досвіду Радянського Союзу у розв'язанні проблем формування народної інтелігенції.

В цілому книга Л. І. Ткачової заслуговує позитивної оцінки. Вона свідчить, що для всебічного аналізу проблем сьогоднішнього дня й накреслення напрямів їх розв'язання необхідно зрозуміти закономірності вже пройденого шляху.

Ю. А. ГОРБАНЬ (Київ)

КНИЖКОВА СПРАВА В УРСР

*Книга и книжное дело в Украинской ССР
// Сборник документов и материалов.
1917—1941.*

Київ: Наук. думка, 1985. — 478 с.

Рецензоване видання є першою публікацією найважливіших документів з історії книжкової справи на Україні. Матеріали — а їх більше двохсот — розміщено у хронологічній послідовності. Вони належать до періоду 1917—1941 рр. Це рішення й резолюції центральних та республіканських

партійних органів, законодавчі акти Радянської влади тощо. Принцип їх розміщення не викликає заперечень (особливо при наявності розробленого упорядниками предметного покажчика). До наукового обігу введено близько 500 документів: 213 публікуються повністю або у вписках (55 з них уперше). Інші матеріали вміщено у «Переліку документів, що не ввійшли до основного складу збірника». Крім того, у примітках згадуються ще 192 документи, які з тих чи інших причин не ввійшли до рецензованої праці (з них 91 архівний).

Слід сказати декілька слів про науководовідковий апарат праці, який складається

з передмови, переліку документів, що не ввійшли до основного складу збірника, приміток, предметного покажчика, списку скорочень. Автори кваліфіковано прокоментували використані ними документи. Вони розповідають про становлення й розвиток книжкової справи на Україні. Ці документи вказують на труднощі, з якими довелося зіткнутися в той період. Частина з них присвячена роботі видавництва республіки. Значне місце у рецензованому виданні займають матеріали з історії бібліотечної мережі. Упорядники приділили належну увагу й документам загального характеру, в яких питання про стан книжкової справи розглядаються у взаємозв'язку з проблемами культурного будівництва.

Майже всі документи, що ввійшли до книги, підібрано цілеспрямовано, ретельно вивчено й відредаговано. Вони розповідають про певні перетворення, характерні не тільки для історії книжкової справи. Періоди диференціації та інтеграції видавничих колективів пов'язані як із змінами у структурі книговидавництва країни, так і з процесами, що відбувалися в усьому народному господарстві СРСР.

Усі ці матеріали допомагають висвітлити етапи становлення книжкової справи в республіці, починаючи з перших декретів уряду РРФСР, які мали силу закону й на території України. Упорядники знайомлять нас з важливими документами 20-х років — Держвидав України СРР, а згодом Державного видавничого об'єднання УСРР. 30-ті роки представлені такими рішеннями, як постанови ЦК ВКП(б) «Про видавничу роботу» від 15 серпня 1931 р. та Раднаркому УСРР «Про реорганізацію видавничої справи на Україні» від 30 листопада 1931 р.

Звичайно, можна уявити труднощі, з якими довелося зустрітися упорядникам

праці. Слід згадати про те, що багато документів друкуються вперше, а більшість з тих, які були опубліковані раніше, вибрано із збірок та періодичних видань, що вже давно стали бібліографічною рідкістю. Не завжди автори могли визначити точну дату опублікування тих чи інших матеріалів. В архівах збереглася незначна кількість документів передвоєнних років.

На жаль, у рецензованому виданні є й недоліки, усунення яких зробило б його більш цілісним. Не можна не помітити певні прорахунки й у доборі матеріалів. Наприклад, дивує відсутність надрукованих свого часу документів, в яких йшлося про партійне керівництво справою підготовки й друкування української книги, зокрема підручників для шкіл з українською мовою викладання. Мається на увазі відома постановою ЦК КП(б)У «Про поширення української книги» від 21 лютого 1929 р. (див. зб. «Про агітпропоботу». — Харків, 1930) або, скажімо, звіт відділу преси ЦК КП(б)У про книговидавничу діяльність на Україні у середині 20-х років (див. журн. «Знамя комунізму». — 1924. — № 4). Цікаві факти з історії бібліотечної будівництва та книговидавництва містяться у звіті Наркомосу УСРР за 1924—1925 рр. (див. зб. «Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924/1925 рік». — Харків, 1926). Є недоліки й в археографічному оформленні збірника. Так, доцільно було б указувати прізвище особи, яка підписала той чи інший документ.

Упорядники, звичайно, працюватимуть над наступним томом, в якому розглядатимуться матеріали післявоєнного періоду. Та й рецензована книга в майбутньому (за умови її перевидання) повинна доповнюватися новими документами. Але в цілому видання виправдало сподівання фахівців.

А. Л. ЛУНЬОВ (Київ)

ПРОВІДНА СИЛА ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

М. Ф. Сидорчук, В. М. Чуприна

Більшовики України у Лютневій революції.

Львів: Вид-во при Львів. держ. ун-ті
вид. об'єднан. «Вища школа»,
1986. — 152 с.

Діяльність більшовицьких організацій України в Лютневій буржуазно-демократичній революції вже висвітлювалась у багатьох брошурах, статтях і окремих розділах загальних монографій, присвячених подіям 1914—1917 і 1917 років. Автори рецензованої праці також розглядали цю тему в своїх попередніх монографіях¹. Нова їхня праця є першим спеціальним дослід-

женням названої теми і відрізняється від їх попередніх праць ширшим використанням джерельної бази і творів інших авторів, більш глибоким з'ясуванням проблеми.

Написана на основі методологічних принципів марксизму-ленінізму, відображаючи реальну обстановку початку 1917 р., рецензована книга розглядає Лютневу революцію як закономірний етап визвольного руху в Росії, а тогочасні революційні події на Україні — як складову частину всеросійської революції. Серед суперечливих політичних сил і партій, які діяли в революції, провідною була партія більшовиків. Революція здійснювалася за планами і під керівництвом більшовицької партії, підтвердивши правильність її стратегії і тактики. Тому правомірна увага дослідників до більшовицьких організацій України, що, як одна з територіальних частин єдиної партії, вносила помітний вклад у здійснен-

¹ Сидорчук М. Т. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914 — лютий 1917). — Львів, 1966. — С. 224—260; Чуприна В. М. Більшовики України в боротьбі за

трудяще селянство (березень 1917 — лютий 1918 рр.). — Львів. — С. 11—57.

ня лєнінської стратегії і тактики, у перемогу революції.

Рецензована праця дає ґрунтовний виклад знань з організації політичної діяльності більшовиків напередодні Лютневої революції і в процесі її розгортання на Україні. В ній широко показана боротьба більшовиків за зміцнення нелегальних партійних організацій, яка зумовила, не зважаючи на шалені репресії царської охорони, відновлення і збереження цих організацій, перетворення їх в авангард революційних мас. Автори навели десятки, в тому числі й маловідомих, прізвищ членів організацій, збагативши цим висвітлення їх персонального складу. В книзі розкрита активна підготовча робота більшовиків у масах до революції, зокрема створення збройних сил революції, про що раніше в літературі майже не писалося (с. 31—32, 40—53).

Розглядаючи події лютого — березня 1917 р. в промислових центрах, солдатських гарнізонах і на селі, автори докладно висвітлюють особливості Лютневої революції на Україні. Розпочавшись у момент, коли перемога в столиці стала фактом, революція тут вилилась у всенародне піднесення, масове припинення роботи на підприємствах, проведення грандіозних мітингів і демонстрацій робітників, солдатів і селян у підтримку збройного повстання в Петрограді. В умовах такого революційного піднесення монархічна контрреволюція не зважилась на збройну боротьбу і Лютнева революція на Україні пройшла безкровно.

Поваливши царизм, Лютнева революція встановила нові органи влади. Автори з'ясували причини двовладдя, зосередили увагу на докладному висвітленні ролі більшовиків у створенні Рад робітничих і солдатських депутатів. У розгляді цього процесу, поряд з відомими введеними нові дані, що стосуються наслідків виборів, прізвищ депутатів-більшовиків, визначення їх питомої ваги в складі Рад. Автори показали і перші кроки діяльності більшовиків у Радах у березні 1917 р. Робота більшовиків України в масах змальована в процесі їх діяльності в профспілках, фабзавкомках, серед солдатів і селян. Проте в спеціальній праці можна було більш повно показати революційну роботу серед селянських мас і солдатів Південно-Західного і Румунського фронтів, розташованих на Україні.

Слід вказати на ще один аспект пробле-

ми, якій, як правило, за традиційною схемою в літературі вноситься за межі Лютневої революції, хоча він є її складовою, її наслідком — вихід більшовиків з підпілля і перебудова роботи партії в легальних умовах. У рецензованій праці ця проблема досліджується досить ґрунтовно, не обминаючи при цьому правоопортуністичних помилок, що виявилися в Харківському та Кіївському комітетах РСДРП(б), а також входження більшовиків інших міст в об'єднані організації. Але вести цю проблему до початку квітня 1917 р. не слід, бо таким чином порушуються хронологічні рамки Лютневої революції (с. 88).

Основні питання викладаються в книзі на належному теоретичному рівні. Але іноді в тексті трапляються неточності. Наприклад, очевидно, не можна вважати причиною тактичних помилок більшовиків України те, що «теорія відставала від практики» (с. 120). Але ніякого теоретичного відставання не було, про що свідчать праці В. І. Леніна, написані в 1905 р. — на початку 1917 р.

Відзначимо також деякі фактичні неточності. М. Г. Шкадінов очолював Краматорську Раду не з березня, а з 29 вересня 1917 р., М. Я. Трюх став більшовиком у 1918 р., а не в березні 1917 р. М. О. Савельєв перебував у Києві з дореволюційного часу, а не з березня 1917 р. Недостатньо критично автори поставились до спогадів, не перевірили їх, і твердять, що з Харкова весною 1917 р. більшовики направили у різні райони України кілька агітпоїздів. Таке твердження є у спогадах І. І. Бунякіна, але воно ніякими документами чи матеріалами більшовицької преси тих часів не підтверджується.

У висновках до книги автори відзначають, що частина питань революційної діяльності більшовиків досконало не вивчена (йдеться про їх діяльність у невеликих містах, на селі, в об'єднаних організаціях. — С. 128). Замість констатації цього факту, автори повинні були зробити спробу це питання розв'язати.

Ці зауваження і побажання не міняють в цілому позитивної оцінки книги М. Ф. Сидорчука і В. М. Чуприни. Цінність її полягає в тому, що вона є новим кроком у дослідженні провідної ролі більшовиків у другій революції на Україні.

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ)

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

М. М. Лисенко

Методика викладання історії
Української РСР.

Вид. 2-е, пер. і доп.

К.: Рад. школа, 1985. — 271 с.

В сучасних умовах прискорення соціально-економічного розвитку нашого суспільства перед працівниками народної освіти

постояють високі вимоги щодо виховання молоді, втілення в життя реформи загальноосвітньої і професійної школи. Реформа покликана створити всі необхідні передумови для підготовки молодого покоління до творчої роботи, перебудувати навчальний процес так, щоб молодь вступала в самостійне життя висококультурною, освіченою і працюютою.

Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії підкреслював: «Інте-

реси справи вимагають глибше поставити вивчення наукових основ сучасного виробництва, провідних напрямів його інтенсифікації... Загалом, необхідно повніше реалізувати лєнінський принцип поєднання навчання з продуктивною працею, рішучіше добиватися підвищення ефективності навчання, докорінного поліпшення підготовки молоді до самостійного життя і праці, виховання свідомих будівників нового суспільства»¹.

У виконанні відповідальних завдань, що стоять перед працівниками радянської школи, піднесенні рівня навчально-виховного процесу, формуванні ідейної персонаності в учнів велика роль належить учителям історії. Зокрема, вони покликані донести до кожного учня політику Комуністичної партії, дати їм глибокі знання з історії СРСР та Української РСР, виховати переконаних патріотів й інтернаціоналістів.

Значну допомогу в розв'язанні поставлених завдань учителям історії допоможе нове, друге, перероблене і доповнене видання посібника М. М. Лисенка «Методика викладання історії Української РСР». Слід зазначити, що це видання різко відрізняється від попередніх, які вийшли в світ у 1970 та 1971 рр. Посібник стане надійним помічником учителям у перебудові їх роботи у світлі вимог реформи школи. В ньому поєднуються теоретичні дослідження проблеми з конкретними методичними розробками уроків за різними варіантами. У посібнику на основі найновіших досягнень сучасної історичної науки детально розкривається методика викладання історії України у 7—10 класах, даються рекомендації щодо вивчення останньої в єдиному курсі історії СРСР.

Важливим є те, що у цьому виданні вміщено новий розділ «Науково-методичні основи викладання історії Української РСР у курсі історії СРСР у школі», в якому на основі багаторічного досвіду викладання історії, а також праць класиків марксизму-лєнінізму робиться спроба всебічно показати передумови впровадження історії України у школах після переможного завершення Великої Жовтневої соціалістичної революції. У ньому дається коротка історія підготовки і початку викладання систематичного курсу в загальноосвітній школі, показано створення шкільних підручників. А це, як правильно підкреслює автор, відіграє важливу роль у формуванні системи вивчення історії Української РСР у курсі історії СРСР. Дійсно, для розробки кожного посібника слід насамперед підібрати навчальний матеріал, історичні поняття, події, факти, явища, усвідомлення яких найбільш повно і дохідливо розкриває наукові основи курсу історії Української РСР, дає можливість вчителю зосередити зусилля на вирішенні головних завдань викладання.

М. М. Лисенко досить ґрунтовно спинається на навчально-виховних завданнях вивчення історії України. Керуючись наста-

новами Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи, він наголошує, що уроки історії мають бути спрямовані на підвищення ефективності навчально-виховного процесу, підвищення якості знань, умінь, навичок учнів, рівня їх розвитку. Враховуючи передовий досвід багатьох учителів, необхідність піднесення якості викладання історії у школі, М. М. Лисенко визначає основні дидактично-методичні вимоги до уроків історії Української РСР.

Багато різноманітних методичних порад учитель може почерпнути у розділі «Україна за первіснообщинного, рабовласницького і феодального ладу» (VII клас). Зокрема, тут пропонуються різні варіанти підготовки і проведення уроків (25 уроків). Різноманітні дидактичні заходи, які рекомендує М. М. Лисенко, безперечно, допоможуть вчителю при розкритті того чи іншого питання. Зокрема, багато методичних порад автор пропонує у зв'язку з вивченням історії Київської Русі, заснуванням стародавнього Києва, боротьбою Русі проти іноземних загарбників тощо. У посібнику наводяться матеріали з літописів, уривки із «Слова о полку Ігоревім», що дасть можливість вчителю яскраво і переконливо показати тяжкі наслідки міжусобиць.

Багато корисних порад щодо використання художніх творів, місцевого краєзнавчого матеріалу знайде вчитель на сторінках посібника під час підготовки до проведення уроків з таких тем, як «Українські землі в XIV—XVI ст.», «Формування української народності», «Запорізьке козацтво», «Селянсько-козацькі повстання наприкінці XVI ст. — у 20—30-х роках XVII ст.», «Визвольна війна українського народу (1648—1654 рр.)», «Возз'єднання України з Росією» та ін. Вміщені у посібнику матеріали допоможуть вчителю докладніше розкрити учням соціально-економічний і політичний розвиток українських земель, боротьбу трудящих проти феодального гніту, виникнення й розвиток дружби та взаємодопомоги братніх народів у спільній боротьбі за соціальне і національне визволення.

Велику увагу М. М. Лисенко приділяє висвітленню культури України в XVII—XVIII ст., братерських зв'язків трудящих України і Росії.

У розділі «Криза феодально-кріпосницького та встановлення і розвиток капіталістичного ладу на Україні в XIX ст.» (VIII клас) автор висвітлює найважливіші історичні події, зв'язані з посиленням феодально-кріпосницького гніту, загостренням антикріпосницької боротьби на Україні, Вітчизняною війною 1812 р. Слід зробити закид М. М. Лисенкові, який надто чимало місця виділив розкриттю діяльності декабристів.

Багатий матеріал вчитель може почерпнути з таких тем, як: «Криза феодально-кріпосницького ладу і виникнення революційно-демократичної ідеології», «Розвиток промислового капіталізму й початок революційної боротьби пролетаріату на Україні в другій половині XIX ст.», «Україна в епоху імперіалізму та в період перемоги

¹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 59.

Великої Жовтневої соціалістичної революції і побудови соціалізму в СРСР».

М. М. Лисенко переконливо доводить, що набуті учнями вміння і навички, дають їм можливість самостійно аналізувати складні історичні ситуації, з'ясувати причини, суть, наслідки, значення подій, давати їм партійну оцінку. В процесі вивчення питань, присвячених возз'єднанню трудящих західноукраїнських земель з Радянською Україною, Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників, відбудові народного господарства, рекомендуються конкретні допоміжні засоби для більш глибокого засвоєння учнями навчального матеріалу.

Слід зазначити, що рецензований посібник не позбавлений і окремих недоліків. Так, висвітлюючи досягнення у розвитку економіки в післявоєнні роки в УРСР, слід

було б вказати й на труднощі, що виникали. На с. 19, 21, 24 даються слушні поради вчителів щодо використання краєзнавчого матеріалу. Проте, на жаль, таких прикладів у посібнику вміщено мало. У ньому також стало менше, порівняно з першими виданнями, варіантів пропонованих уроків, що, на нашу думку, негативно позначиться на можливостях вибору найбільш вдалих уроків. Невиправданим є й скорочення змісту окремих з них. У цілому підсумково-узагальнюючі уроки за VII, VIII класи не ідентичні. В одному класі дається три варіанти уроку, а в інших вони не передбачені. Бажано, щоб у наступних виданнях книги ці недоліки були усунуті. Слід також подумати про видання посібника російською мовою.

М. Р. ПЛЮЩ (Київ)

НЕПОРУШНА ЄДНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ І БОЛГАРСЬКИХ КОМУНІСТІВ

Интернациональное сотрудничество КПСС и БКП: история и современность. Под общей редакцией А. Г. Егорова, Д. Елазара.

М.: Политиздат, 1985. — 416 с.

Зростаючий вплив на світовий історичний розвиток держав соціалістичної співдружності з їх новими за своїм характером взаємовідносинами є однією з найзнаменніших рис сучасності. Всебічне поглиблення їх співробітництва в усіх галузях політичного, економічного, науково-технічного та культурного розвитку правлячі комуністичні й робітничі партії цих країн розглядають як один з найважливіших факторів, від якого залежать дальші успіхи будівництва у них нового суспільства, перспективи прогресивного розвитку людства в цілому. Цим і обумовлюється зростаючий інтерес до наукового дослідження досвіду інтернаціонального співробітництва країн соціалізму.

Протягом останніх двох десятиріч значно поглибилися вивчення проблем співробітництва народів СРСР з іншими країнами соціалістичної співдружності, зокрема з НРБ. Активно розробляється комплекс питань, що стосуються як революційних зв'язків російського, українського й білоруського народів з трудящими Болгарії в дожовтневий період та радянсько-болгарських відносин у 1917—1944 рр., так і плідного співробітництва Країни Рад з НРБ у галузі економіки, політики, культури на сучасному етапі. Радянські й болгарські дослідники приділяють при цьому значну увагу висвітленню керівної ролі братніх марксистсько-ленінських партій у багатогранних відносинах двох країн. Проте спеціального дослідження, в якому було б всебічно узагальнено великий інтернаціональний досвід Комуністичної партії Радянського Союзу та БКП по здійсненню ефективного і взаємовигідного співробітництва між СРСР та

НРБ в усіх сферах суспільного життя й разом з тим підбито певні підсумки вивчення цієї проблеми, все ще немає. Це завдання значною мірою виконане спільним колективом радянських і болгарських істориків, який створив рецензовану монографію, присвячену інтернаціональному співробітництву КПРС та БКП.

Вона написана на основі праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, документів міжнародного комуністичного й робітничого руху, матеріалів з'їздів КПРС і БКП. Авторі використали документи Центрального партійного архіву ІМЛ при ЦК Комуністичної партії Радянського Союзу, Центрального партійного архіву при ЦК БКП, окремих місцевих болгарських архівів та матеріали преси обох країн.

Монографія охоплює період від Великої Жовтневої соціалістичної революції до середини 80-х років. Умовно її можна поділити на дві частини — від Великого Жовтня до закінчення другої світової війни і з середини 40-х років до наших днів. Слід відзначити, що прийнята в масштабі всесвітньо-історичного процесу хронологічна межа між двома умовними етапами — 1945 р. — у контексті даного дослідження не зовсім обгрунтована. Якісно новий період у відносинах між радянським та болгарським народами, ВКП(б) і БКП почався у вересні 1944 р. після встановлення народної влади в країні. На жаль, автори зовсім не висвітлили перший етап взаємовідносин обох партій, які ще у дожовтневий період встановили безпосередні тісні контакти.

В центрі уваги першої частини книги автори поставили розкриття процесу оволодіння Болгарською комуністичною партією ленінським вченням та творчого застосування його у керівництві класовою боротьбою пролетаріату країни. При цьому наголошується на особливому значенні для її розвитку ідей В. І. Леніна про союз робітничого класу й селянства і рішень з цих питань II, III, IV та V конгресів Комінтер-

ну. Розкриваючи складний процес більшовізації партії болгарських комуністів, автори доводять, що він в основному закінчився у другій половині 30-х років, коли БКП, керуючись рішеннями історичного VII конгресу Комінтерну, очолила Народний фронт проти фашизму й небезпеки другої світової війни.

Цікавим і оригінальним є спеціальний розділ монографії, присвячений впливу соціалістичних перетворень у Радянському Союзі на суспільне життя буржуазної Болгарії. В ньому висвітлюється ставлення різних політичних кіл країни до побудови основ соціалізму в СРСР, миролюбної зовнішньої політики Країни Рад. Наведені у книзі факти свідчать, що вся діяльність БКП, спрямована на підтримку першої в світі соціалістичної держави, сприяла успішному формуванню політичної армії бійців майбутньої революції у Болгарії.

Чимало оригінальних документальних матеріалів наводиться в монографії й при розкритті бойового співробітництва ВКП(б) та БКП у роки Великої Вітчизняної війни, організації збройної боротьби проти німецького фашизму і його агентури в Болгарії—монархо-фашистської правлячої кліки, а також участі країни у війні проти гітлерівської Німеччини в 1944—1945 рр. та її вкладу у розгром фашизму.

Переважна більшість сторінок книги цілком справедливо присвячена висвітленню плідного співробітництва КПРС та БКП у повоєнні роки. Авторі розглядають діяльність братніх партій по зміцненню зовнішньополітичних позицій НРБ, світової соціалістичної системи в цілому, показують їх боротьбу за єдність комуністичного руху, мир у всьому світі, встановлення й розвитку нових радянсько-болгарських економічних відносин, розкривають значення допомоги та досвіду СРСР у соціалістичному перетворенні народного господарства країни, здійсненні в ній культурної революції.

Особливий інтерес викликає частина книги, присвячена інтернаціональним зв'язкам і співробітництву КПРС та БКП у 60—80-ті роки. Саме в цей період дві братні партії спільно розробили взаємоузгоджений курс на інтеграцію й зближення всіх процесів суспільного життя своїх країн з урахуванням інтересів інших держав соціалістичної співдружності та послідовно проводили його у життя. Своєю спільною діяльністю вони внесли й вносять чимало нового в теорію і практику наукового соціалізму, у розвиток нових, соціалістичних міжнародних взаємовідносин. Набутий ними досвід, безперечно, має інтернаціональне значення. Змістовними та цікавими з цієї точки зору є сторінки, що розкривають творче співробітництво КПРС й БКП у здійсненні лєнінських принципів партійного будівництва, їх діяльність по зміцненню економічного, науково-технічного, ідеологічного й культурного співробітництва, розвитку суспільних наук, формуванню комуністичної свідомості народів обох країн, їх спільну боротьбу за мир та міжнародну розрядку.

Позитивно оцінюючи змістовну й актуальну в науковому і політичному відношеннях працю, слід сказати й про те, що

вона не позбавлена певних недоліків. Істотною прогалиною рецензованої монографії є відсутність історіографічного огляду з даної проблеми. Радянсько-болгарським відносинам, співробітництву обох країн присвячена значна література як у СРСР, так і в НРБ, у якій розкриваються також зв'язки КПРС та БКП. Авторі рецензованої праці, що є узагальнюючою з даної проблеми, мусили належним чином проаналізувати існуючу літературу. Це дало б змогу, з одного боку, уникнути окремих повторень фактів, які раніше вже використовувалися дослідниками, а з другого, — більше залучити матеріалів про багатогранну діяльність республіканських, обласних й окружних парторганізацій по здійсненню радянсько-болгарського співробітництва і тим самим повніше розкрити всенародний та демократичний характер інтернаціоналістського досвіду в цій справі КПРС і БКП. У книзі ж увага переважно зосереджена на діяльності центральних органів. Бажано було б розширити джерельну базу, в тому числі республіканського, окружного й обласного рівня.

На жаль, у монографії не знайшла висвітлення інтернаціоналістська діяльність болгарських комуністичних груп у Радянській країні, зокрема в УСРР, у роки громадянської війни, а також підтримка партією більшовиків революційного руху в Болгарії.

Помилковим є твердження про те, що нібито монархо-фашистський уряд Г. Кюсейванова приєднав Болгарію до блоку агресивних держав на чолі з гітлерівською Німеччиною (с. 76). Цей акт відбувся вже після його відставки та приходу до влади монархо-фашистського кабінету Б. Філова на початку 1941 р. Ліві течії у міжнародній соціал-демократії й в Болгарському землеробському народному союзі не слід брати в лапки (с. 54, 66, 74). Адже це безпідставно може викликати недовіря читачів до їх дійсно демократичного характеру.

Однак зазначені недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої праці. Колектив радянських і болгарських авторів у складі кваліфікованих дослідників Т. Колевої, Ц. Ніколова, Л. Б. Валева, А. Накова, К. Байчинського, А. В. Самосудова, В. Я. Бондаря, В. М. Гребенникова, П. А. Родіонова, С. В. Рудакова, В. Ф. Яворського, Б. Д. П'ядишева, Ф. Спасова та Д. Чобанова підготував цінне дослідження з важливої й актуальної проблеми, в якому узагальнюється великий творчий досвід діяльності КПРС і БКП у здійсненні інтернаціоналістського курсу по забезпеченню плідного співробітництва та єдності дій у боротьбі за мир і соціальний прогрес людства. Сама рецензована праця, підготовлена спільно вченими СРСР та НРБ, є наочним проявом дружби й співробітництва народів двох братніх країн. Вона, безперечно, є внеском у радянську і болгарську історіографію з цієї важливої проблеми й сприятиме справі зміцненню братерської дружби народів СРСР та НРБ.

П. С. СОХАНЬ (Київ),
Г. Й. ЧЕРНЯВСЬКИЙ (Харків)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
І КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ
НАРОДІВ РОСІЇ ТА ІТАЛІЇ

Н. Н. Варварцев.

Украина в російсько-італійських
общественных и культурных связях.

Киев: Наук. думка, 1986.—207 с.

Серед соціально-економічних і політичних проблем світового розвитку важливе місце займає історія розкладу феодальної системи і зародження капіталістичних відносин. Характеризуючи цей етап еволюції людської цивілізації, основоположники марксистсько-ленінізму відзначали небачену до того часу ломку регіональних і національних перегородок, інтенсивне зростання процесів інтернаціоналізації в економічному та духовному житті як вияв загальних закономірностей прогресу людства. Саме цим проблемам присвячена рецензована монографія. Безпосереднім предметом дослідження є громадсько-політичні й культурні зв'язки України в контексті російсько-італійських взаємовідносин у першій половині XIX ст. Насамперед слід зазначити, що зібрані та проаналізовані в праці численні історичні факти допомагають розв'язати вигадки сучасних фальсифікаторів історії, які твердять, нібито рішення Переяславської ради стали причиною ізоляції України від зовнішнього світу в XVIII і XIX ст.

Висвітлюючи міжнародні зв'язки як арену протиборства класово протилежних таборів тогочасного суспільства, дослідник показує зіткнення різних точок зору на питання співробітництва між народами, спроби правлячих верхів перешкоджати ідейному спілкуванню передових кіл громадськості, участі в ньому народних мас. М. М. Варварцев розповідає про роль в цих процесах революційних та інших суспільно-політичних організацій, представників культури й науки.

Автор книги дотримується проблемно-хронологічного принципу групування матеріалу, що дає можливість глибоко розкрити джерела і канали ідейних та інших зв'язків, їх значення для збагачення духовного потенціалу народів Росії та Італії. Так, період першої чверті XIX ст., з якого починається висвітлення теми, представлений головним чином діяльністю карбонаріїв і декабристів. Не ігноруючи відомості про прямі контакти між ними, які, однак, мали епізодичний характер, автор заглиблюється в ідейний світ революціонерів, розкриває спільність їх соціально-політичних поглядів, показує збагачення їх взаємним досвідом. Так, Пестель та його однодумці винесли для себе певні уроки з революцій в Неаполі і П'ємонті: досвід італійців дав їм можливість побачити ілюзорність сподівань на конституційну монархію та зміцнити республіканські засади в декабристських колах.

Пізнавальне й наукове значення має наведений у книзі матеріал, що свідчить про значний політичний резонанс в Італії на збройний революційний виступ декабристів. Читач одержав конкретне уявлення про

обсяг інформації, якій був доступний італійській громадськості щодо діяльності Північного і Південного товариств, Товариства з'єднаних слов'ян. Все це дало підставу автору стверджувати, що повстання декабристів і розголос, який воно мало в Європі, стали для італійських борців за свободу вагомим доказом необхідності посилення пошуків союзників серед противників абсолютизму в інших країнах, у тому числі й в Росії. Це положення обгрунтовується висвітленням діяльності утвореного в 1831 р. республіканського товариства «Молода Італія», яке протягом багатьох років відігравало важливу роль у розгортанні визвольної боротьби в різних країнах Європи й Америки. У монографії висвітлено також посередництво польських демократів у справі ознайомлення італійських революціонерів з програмою й основними лозунгами декабристів, їх проектом єднання народів з метою повалення монархій і запровадження республіканського устрою. Простежуються зв'язки «Молодої Італії» і створеної за ініціативою її керівника Дж. Мадзіні міжнародної революційно-демократичної організації «Молода Європа» із суспільно-політичними діячами південних, західних і центральних районів України.

В рамках порушеної проблеми висвітлюються малодосліджені і недосліджені сюжети періоду революції 1848—1849 рр. Центральне місце при цьому відводиться боротьбі прогресивної громадськості Італії за союз із слов'янськими народами. Розповідається про активну роль революційних демократів Росії, і насамперед О. Герцена, у подоланні хибних й упереджених поглядів щодо нашої країни. Водночас розглядаються об'єктивні передумови повороту італійської громадської думки до проблем слов'янства в плані виявлення його революційних потенцій і можливостей зближення з іншими народами. Як відзначається у праці, велика заслуга в цих пошуках належала публіцистам, письменникам, вченим Рисорджименто, які у своїх виступах підкреслювали духовні надбання слов'ян, розповідали про їхню багатовікову історію і героїчні традиції, високий рівень розвитку Давньоруської держави.

Характеризуючи окремі органи прогресивної думки Італії, автор виділяє демократичні тенденції у діяльності туринського щоденника «Конкордіа» — пропагандиста єднання гноблених народів — слов'янських та італійського. Однак вважаємо, що називати його без належних застережень «газетою туринських демократів» немає підстав. Водночас розглядається питання про ставлення громадськості нашої країни до подій 1848—1849 рр. в Італії. Важливість його висвітлення для оцінки суспільної свідомості народів Росії у той час не викликає будь-якого сумніву.

Автор приділив також увагу питанню про перші публікації в нашій країні, присвячені Дж. Гарібальді. В літературі вони датуються початком 60-х років XIX ст. Однак у книзі доводиться, що численні звістки про героя італійського народу з'явилися в Одесі вже в 1848—1849 рр., отже знайомство з його діяльністю відбу-

лося в Росії значно раніше. Говорячи про симпатії у нашій країні до італійських борців за свободу, автор, проте, не скористався деякими фактичними даними, які, безумовно, посилили б цей аспект теми. Мається на увазі те, що, зокрема, в містах півдня України знаходили притулок після поразки революції окремі її діячі. Назвемо, наприклад, Мікеланджело Пінто—редактора римської газети «Епока», яка, до речі, згадується у книзі.

Велике значення для розуміння стану суспільних зв'язків в цілому, і в духовній сфері зокрема, має вивчення культурних і наукових контактів. У рецензованій праці їм присвячено окремий розділ. Простежується історія і соціальна значимість налагодження і розширення спілкування й співробітництва в таких галузях, як виробничі знання, освіта, медицина, театр, образотворче мистецтво, книгодрукування. У книзі знайшли широке відображення факти участі італійських майстрів у мистецькому житті України, показано вклад вітчизняних художників і співаків у культуру Італії. Особливий інтерес викликає панорама театральних зв'язків, яка свідчить про великі можливості обміну передовими ідеями та поширення їх у масовій демократичній аудиторії.

Для написання монографії автор залучив документальні джерела, виявлені в архівах і бібліотеках Москви, Ленінграда, Києва, Рима, Флоренції, Неаполя, Мілана. До наукового обігу введено неопубліковані документи й листування, матеріали місцевої періодичної преси, звіти мандрівників, мемуари сучасників. Значну частину джерел станов-

лять праці російських, українських та італійських громадських діячів, письменників, вчених першої половини XIX ст. Однак, на нашу думку, джерельна база могла б бути більш повною за рахунок опрацювання архівних фондів Одеси, Харкова та ряду інших міст.

Вагомим доповненням до тексту є вміщена окремим альбомом збірка ілюстрацій — документи з архівних зібрань, малюнки, портрети тощо. Можна лише пошкодувати, що у виданні відсутній список цих ілюстрацій. До речі, не вміщено у книзі й покажчика імен. Очевидно, слід було б підготувати також ґрунтовнішу вступну частину, де, зокрема, ширше висвітлити історіографію питання та більш докладно проаналізувати використані джерела.

Слід також відзначити, що не всі питання у книзі висвітлено рівноцінно і з належною глибиною. Більш детального дослідження заслуговує проблема торгово-економічних відносин між Італією та українськими землями. Об'єктом спеціального дослідження можуть стати такі важливі теми, як українсько-італійський взаємообмін книжковою продукцією, інтенсивна перекладацька діяльність тощо.

Питання, порушені в монографії, безперечно, заслуговують на дальшу поглиблену розробку на матеріалі наступних і попередніх періодів. Їх вивчення, як і дослідження суспільно-політичних і культурних зв'язків з іншими країнами, становить важливу основу для висвітлення проблеми історичних традицій співробітництва між народами Сходу і Заходу.

В. А. СМОЛИЙ (Київ)

ВІДЗНАЧЕННЯ 50-РІЧЧЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

24 вересня 1986 р. у залі засідань Секції суспільних наук АН УРСР відбулися урочисті збори, присвячені 50-річному ювілею Інституту історії АН УРСР. Вступним словом їх відкрив ветеран інституту д-р іст. наук, проф. Ф. К. Стоян. З доповіддю «50 років Інституту історії АН УРСР» виступив директор інституту акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор. Він спинився на основних віхах і головних досягненнях науковців, проаналізував наявні недоліки, розповів про завдання на майбутнє. Доповідач підкреслив, що Комуністична партія й Радянська держава на усіх етапах соціалістичного будівництва приділяли значну увагу розвитку історичної науки. Зокрема, у середині 30-х років було створено ряд союзних і республіканських академічних наукових установ, які згодом стали її центрами. 26 липня 1936 р. було прийнято рішення про ліквідацію ВУАМЛІНу й організацію в АН УРСР Відділу суспільних наук. До його складу входив і Інститут історії України (з 1953 р. має сучасну назву). З невеликого колективу він виріс до рівня великого сучасного наукового центру, провідного інституту історичного профілю на Україні. Нині він за своїми виробничими показниками, кадровим складом і творчим потенціалом може плідотворно вирішувати поставлені перед ним партією та урядом завдання по дальшому розвитку наукових досліджень. У 1979 р. було завершено видання фундаментальної восьми-томної (в 10-ти кн.) «Історії Української РСР». У рік ювілею інституту вийшла у світ 10-а книга десяти томної «Истории Украинской ССР» російською мовою. Науковці завжди приділяли особливу увагу вивченню вітчизняної історії, насамперед радянського суспільства. Активно розроблялися важливі проблеми у галузі спеціальних історичних дисциплін, актуальні питання історії міжнародних відносин зарубіжних країн, науки і техніки, критики буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії СРСР і УРСР. За результатами цих досліджень співробітники інституту протягом 1936—1986 рр. опублікували близько 9 тис. колективних та індивідуальних монографій, збірників статей і документів, учбових посібників, брошур і статей загальним обсягом більш як 20 тис. друкованих аркушів. При цьому вони виступили авторами 152 колективних і 359 індивідуальних монографій, 137 збірників статей та 54 збірників документів. Визначні наукові досягнення вчених інституту неодноразово відзначалися державними та академічними преміями. Так, ряд науковців був удостоєний Державної премії СРСР в галузі науки і техніки (1976 р.), премії Ленінського комсомолу (1984 р.), Державних премій УРСР в галузі на-

уки і техніки (1969, 1970, 1980, 1984 рр.), премії АН УРСР ім. Д. З. Мануїльського (1975, 1976, 1978, 1983 рр.), медалей АН УРСР з преміями для молодих учених.

Значна увага приділялася практичному втіленню суспільствознавчих досліджень. Вчені підготували сотні наукових записок для партійних і державних органів з різноманітних питань історичного минулого нашого народу та зарубіжних країн. Вони прочитали десятки тисяч лекцій, провели величезну кількість радіо- і телепередач, підготували близько 450 брошур на допомогу пропагандистам. Зміцнюючи зв'язки історичної науки з вищою і середньою школою, співробітники інституту написали 52 підручника й учбових посібника.

За роки свого існування інститут перетворився на великий координаційний центр історичних досліджень у країні і, зокрема, в республіці. За допомогою й у співдружності з істориками Москви, Ленінграда, Білорусії, Молдавії та інших наукових центрів підготовлено чимало цінних і корисних праць. Значну роботу ведуть й відповідні координаційні ради.

Широкого розмаху набули міжнародні наукові зв'язки інституту. Праці його науковців відомі у багатьох країнах світу. Дедалі більша кількість іноземних учених приїжджають до нас у гості. Про високий авторитет Інституту історії АН УРСР може засвідчити той факт, що його представники були членами делегації СРСР на міжнародних конгресах історичних наук у Римі (1955 р.), Відні (1965 р.), Москві (1970 р.), Сан-Франціско (1975 р.), Бухаресті (1980 р.) і Штутгарті (1985 р.). Учені входять до складу керівництва комісій істориків СРСР та соціалістичних країн.

Зрозуміло, що таку різноманітну й продуктивну роботу може виконувати лише колектив висококваліфікованих спеціалістів. За 50 років існування інституту у його стінах плідотворно працював ряд видатних науковців-істориків. Значний вклад у розвиток історичної науки на Україні зробили такі відомі вчені, як С. М. Білоусов, М. Н. Петровський, О. К. Касименко, К. К. Дубина, А. Д. Скаба, А. Г. Шевелєв (колишні директори інституту); академіки АН УРСР Д. З. Мануїльський, В. В. Данилевський, І. П. Крип'якевич, М. І. Супруненко, члени-кореспонденти АН УРСР К. Г. Гуслиєв, І. О. Гуржий, С. В. Юшков, провідні наукові співробітники А. З. Барабой, О. О. Бевзо, П. П. Бистренко, І. Д. Бойко, О. Д. Война, А. М. Гаєвський, В. А. Дядиченко, А. П. Євтушенко, П. С. Загорський, П. М. Калениченко, Л. Є. Кизя, О. С. Компан, С. О. Кнтарєв, О. С. Кудлай, О. П. Лола, Ф. Є. Лось, Д. І. Мишко, Я. Ю. Пашко, В. С. Петрен-

ко, Л. К. Полухін, І. М. Премислер, М. А. Рубач, В. В. Руднев, О. Б. Слудський, Д. М. Сташевський, Ф. О. Ястребов. Якщо в період заснування інституту в ньому працювали лише 16 чол., жодний з яких не мав ученого ступеня та звання, то нині — близько 300 співробітників, у тому числі 140 науковців.

Сьогодні у його складі два акад. АН УРСР (П. Т. Тронько, Ю. Ю. Кондуфор), чотири чл.-кор. АН УРСР (В. І. Клоков, І. М. Мельникова, П. С. Сохань, Ф. П. Шевченко), 28 докторів і 81 кандидат наук. За успіхи у розвитку української історичної науки та підготовку висококваліфікованих наукових кадрів Інститут історії АН УРСР у 1969 р. було нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Розповідаючи про успіхи, досягнуті його вченими, Ю. Ю. Кондуфор зазначив, що вони вирішальною мірою залежали від успішної діяльності партійної організації. Комуністи незмінно обирали її секретарями кращих своїх представників. Серед них — К. І. Стецюк, П. К. Стоян, Г. М. Шевчук, М. Н. Лещенко, П. П. Гудзенко, І. Ф. Євсєєв, С. М. Пархомчук, С. К. Гутянський, А. М. Шлепаков, П. С. Сохань, Е. М. Склярєнко, В. О. Горбик, В. І. Клоков, І. М. Кулініч. Активну участь у роботі партійної організації бере ветеран КПРС І. І. Сльнсько.

Далі доповідач проаналізував наявні недоліки, висвітлив завдання, що стоять перед вченими-істориками на сучасному етапі розвитку радянського суспільства. Зокрема, він відзначив, що вони разом з іншими суспільствознавцями останнім часом фактично залишали поза увагою застійні тенденції, що мали місце на шляху соціально-економічного розвитку країни. У дослідженнях переважали позитивні факти й оцінки. У них бракувало місця вдумливому вивченню й об'єктивному висвітленню цих несприятливих процесів.

Невисоким є загальний рівень наукових розробок з історії феодалізму. Дедалі частіше праці з цієї тематики створюються на основі вже відомих публікацій істориків, а інколи навіть методом компіляції. Лише незначна кількість науковців володіє вкрай необхідними для роботи з цієї проблематики знаннями з палеографії, археології, дипломатики, метрології та інших допоміжних дисциплін. Мало хто із спеціалістів може читати документи, написані середньовічною латинню.

Слід приділити належну увагу й питанням історії капіталізму. Особливо неприпустимою є відсутність у наших науковців єдиного погляду з питань генезису, визрівання умов для переходу від капіталізму до соціалізму.

Перебудова, на яку орієнтує наша партія весь радянський народ, у повній мірі стосується всіх членів колективу Інституту історії АН УРСР. Нині утверджується атмосфера творчості, необхідна для сміливої, ініціативної постановки актуальних проблем та їх новаторської розробки. В таких сприятливих умовах виникають нові можливості для досягнення більш високого рівня розвитку історичної науки.

Що ж потрібно для вирішення цих питань? По-перше, всі дослідження слід підпорядкувати поглибленому та об'єктивному аналізу минулого і сучасного життя; по-друге, відмовитися від застарілих схем у вивченні історії; по-третє, науково-дослідницьку роботу максимально наблизити до потреб життя. Тільки тоді історична наука може вийти за вузькі академічні кордони.

Великі надії покладаються на дослідження з історії радянського суспільства. По-перше, і це головне, вирішення більшості проблем, що стоять сьогодні перед нашою країною залежить від того, наскільки успішно й повно враховуватиметься її історичний досвід. Активно досліджувалися проблеми соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного розвитку та ідейно-виховної роботи. З кожної з них нагромаджено позитивний досвід. Однак не обійшлося і без помилок та прорахунків. Усе це важливо знати й враховувати науковцям у своїй роботі.

По-друге, багато успішно вирішених у свій час проблем суспільного розвитку, залишаються надзвичайно гострими для інших країн, особливо тих, що розвиваються. Імперіалізм намагається по-своєму пояснювати ці питання. Тому наше завдання ширше й активніше включитися у боротьбу з буржуазними ідеологами та політниками, протиставити їхнім тенденційним поглядам історичний досвід реального соціалізму.

Які ж проблеми сьогодні висувуються як найбільш актуальні перед ученими-істориками, і в першу чергу дослідниками питань історії соціалістичного та комуністичного будівництва? Одним з основних завдань у процесі побудови комунізму є удосконалення соціально-класової структури радянського суспільства, досягнення його соціальної однорідності. Ця проблематика повинна стати пріоритетною серед інших тем наукового колективу нашого інституту.

Особливе значення в сучасних умовах має проблема активізації людського фактора. Її дослідження дозволить історикам зробити певний вклад у виявлення соціальних резервів підвищення творчої та активної участі трудящих у досягненні накреслених партією стратегічних цілей.

У галузі давньоруської проблематики потребують всебічної розробки питання історії язичеської Русі, феодальної роздробленості XII—XIII ст. та ін. Чекають наукового видання деякі головні історичні джерела, серед яких «Повість временних літ», Литовська метрика, Київський літопис XII ст., Галицько-Волинський літопис XIII ст.

Перед ученими, що спеціалізуються в галузі вивчення історії капіталізму, виникло завдання поглибити дослідження з таких проблем, як генезис і розвиток капіталістичних відносин у промисловості й сільському господарстві, формування класів буржуазного суспільства, динаміка соціальної та національної структури населення України, визвольний рух на різночинському етапі, традиції російської революційної демократії, гегемонія пролетаріату в класовій боротьбі періоду імперіалізму і союз робітничого класу з селянством у визвольному русі на пролетарському етапі, викриття

контрреволюційної ролі та політичного банкрутства буржуазно-поміщицьких і дрібнобуржуазних партій, земсько-ліберальний рух, національно-визвольний рух в загально-революційному процесі, зародження і розвиток пролетарської культури.

Більш реальний вклад повинні зробити історики у вирішення одного з найважливіших завдань ідеологічної діяльності партії — виховання у радянських людей непримирності до ворожої нам ідеології. Історичне дослідження не повинно вважатися повноцінним і завершеним, якщо у ньому відсутня критика буржуазних фальсифікацій з відповідних питань.

Слід визнати, що на нинішньому етапі розвитку історичної науки традиційні методи дослідження в значній мірі вичерпали себе. Успішна розробка найбільш важливих її проблем можлива лише з урахуванням комплексного підходу до вивчення розглядуваних питань, використання порівняльно-історичного методу дослідження, застосування технічних засобів та нових методик вивчення історичного процесу, дальшого пошуку архівних матеріалів, організації й проведення дискусій з недостатньо розроблених проблем.

Акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор запевнив присутніх, що колектив Інституту історії Академії наук Української РСР докладе всі зусилля для виконання завдань, які поставила партія перед суспільствознавцями.

З привітаннями на адресу колективу інституту виступили секретар Київського міськкому Компартії України В. І. Михайловський, віце-президент Академії наук УРСР, акад. АН УРСР Ф. С. Бабічев, перший секретар Печерського райкому Компартії України Києва А. Г. Пилипенко, заст. голови Секції суспільних наук АН УРСР, чл.-кор. АН СРСР, акад. АН УРСР В. І. Шинкарук, академік-секретар Відділення історії, філософії і права АН УРСР, акад. АН УРСР Б. М. Бабій, міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР В. Д. Пархоменко, директор Інституту історії партії при

ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук, голова Президії Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами В. П. Оснач, голова Правління Українського республіканського товариства охорони пам'яток історії і культури, акад. АН УРСР П. Т. Тронько, заступник голови правління товариства «Знання» Української РСР. І. П. Северчук, заст. начальника Головархіву УРСР В. В. Кузьменко, декан історичного факультету Київського держуніверситету д-р іст. наук А. Ф. Кізченко, директор Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, акад. АН УРСР В. М. Русанівський, директор Інституту археології АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР І. І. Артеменко, директор Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР, д-р філолог. наук С. Д. Зубков, заст. директора Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, д-р іст. наук В. П. Чернявський, заст. директора Інституту філософії АН УРСР, д-р іст. наук П. Ф. Палоч, начальник головного управління шкіл Міністерства освіти УРСР В. Г. Шевченко. Промовці відзначили великий вклад науковців інституту в розвиток радянської історичної науки, суспільно-політичне і культурне життя республіки та побажали колективу установи нових творчих успіхів. Виступаючі вручили директорів інституту Ю. Ю. Кондуфору вітальні адреси та пам'ятні сувеніри. Велика група науковців була відзначена медалями ім. А. С. Макаренка, знаками «Відмінник народної освіти», почесними грамотами та грамотами правління товариства «Знання» Української РСР й Українського республіканського товариства охорони пам'яток історії і культури.

На адресу інституту надійшли численні поздоровлення від багатьох організацій, наукових установ і навчальних закладів нашої республіки та всієї країни.

В. Ф. РЕПРИНЦЕВ (Київ)

ЧЕТВЕРТА ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

4 вересня 1986 р. у Вінниці відбулася четверта обласна історико-краєзнавча конференція, яку організували Вінницький педагогічний інститут ім. М. Островського, обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури та Інститут удосконалення вчителів, а також краєзнавчий музей. В її роботі взяли участь наукові працівники та аспіранти Інститутів історії АН УРСР, мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, мовознавства ім. О. О. Потебні, філіалу Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, викладачі вищих навчальних закладів Чернівців, Кам'яця-По-

дільського, Чернігова, Вінниці, вчителі шкіл та ін.

На пленарному засіданні було заслухано такі доповіді: «Рішення XXVII з'їзду КПРС і завдання розвитку історичного краєзнавства» (д-р істор. наук, проф. М. М. Кравець), «Устим Кармалюк — український народний герой, видатний керівник боротьби селян Поділля» (канд. іст. наук, доц. І. І. Заєць), «Джерела літературно-художньої творчості про Устима Кармалюка» (д-р філолог. наук, проф. В. І. Тищенко).

На конференції працювали п'ять секцій: «Вінниччина в роки соціалістичного будів-

ництва», «Вінниччина на етапі вдосконалення соціалізму та поступового переходу до комунізму», «Вінниччина з найдавніших часів до XVIII ст.», «Вінниччина в XIX ст. — до 1917 р.» та «Історичне краєзнавство у школі». Однією з провідних тем, яка привертала увагу доповідачів, було

життя та діяльність народного героя Устима Кармалюка, 200-річчя з дня народження якого минає в лютому 1987 р.

Цей форум краєзнавців викликав інтерес науковців, широкої громадськості.

А. Л. ЗІНЧЕНКО (Вінниця)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

4 жовтня 1986 р. в Інституті історії Академії наук Української РСР на засіданні бюро Наукової ради АН УРСР «Історія радянського суспільства» були розглянуті й схвалені теми таких докторських і кандидатських дисертацій та монографій:

ДОКТОРСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Суровий А. Ф. (Кам'янець-Подільський) — Організаційне та ідейно-політичне зміцнення профсоюзів України (жовтень 1917—1929 рр.).

Савинець В. А. (Львів) — Інтернаціональні зв'язки трудящих СРСР і Західної України (1917—1939 рр.).

Тичина А. К. (Львів) — Створення та удосконалення соціально-політичного механізму управління виробництвом у перехідний період від капіталізму до соціалізму (На матеріалах Української РСР).

Лях С. Р. (Запоріжжя) — Сільськогосподарські робітники Української РСР (1921—1929 рр.).

Дементьєв М. Є. (Сімферополь) — Політична робота в масах у період побудови основ соціалізму в СРСР (На матеріалах Української РСР).

Чуркін В. Ф. (Харків) — Громадсько-політична та культурно-освітня робота територіальних формувань Червоної Армії серед трудящих (1923—1939 рр.).

Мигрін Г. П. (Київ) — Діяльність партизанської розвідки з роки Великої Вітчизняної війни.

Смішко В. П. (Київ) — Вклад робітничого класу Української РСР у розвиток і зміцнення єдиного народногосподарського комплексу СРСР (60—80-ті роки).

Сургай Г. І. (Київ) — Вклад трудящих у розвиток сільськогосподарського виробництва. 70-ті — перша половина 80-х років. (На матеріалах Української РСР).

Гонтар О. В. (Одеса) — Міські Ради в боротьбі за побудову соціалізму. 1921—1937 рр. (На матеріалах півдня України).

Духопельников В. М. (Харків) — Діяльність Рад по соціально-економічному розвитку міст Української РСР (1921—1936 рр.).

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Андрусинин Б. І. (Київ) — Створення Наркомпраці України та його діяльність (листопад 1918 р. — серпень 1919 р.).

Піпаш В. В. (Херсон) — Виникнення та розвиток дитячого комуністичного руху на Україні (1919—1937 рр.).

Пилявець Ю. Г. (Вінниця) — Підвищення трудової та суспільно-політичної активності сільських трудивців в роки колективізації сільськогосподарства.

Голуб А. М. (Київ) — Участь комітетів незаможних селян у здійсненні продовольчої політики на Україні (1920—1927 рр.).

Головко Б. Г. (Харків) — Робітники цукрової промисловості Української РСР у 1921—1932 рр.

Диптан І. І. (Полтава) — Боротьба з дитячою безиритульністю в Українській РСР у 20-ті роки.

Погребняк В. А. (Київ) — Профспілки України в культурному будівництві в період соціалістичної реконструкції народного господарства (1926—1937 рр.).

Ткаченко В. Г. (Запоріжжя) — Вклад робітників металургійної промисловості Української РСР в соціалістичну індустріалізацію (1926—1938 рр.).

Балац М. Ф. (Харків) — Розвиток системи державного керівництва культурним будівництвом в Українській РСР (З історії Наркомосвіти. 1926—1937 рр.).

Селіверстов Ю. В. (Вінниця) — Роль сільських Рад у колгоспному будівництві на Україні (1929—1932 рр.).

Романюк І. М. (Вінниця) — Допомога робітничого класу України у політичному та організаційно-господарському зміцненні колгоспного ладу на завершальному етапі соціалістичної реконструкції народного господарства.

Іващенко Л. Є. (Сімферополь) — Діяльність місцевих Рад Української РСР по розвитку сільського господарства в період 1951—1960 рр.

Коцур А. П. (Чернівці) — Роль міських Рад депутатів трудящих в індустріалізації західних областей Української РСР (50-ті роки).

Долішній І. М. (Львів) — Чисельні та якісні зміни у складі робітничого класу Української РСР. 1960—1980 рр. (На матеріалах північного регіону республіки).

Ткачук А. П. (Луцьк) — Зростання культурно-освітнього рівня індустріальних робітників України в 70-ті роки.

Бернацький М. П. (Ворошиловград) — Підвищення суспільно-політичної активності робітничого класу Української РСР у 70-ті роки.

Шех В. Д. (Харків) — Підготовка кадрів для іновеликих країн у вищих навчальних закладах України в 70—80-ті рр.

МОНОГРАФІЇ

Дровозюк С. І. (Вінниця) — Формування радянського способу життя в період переходу від капіталізму до соціалізму 1917—1937 рр. (На матеріалах Української РСР).

Васильєв В. В. (Сімферополь) — Діяльність міських Рад України по відбудові та розвитку народного господарства республіки (1943—1950 рр.).

Іванницька О. П. (Вінниця) — Виробнича активність робітничого класу Української РСР 1976—1985 рр. (Історіографія).